АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1996

07 [illegible]

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue Bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique)* dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Бронзова апликация с изображение на грифон от крепостта „Крумово кале“. Исторически музей, Търговище

Снимка: Лъчезар Дермански

Sur la couverture

Applique en bronze avec représentation de griffon de la forteresse „Kroumovo kale“. Musée historique Tărgovište

Photo: Lăčezar Dermanski

© Археологически институт и музей при БАН
1996

С.Y. Кpl. R 38; 1996. Nr 1-4.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

ca 431267 III

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324-1203
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Год. XXXVIII
1
1996

12 MAJ 1997

Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко (Монументална тракийска гробница)

ГЕОРГИ КИТОВ

431267 III / 1996

В памет на Роза Станева

Казанлъшката котловина — между Шипченския и Тревненски дял на Стара планина от север и Сърнена гора от юг, е стратегически разположена на място, където се кръстосват пътищата между северната и южната половина на Балканския полуостров и минава пътят между двете планински вериги към морето. Долината на Тунджа я свързва с южнотракийските земи, а Шипченският проход — със северните. Земята е плодородна, околните планински и полупланински райони са били удобни за ловуване. Природните дадености на котловината са подобаващо оценени и в района са възникнали множество праисторически[1], тракийски[2] и средновековни[3] селища, някои от които в значителна степен на проученост. Сред тях е столицата на одриския цар Севт III — Севтополис[4] (края на IV — началото на III в. пр. Хр.). В Казанлъшката котловина са натрупани над 1000 тракийски могили[5], стотина от които са изцяло или частично разкопани. Тук през 1944 г. е открит шедьовърът на тракийското изкуство — Казанлъшката гробница[6]. Недалеч от нея са двете куполни гробници при язовир „Копринка"[7], Мъглишката гробница[8], гробницата край с. Крън[9], множество важни от научна гледна точка могилни гробове.

През 1992 г. в околностите на Шипка и Шейново започна работа Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП). Впоследствие се наложи да се работи и в други райони на котловината. В Малката могила от некропола Шипка—Шейново беше открита примитивна, неограбена царска гробница[10]. В Биньова могила са проучени два конски скелета с представителна гарнитура от сребърни украси за конска амуниция[11]. В Консулова могила са намерени бронзова ваза и сребърно устие с растителна украса и врязан надпис[12], в Монтина и Тонкова интересни гробни съоръжения, придружени със свидетелства за малко познати погребални практики[13]. В могилата Оструша беше открит най-големият и представителен гробнично-култов комплекс в тракийския свят[14], а в Запрянова край с. Дунавци — своеобразна гробница с кръгло куполовидно помещение и коридор[15].

1995 г. се определя като най-успешна не само за експедицията, но и в историята на тракийската археология[16]. Открити са 4 монументални тракийски, вероятно царски гробници, изцяло запазени. Една от тях е неограбена, а останалите, макар и посещавани от злосторници, предоставиха важни археологически материали. Общо при разкопките са намерени повече от 450 предмета с музейна стойност[17], някои от тях уникални — три сребърни фиали (две с пластична украса и надписи, една с врязана орнаментация, първообраз на разпределението на кожените късове, от които е съшита съвременната футболна топка); златни и сребърни накити; представителни въоръжения; местни и вносни глинени и метални съдове и мн. др.

Славчова могила[18] е насипана на 7 км южно от Казанлък, на около 2 км източно от с. Розово в посока с. Кънчево в равнинна местност от северните предпланини на Сърнена Средна гора. Изцяло обрасла с дървета, тя е

Bibl UAM W37

висока 8,5 м и има диаметър 60 метра. Непосредствено на изток и юг са натрупани две други подобни по размери и форма[19] (сегмент от кълбо) могили, също така обрасли и с труднодостъпни склонове.

Гробницата е разположена в югоизточната периферия на могилния насип (обр. 1—3) и е била изцяло запазена. През зимата на 1995 г. иманяри са направили изкоп с багер, при което част от покривната конструкция на югоизточната половина от камерата и преддверието са съборени. Някои от блоковете са изнесени навън, а други са паднали във вътрешността на съоръжението. Подовите нива не са били достигнати. Гробницата се състои от правоъгълна камера и преддверие, и двете покрити с фалшив полуцилиндричен свод. Градежът на цялото съоръжение е от много добре обработени квадри с гладка лицева повърхност. За спойка са използвани железни скоби, залети с олово[20]. Голяма част от тях са извадени заради метала при ограбването в древността. Субструкцията е от един ред по-грубо обработени блокове, които се издават с по няколко см вън от лицевите стени. Те лягат на ниво повече от 1 м над равнището на стария терен[21]. Това заедно с някои други стратиграфски наблюдения дава основание да се предполага, че гробницата е построена в предварително направена могила, част от насипа на която е отнета при изграждането ѝ.

На юг — югоизток от преддверието е имало неравна площадка от утъпкана почва, застлана грубо с недобре подредени местни и речни камъни. Тя слиза полегато към периферията на могилата. Върху нея и между камъните са намерени известно количество, нехарактерни късове от глинени съдове.

Преддверието е отворено на юг с отклонение на югоизток от 20°. Страничните стени са с много добре оформени челни лица от юг с шир. по около 1, 2 м, които играят ролята на фасада. Съществуването ѝ, както и другаде в Тракия, свидетелства, че постройката е била замислена и изпълнена като мавзолей[22], достъпен за посещения, поклонения и други религиозни церемонии. Преддверието е с форма на провоъгълник с шир. 2,73 м. Дължината по осовата линия е 1,53 м. Източната стена е по-добре запазена — до петия ред от суперструкцията. Засводяването започва след четвъртия ред. Преградната стена между преддверието и камерата е запазена в четири реда от изток и пет от запад[23]. Всички стени са конструктивно свързани. Подът е от трамбована почва. В последния период от използването е бил настлан с чакълести камъни, върху които е погребан кон. Той е засипан със същия вид камъни, а южната линия на преддверието е преградена със сравнително примитивен зид от преизползвани блокове и допълващи ги местни ломени (обр. 4). В средата на северната стена е

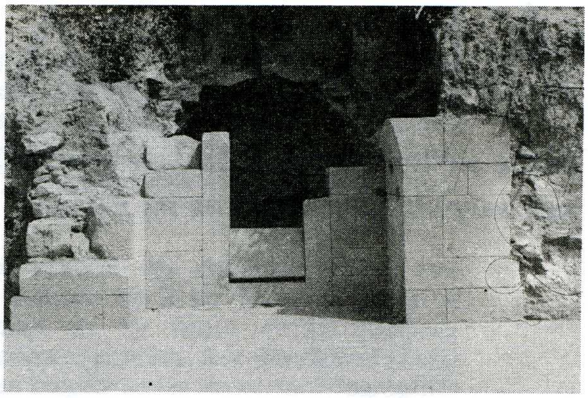

1

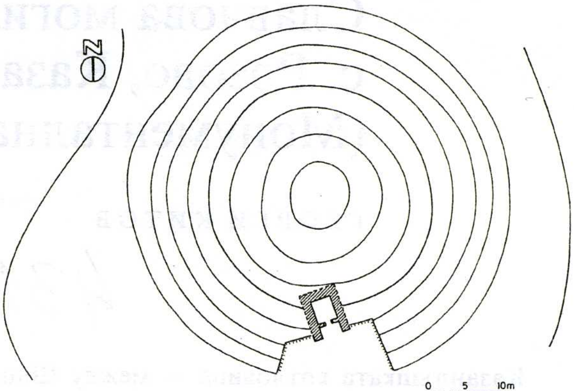

2

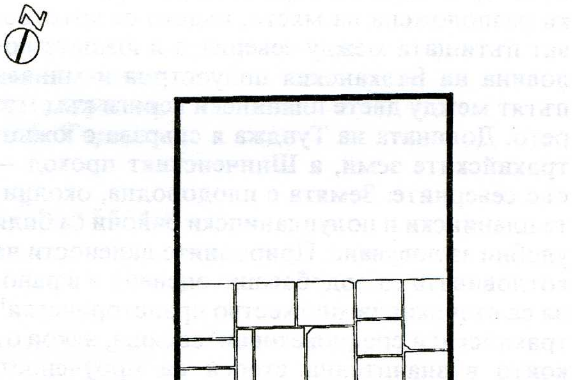

3,a

• *Обр. 1. Общ вид на гробницата от юг. Fig. 1. Vue générale de la tombe du Sud*

• *Обр. 2. Ситуация на гробницата в могилния насип. Fig. 2. Situation de la tombe dans le tumulus*

• *Обр. 3. а, б, в. План и разрези. Fig. 3. a, б, в. Plan et sections*

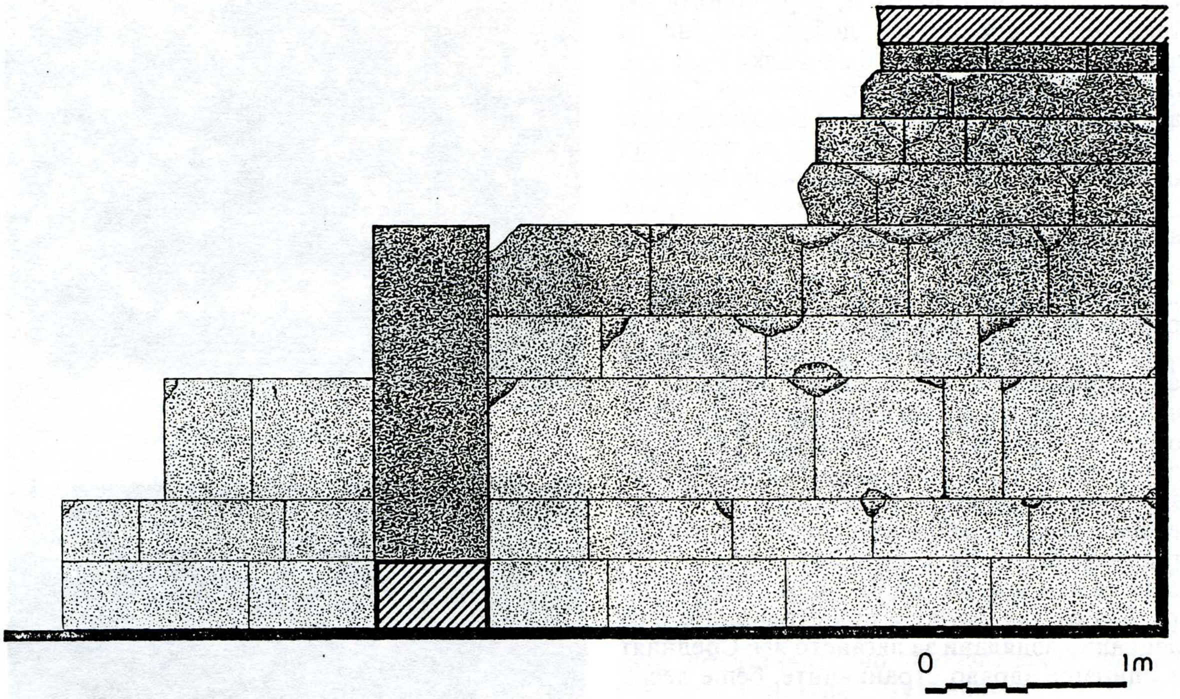

3,б

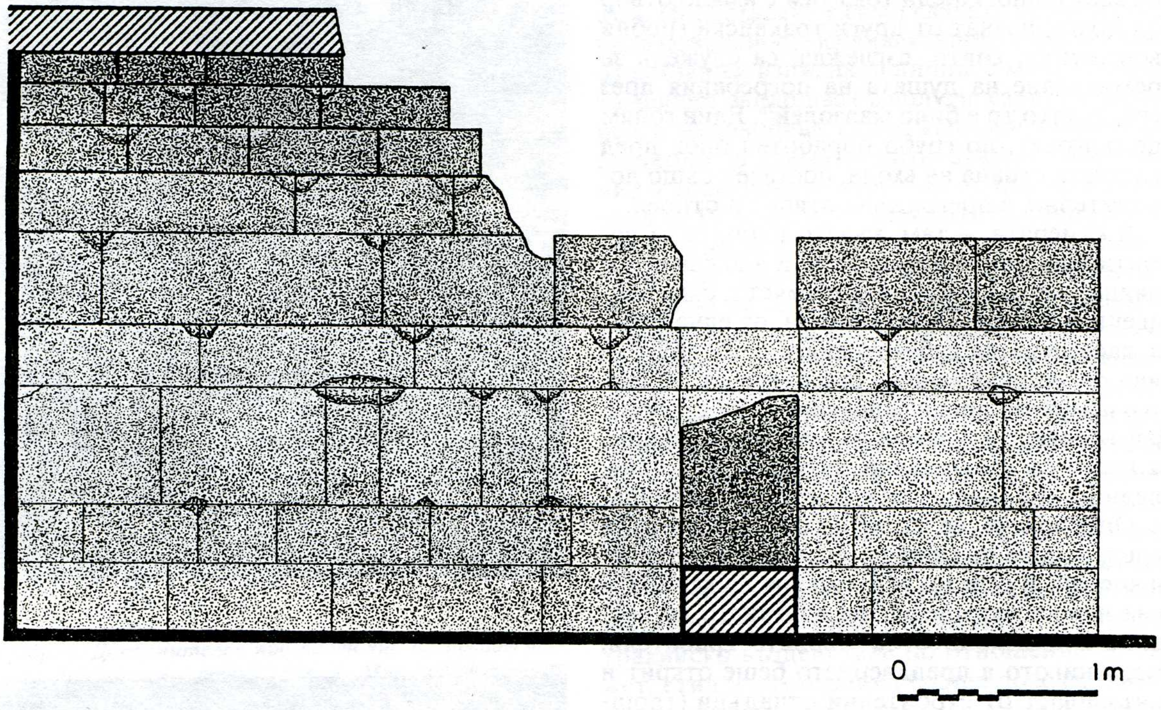

3,в

симетрично разположеният вход към гробната камера. Той е очертан от праг и две странѝци. Външните лицеви стени са с вдълбана ивица, широка около 0,014 м (обр. 5). Покривната плоча липсва на място. Наподобяващ я блок е намерен сред падналите камъни. Малко по-голямата широчина на врязаните полета пречи да бъдем сигурни, че именно тя е лягала върху странѝците. Входът е широк 0,85—0,87 м, като слабо се стеснява до запазената вис. 1,68 м, която, изглежда, е реалната.

Правоъгълната камера е с размери 2,74 × 3,35 м, ориентирана по дължината на осовата линия (север—юг). Височината ѝ е 2,92 м, като засводяването (обр. 6) започва от вис. 1,53[24]. Подът е бил покрит с настилка от каменни плочи. Тя се е състояла от две части — северна и южна, разграничени на фуга в права линия. Само южната беше изцяло запазена (1,49 × 2,74 м), като плочите са подредени (обр. 7), дебели са около 0,3—0,4 м, страничните им стени не са обработени добре, скосени са така, че долната основа е с по-малки размери. Някои от плочите бяха леко хлътнали. Северната половина от настилката е разрушена още в древността. Някои от плочите са намерени под нивото на пода в неестествено положение, а други са използвани за вторично затваряне на входа към камерата[25] или за преграждане на преддверието.

Горното равнище на плочите съвпада с долното на прага към входа за камерата. Ръбовете на прага бяха силно изтрити в момента на откриването — без съмнение резултат на многократното влизане в съоръжението, когато то е използвано като мавзолей. Тук искам да подчертая — не става дума за няколко влизания при извършване на допълнителни погребения, а за редовно посещение в резултат на практикуването на определен ритуал. Под прага са подложени три блока от субструкцията. Два от тях влизат и под странѝците и са специално издялани за лягането им. Средният не опираше здраво страничните, беше лесно изведен и очевидно е поставен на мястото си допълнително. Преди това там е имало отвор под прага, познат от други тракийски гробни съоръжения, които, изглежда, са служели за преминаване на душата на погребания през него, докато то е било мавзолей[26]. Един голям продълговат, по-грубо обработен блок пред външната страна на входа, поставен също допълнително, е преграждал отвора и отпред.

В камерата — там, където плочите са демонтирани още в древността, и в южната половина — под намерените на място, бяха направени сондажи. Те установиха, от една страна, характера на субструкцията, а от друга — ниво от утъпкана почва със следи от горене. То е получено преди започването на строежа. Най-вероятно изглежда да маркира равнище, на което са извършвани ритуални действия, преди да започне изграждането на гробницата. Още повече, че върху него бяха намерени пепел, късове от глинени съдове и животински кости[27]. В северната половина на камерата това ниво е нарушено при вдигането на настилката и изкопите на първите грабители. Върху нивото в преддверието беше открит и тънък пласт от строителни отпадъци (трошляк), което свидетелства, че блоковете са дообработени на място. Този пласт се проследява и от двете страни на фасадата. Дублиран е от още няколко, разположени на по-голяма височина, слизащи под наклон настрани (обр. 8). Тези пластове пък показват, че след изграждане на един или повече редове от гробницата, външните им стени са засипвани и върху всяко следващо получено ниво е продължавала дообработката на квадрите.

Гробницата е ограбена още в древността. След това в нея е проникнала насипна пръст,

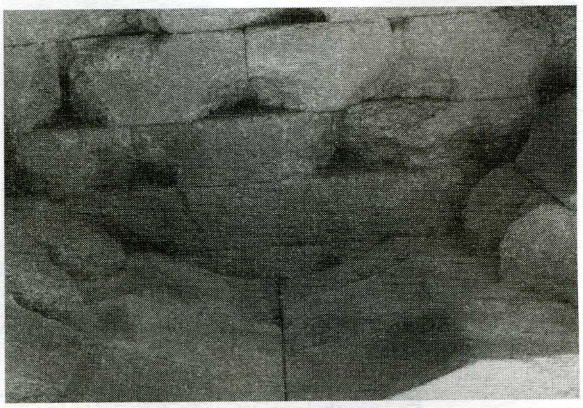

4

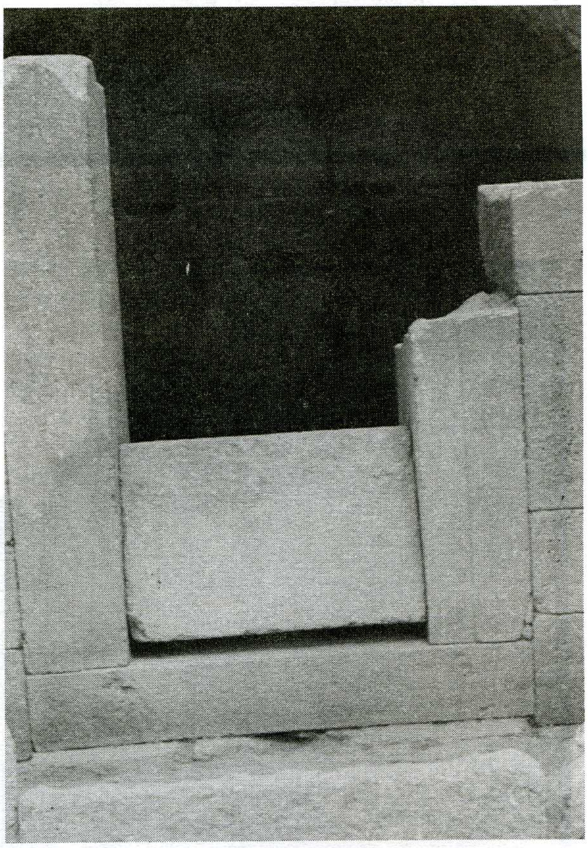

5

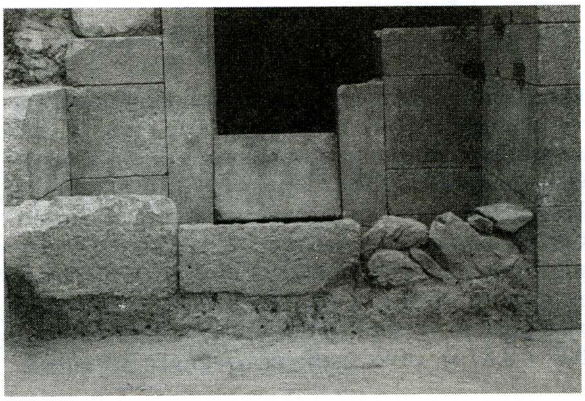

6

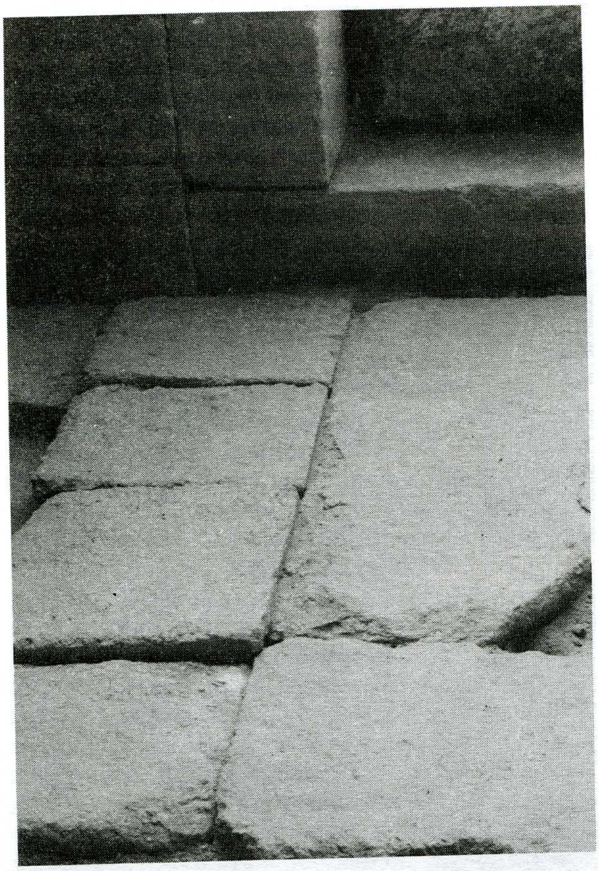

7

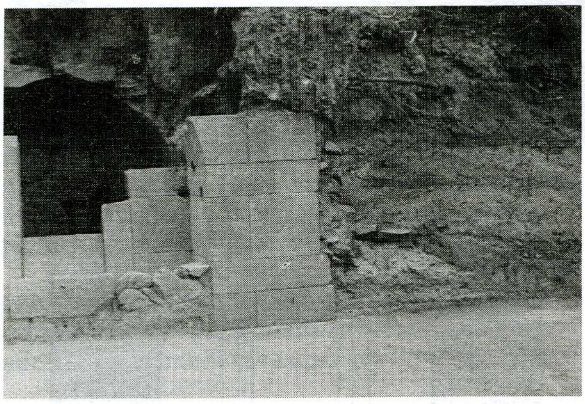

8

• *Обр. 4. Допълнителен преграден зид на преддверието в гробницата отвън. Fig. 4. Mur complémentaire fermant le vestibule de la tombe de l'extérieur*

• *Обр. 5. Входът към камерата отвън. Fig. 5. L'entrée de la chambre de l'extérieur*

• *Обр. 6. Сводът в камерата. Fig. 6. La voûte à l'intérieur de la chambre*

• *Обр. 7. Част от настилката в южната половина на камерата. Fig. 7. Une partie du revêtement au sol, dans la partie Sud de la chambre.*

• *Обр. 8. Източното крило на фасадата с профил на могилния насип. Fig. 8. L'aile orientale de la façade, avec profil du tumulus*

образувала пласт с дебелина 0,3—0,5 м. Върху него съвременните иманяри са съборили с багера блоковете от покрива. Направили са и няколко изкопа в северната половина на камерата, но демонтирането на настилката там не е тяхно дело. Очевидно разочаровани, иманярите не са копали в южната половина на камерата и в преддверието.

Малкото време след края на разкопките[28] и необходимостта да бъде включен в научно обръщение изключително важният тракийски архитектурен паметник, ме лишава от възможността да направя пълен анализ на археологическия материал[29]. Тук той ще бъде разгледан бегло. В нарушените от грабителите пластове в камерата бяха намерени късове от глинени съдове, железен жезъл (?) с дръжка от еленов рог и сребърна апликация с изображение на чудовище. Върху костената дръжка са врязани соларни символи („птиче око“), ромбове, мрежест орнамент и коси линии в четири полета. Сребърната апликация (обр. 9) е много добре запазена и може да се определи като представително произведение на тракийската торевтика. Чудовището е в профил надясно и може да се тълкува като лъв-грифон. Представена е само главата върху изпъкнала повърхност, изображението е формирано от врязани и изпъкнали линии. Ухото и долната челюст завършват с волути, езикът е заострен и наподобява клюн. Изпълнението е характерно за схематичното стилно направление в тракийското изкуство от първата половина на IV в. пр. Хр.[30] Линиите са точно и уверено нанесени, очертанията са правилни и елегантни. Далечни паралели на изображението могат да се видят в главите на грифони от гърчиновската матрица[31] и една апликация от Обретеник, Русенско[32]. Сюжетът е добре познат и от земите на скитите[33], където подобни изображения са изливани от бронз, рисунъкът е примитивен и свидетелства, че местните автори не са вниквали в смисловата стойност. Без съмнение те са подражавали на чужди образци — тракийски, и находката от Славчова могила е още едно потвърждение, че в областта на торевтиката скитското художествено производство е било подчинено на силното тракийско въздействие по отношение на сюжет, стил и композиция[34]. Още повече, преобладаващото мнозинство от паметниците в Скития, ако не са били внос или трофей от Тракия, са изработени чрез изливане, при което майсторите дори не са си правели труд да заличат релефните линии по местата на снаждане на двете части от калъпа.

Върху плочите от настилката, непосредствено на север и северозапад от входа в камерата беше намерено незначително количество пепел и въглени, сред които лежаха горели, фрагментирани, силно разрушени късове от железни оръжия — върхове на копия и ножове или мечове. Редом с тях бяха разхвърляни незначителни части от погребален венец, в това число люспи от позлата.

Конят в преддверието е в пълен анатомичен ред. Скелетът е с направление изток—запад, черепът е в североизточния ъгъл, краката са сгънати и копитата им сочат юг[35]. Бил е затрупан с тънък пласт камъни, а след това попаднал под донатрупания могилен насип. От амуницията е запазена само една кръгла сребърна апликация. Тя е с украса, която още не може да се види преди химическата обработка. В преддверието са намерени още няколко метални предмета, също в процес на обработка. Между тях са и късове от пластичната ризница. Тъй като не са в непосредствена близост до конския скелет, те вероятно са паднали при изнасяне на инвентара от централната камера и са принадлежали на погребания в нея вожд или владетел — воин.

В пластовете над скелета в преддверието бяха намерени глинени фрагменти, от които частично са възстановени две големи и хубави амфори. Едната има на шията си правоъгълен енглифичен печат с надпис в два реда (обр. 10), от който се чете...ΠΟΡΟΣ
ΣΤΟΣ

Печатът е точно в средата на шията между горните краища на двете дръжки и непосредствено под ръба на устието. Под последните три букви от горния ред е изобразен кантарос с устие към устието на амфората. Подобен печат не е известен от Севтополис[36]. Той е хераклейски и е доказателство за по-широки икономически връзки на Казанлъшкия край със старогръцкия свят, отколкото досега се смяташе[37]. Втората амфора е с аналогична форма, но без печат.

Стратиграфските наблюдения дават възможност да се направят заключения за относителното разположение на няколко периода в използването на Славчова могила. Първоначално е натрупан могилният насип. Впоследствие част от него е била отнета в югоизточната периферия и там са извършени ритуални действия, което е регистрирано посредством сондажите. Площадката за ритуалите е с неустановени размери. Тя се намира на около 1 м над старото ниво на терена факт, установен не само визуално, но и технически[38]. Ако гробницата е била предварително планирана, което изглежда твърде вероятно, построяването ѝ е могло да отнеме само няколко дни. Явно, то е започнало след смъртта на погребания в нея знатен тракиец и ритуалните дейности върху площадката са предшествали или са свързани с погребалния акт. Камъните са доизглаждани на място и едновременно със строежа е възстановяван частично могилният насип — вероятно отзад и със сигурност отстрани, както е установено от наблюденията в профила. Постройката е предвидена като мавзолей и през

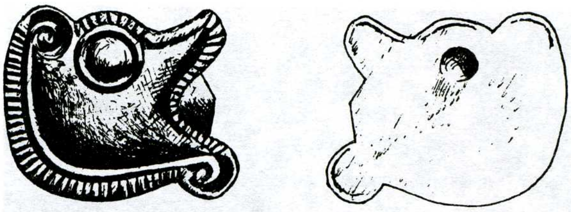
9

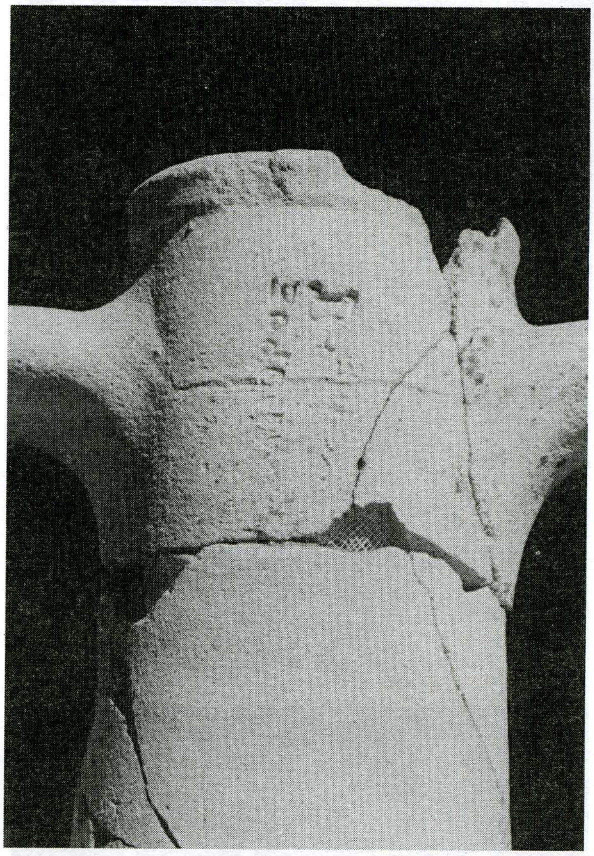
10

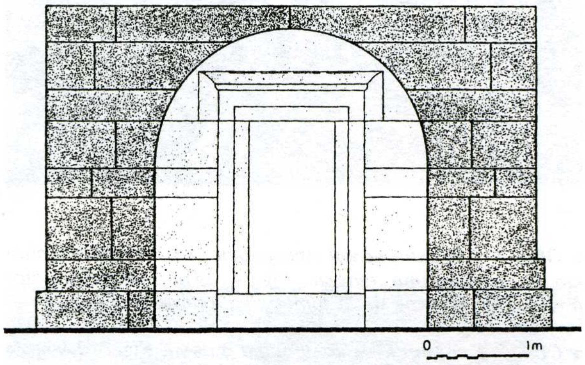

11

• *Обр. 9. Сребърна апликация от камерата. Fig. 9. Applique en argent de la chambre*

• *Обр. 10. Печат върху шията на амфора от преддверието. Fig. 10. Le sceau sur le col d'une des amphores trouvées dans le vestibule*

• *Обр. 11. Реконструкция на гробницата в Славчова могила. Fig. 11. Reconstruction de la tombe de Slavčova mogila* период от време, чиято продължителност е трудно да се установи засега, е използвана с такава цел. Преддверието е било открито, двете му крила са оставени видими, незасипани[39], а изтриването на ръбовете на прага показва, че този период не е бил кратък. В камерата е имало най-вероятно дървен саркофаг и съпровождащи го предмети от инвентара и култа. Дали в помещението са извършвани междинни погребения може само да се предполага. В един момент в сградата на мавзолея е било извършено последно погребение. В преддверието е положено тялото на кон, а в камерата — без съмнение, на човек[40]. Част от северната половина на настилката в гробното помещение е демонтирана. С плочите от нея е затворен входът и преддверието, преградено от юг. Гробницата е засипана с могилен насип и от юг и достъпът до нея е преустановен. Подобни случаи са регистрирани и на други места в Тракия[41], а причините за тяхното практикуване трябва само да се предполагат засега. Могат да се търсят в няколко направления и да се свържат с обичаите или историята на траките. Все още не можем да кажем със сигурност, какво е било основното предназначение на представителната тракийска надгробна постройка. Ако тя е бивала издигана за вечен дом на дадена династична или аристократична фамилия[42], би могло да се предполага, че засипването ѝ е ставало след смъртта на последния ѝ представител или след загубване на реалната ѝ власт. Втората възможност губи стойност до известна степен, тъй като, доколкото има наблюдения, последните погребения в гробниците са доста пищни. Освен това самата грижа за засипване и вечно запазване би била неоправдана. Не е изключено тракийските гробници да са засипани в критичен за държавата момент — при нашествия и опасности от оскверняване, или този акт да е свързан с радикална промяна на обичаите и вярванията.

Точното хронологическо разположение на посочените периоди засега е невъзможно. Досегашните опити за систематизация на паметниците на тракийската архитектура[43] не позволяват начинът на строеж и планът на гробницата да бъдат използвани като датировъчен елемент. Възпира ме и краткото време за анализ на археологическия материал. Сребърната апликация с изображение на лъв-грифон, която с най-голяма степен на вероятност е изработена през първата половина на IV в. пр. Хр. дава един terminus ante quem в средата на същото столетие, ако тя принадлежи на първото погребение. Ако се допусне, че е свързана с последното — той трябва да се отмести назад и това ще бъде още по-важно за тракийската архитектура.

Гробницата в Славчова могила край с. Розово принадлежи към една сравнително слабо представена у нас група архитектурни паметници — т. нар. „македонски тип“ гробници, чието название и произход са проблем и на европейската археология[44]. С нея и тази от Сашова могила, където сводът е истински, броят на този тип паметници надхвърли цифрата 10[45]. За съжаление освен тях само Свещарската е все още добре запазена. Повечето са били намерени разрушени в голяма степен, а и не всички публикации са достатъчно перфектни. Независимо от това използването на термина „македонски тип“ се нуждае според мен от преосмисляне. Куполното покритие — добре познато на тракийските строители, е далеч по-сложно и широкото му разпространение в Тракия[46] е аргумент, че едва ли е било необходимо местните архитекти да имат нужда от копиране на чужди образци. Още повече, някои от тракийските сводести гробници може би ще се окажат по-ранни от тези в земите на Македонското царство. Тук е полезно да се посочи, че един примитивен каменен гроб от началото на IV в. пр. Хр. край с. Славяни в Ловешко има покритие[47], което е с формата на полуцилиндричен свод.

Гробницата в Славчова могила е с изключителна научна и експозиционна стойност (обр. 11). Обявена е за национален паметник на културата и заедно с останалите седем (досега открити в Казанлъшко) ще бъде включена в музейно-археологически комплекс.

---

[1] Г. И. Георгиев. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. — Археология, 1974, № 4, с. 4 и сл.; G. I. Georgiev. Neues über das Neolithicum Bulgariens. — Act II C Intes Europ., Athenes 1972, 81 sqq; Х. Тодорова. Каменномедната епоха в България. С., 1986, с. 45 и сл., 55 сл., 277 и сл. и пос. там лит.

[2] Г. Табакова-Цанова. Принос към археологическата карта на Казанлъшкия район. — Сборник Тракийската култура през Елинистическата епоха в Казанлъшкия край, Казанлък, 1991, с. 105 и сл.; М. Домарадски. Културата на траките през късножелязната епоха в Казанлъшкия край. — Пак там, с. 126 и сл. и пос. там лит.

[3] Ат. Попов. Средновековният Крън. — ИБИД, XXV, 1976 и пос. там лит.

[4] Севтополис — I. С., 1984, с. 7 и сл.; Д. Николов. Историография на тракийския град Севтополис. — Сб. Тракийската култура..., с. 71 и пос. там лит.

[5] Тук бел. 2, собствени наблюдения на автора и данни от Археологическата карта на България.

[6] Л. Огненова-Маринова. Казанлъшката гробница-шедьовър на тракийското изкуство. — Сб. Тракийската култура..., с. 12 и сл. и пос. там лит.

[7] М. Чичикова. Тухлата като строителен материал у траките в края на IV — началото на III в. пр. н. е. — ИАИ, XXI, 1957, с. 133 и сл.

[8] Г. Цанова, Л. Гетов. Тракийската гробница при Мъглиж. — Археология, 1973, № 2, с. 18 и сл.

[9] Л. Гетов. Тракийските гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха. — Сб. Тракийската култура..., с. 42, обр. III-1.

[10] Г. Китов. Долината на царете в Казанлъшката котловина. — Анали I, 1994, № 2—3, с. 51 и сл., 65 и сл., кат. № 04—33.

[11] Пак там, с. 54 сл., кат. № 34—40.

[12] Пат там, 49 сл., кат. № 01—03.

[13] Пак там, 56 сл., кат. № 41 сл. Още за разкопките през 1992 г. у: G. Kitov. Ein neuentdectes thrakisches Fürstengrab bei Kazanlak. — Das Altertum. Berlin, 1994, vol. 39, p. 287 sqq.; G. Kitov, M. Krasteva. A 4-th Century BC Thracian Royal Tomb from Kazanluk region. — TALANTA, XXIV—XXV, Amsterdam, 1992—1993, p. 59 sqq.; G. Kitov. Newly — Discoverd Equipment and Materials in the Thracian Tumular Necropolis. — Orpheus 3, 1993, p. 9 sqq. и др.

[14] Г. Китов. Тракийски гробнично-култов комплекс в могилата Оструша край Шипка. — Проблеми на изкуството 27, 1994, № 4, с. 13 и сл.; G. Kitov. Das Thrakische Mausoleum bei Sipka. — Trans Europam. Bonn, 1995, p. 245 sqq. и др.

[15] Г. Китов. Тракийски могили край с. Дунавци, Казанлъшко. — АОР през 1994 г., Смолян, 1995, с. 65.

[16] Разкопките се проведоха през лятото и есента на 1995 г. в продължение на 100 дни. Средствата за тях бяха осигурени от Националния исторически музей, Фондация „Понт“ и ИМ „Искра“, Казанлък. Мои заместник-ръководители бяха Гавраил Лазов и Елка Дочева от НИМ. В проучванията взеха участие Георги Мавров, Стефан Гошев, Елена Крондева, Лазар Нинов, Илиян Катевски, Никола Тонков от АИМ при БАН, Гергана Възвъзова от Националния исторически музей, Косьо Зарев и Евтимка Димитрова от ИМ „Искра“ Казанлък, Богдана Лилова от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Атанасис Цуракис от Музея в Дидимотико, Диана Димитрова от Солун и други мои сътрудници — студенти стажанти, специалисти, технически помощници от София, В. Търново, Пловдив, Ловеч, Нови пазар и др. През цялото време на работа Експедицията разполагаше с дипломиран реставратор — Дора Петкова. С фотоматериали и безплатна обработка на част от снимките бяхме подпомогнати от фирма „Вифор“ Казанлък и „Фомус“ София — генерален дистрибутор на „Кодак“ за България.

[17] Материалите са разпределени между Националния исторически музей и ИМ „Искра“ — Казанлък, според предварително сключен договор.

[18] По името на Слав Спасов — дългогодишен участник в разкопките, понастоящем учител в Ловеч. Могилата не беше известна със собствено име на местните жители.

[19] Г. Табакова-Цанова. Принос..., с. 117. На автора са били известни две от съществуващите тук могили.

[20] Скобите са с познатата форма „лястовича опашка“, имат по два шипа и са обилно залети с олово. По загладената оловна повърхност са нанесени с остри предмети ямички, които могат да се тълкуват и като орнамент.

[21] Според точните измервания на Стефан Гошев и Елена Крондева подът на гробницата се намира на ниво 7,22 м под върха на могилата и на 1,28 м над съвременния околен терен.

[22] Терминът „мавзолей“ е въведен от Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей край гр. Стрелча. — Векове 1977, № 1, 21 сл., защитен е впоследствие от същия автор и от Ал. Фол. Политика и култура в Древна Тракия. С., 1990, с. 171. Той ми се струва по-подходящ от „хероон“ — Д. Овчаров. О наличии героонов в Древной Фракии. — Thracia, III, 1974, с. 345 сл. Според него хероон е по-общо понятие и включва като елемент постройката, в която е погребан обожественият владетел. Смесване и неразграничаване на понятията се забелязва у някои по-нови изследвания (например М. Русева. Гробница, хероон или светилище. — МПК, XXVII, 1987, № 1, с. 30 сл.; Същата: Опит за тълкуване на погребалните паметници в Тракия като модел на света. — Анали 2, 1995, № 1—2, с. 28 сл.).

[23] Височината на редовете отдолу нагоре е съответно 0,34; 0,3; 0,6; 0,3 и 0,46 м; дебелината на преградната стена е 0,57—0,58 м.

[24] Височината на първите 5 реда е като в преддверието (тук бел. 23), нагоре те постепенно се стесняват — 0,3; 0,25; 0,24; 0,12 м.

[25] Най-долната плоча беше намерена от нас на място и не беше демонтирана, за да не се предизвика падането на страниците. Втората плоча беше в непосредствена близост, а третата е изнесена вероятно при иманярските действия.

[26] В съзнателно оставения отвор под прага на Стрелчанската куполна гробница в Жаба могила бяха намерени няколко глинени амулета, датирани в края на неолитната и началото на енеолитната епоха, което още повече повишава значението им на свещени предмети (Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей..., с. 15). Подобен отвор е оставен и под прага на Стрелчанската правоъгълна гробница в същата могила.

[27] Според д-р Лазар Нинов — остеолог в АИМ, костите са от птици.

[28] Разкопките завършиха в средата на окт. 1995 г. този ръкопис се предава в средата на ян. 1996 г.

[29] Материалите от Славчова могила се пазят в Историческия музей „Искра“ — Казанлък.

[30] Г. Китов. Стилевая характеристика памятников фракийского с зооморфными изображениями. — Pulpudeva, 3, 1980, с. 168 сл.

[31] И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, № 152 и пос. там лит.

[32] В. Димова. Гробна находка от с. Обретеник, Русенско. — ИНМ—Русе, II, 1966, с. 3 сл.

[33] В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. Скифия VII—IV вв. до н.э. Киев, 1983, с. 103, 122, 251 и др.

[34] G. Kitov. La toreutique thrace. — Orpheus, 2, 1992, p. 74 sqq.

[35] Животинските кости от насипа в камерата — от коза, свиня, говеда и др., както и тези на коня, са предоставени за обработка и публикация на д-р Лазар Нинов.

[36] А. Балканска. Амфори и амфорни печати. — В: Севтополис. I. С., 1984, с. 117 сл.

[37] А. Балканска. Севтополис и икономическите връзки на Тракия през елинистическата епоха. — Сб. Тракийската култура..., с. 85 сл. и пос. там лит.

[38] Тук бел. 21.

[39] В Тракия има вече достатъчно стратиграфски и други наблюдения, които отхвърлят мнението на М. Андроникос, че фасадите са били скривани под могилните насипи (цит. по Ю. Вълева. Македонски и тракийски монументални гробници. — Пробл. на изкуството, 27, 1994, № 3, 57 и бел. 32).

[40] Според д-р Л. Нинов сред обгорените животински кости от насипа в камерата има и таз и прешлен от човек, вероятно мъж.

[41] Г. Китов. Тракийските могили. — Thracia, 10, 1993, с. 72 сл. и пос. там лит.

[42] Л. Гетов. Тракийските гробници..., с. 42 сл. и пос. там лит.

[43] М. Русева. Проблеми на тракийската гробнична архитектура в българските земи. — ИНИПК, III 1984, с. 11 сл. и пос. там лит.

[44] Ю. Вълева. Македонски и тракийски монументални гробници..., 55 сл. и пос. там лит.

[45] М. Мирчев. Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговите околности. — Сб. Д. Дечев, 1958, с. 571 сл. и пос. там лит.; И. Велков. Тракийската гробница при Старо Ново село. — ГНБПд, 1925, с. 175 сл. (където се дават сведения за сводеста гробница в Ловеч); Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. — ИАИ, XI, 1937, с. 84 сл.; М. Чичикова. Свещарската гробница — архитектура и декорация. — Tantbalc. III. С., 1988, с. 125 сл.

[46] Данни за последните три куполни гробници у Г. Китов. Куполните гробници на н. Калиакра и край Каварна. — Tantbalc. IV, 1990, с. 116 сл. с лит. за всички останали. За куполната камера в могилата Оструша край Шипка — Г. Китов. Тракийски гробнично-култов комплекс..., с. 17. Куполната гробница в могилата Голяма Арсеналка между Шипка и Шейново, открита през 1995 г., ще бъде публикувана в сп. „Археология".

[47] Непубликувани разкопки на Г. Китов и П. Павлов.

Slavčova Mogila. Une tombe monumentale thrace près du village de Rozovo, dans la région de Kazanlăk

G. KITOV

(Résumé)

Cette tombe est située à 7 km au sud de Kazanlăk, dans le hinterland de la ville thrace de Sevtopolis. Sa datation préalable la plus générale est du IVe siècle av. J.-C. Elle se compose d'une chambre et d'un vestibule ouvert au Sud. Les deux pièces sont surmontées d'une voûte semi-cylindrique. La tombe est construite avec de grands blocs bien taillés, liés par des étriers sur lesquels on a fait couler du plomb. Le toit du vestibule et le côté nord de la chambre sont tombés.

Les observations stratigraphiques ont permis de reconstituer l'histoire de l'ouvrage. On a élevé d'abord le tumulus. Par la suite on a enlevé une partie de l'entassement dans le secteur Sud-Est et, à une hauteur d'un peu plus d'un mètre, on a commencé la construction de la tombe sur une plateforme qui avait servi à l'accomplissement des rites funéraires. Pendant un temps assez long, on avait utilisé l'édifice comme mausolée. Plus tard, un homme a été inhumé dans la chambre et un cheval dans le vestibule, et la tombe a été comblée définitivement.

La tombe a été pillée probablement à l'époque romaine, la sépulture — profanée, mais le squelette du cheval qu'on n'a pas pu atteindre, est resté intact. On a découvert dans la chambre et le vestibule: une applique en argent ornée d'un griffon, un sceptre en fer à la poignée en bois de cerf, des fragment d'armes en fer, des écailles en or provenant d'une porte sur le col, un sceau rectangulaire, et d'autres objets.

La tombe de Slavčova Mogila est parmi les monuments les plus représentatifs de l'architecture funéraire thrace.

Втора конференция на международната асоциация за изследване на античните бани, Варна, 22—27. 04. 1996.

Съвременният английски град Бад е получил името си от банята, построена на територията на града от римляните през II в. сл. Хр. Тази баня в римската провинция Британия е една от най-добре запазените не само на острова, но и в Европа. Може би този факт е причината именно тук да се проведе през 1992 г. международна конференция на изследователите на римските бани. Тогава, на този изключително успешен форум е било взето решение и е учредена Международната асоциация за изследване на древните бани (I. A. S. A. B). Нейната цел е да насърчава и подпомага проучването на античните — гръцки и римски бани, на предтечите им от предхождащите ги епохи и на наследниците им от следващото ги Средновековие — във Византия и в ислямския свят, както и начините на къпане в тях.

През седмицата 22—27 април 1996 г. във Варна се състоя втората среща на изследователите на античните бани. Изборът на мястото за конференцията не е попаднал случайно на България и на Варна. В България досега са известни и проучени над 120 римски обществени и частни бани. В древния Одесос, дн. Варна са били построени едни от най-големите и представителни римски бани от императорски тип в европейските провинции на древен Рим, сравнително добре запазени и до днес. Именно поради това желанието и усилията на архитект Кр. Вачева от АИМ при БАН да организира във Варна тази конференция намериха пълно разбиране, подкрепа и съдействие от колегията на Варненския археологически музей. Те заедно успяха да подготвят срещата и да приемат участници от десет страни на Европа, от Израел, Канада и САЩ.

Няколко от представените на конференцията доклади разглеждат историческите, социални и религиозни аспекти на древните бани. Натали де Хаан (Холандия) представи значението на частните бани за развитието на обществените през периода III — I в. пр. Хр. в древния Рим, а Гюнтер Шюмер (Германия) — дворовете към баните в Гърция през елинистическата и римската епохи. Росица Ненова-Мерджанова (България) се спря на една останала встрани тема — присъствието на черни (негри?) в римските бани въз основа на архитектурен и друг вид археологически материал. Изследването на Жанет Де Лейн (Великобритания) е посветено на мястото на императорските терми в урбанизацията на населените места и на характера на градините около тях. Частично то бе допълнено от новите проучвания на термите в Абрузо на Олива Менози (Италия) и на банята в къща на Палатинския хълм в Рим на Маура Медри (Италия).

Голям е интересът към баните, построени в римските провинции в Европа, Азия и Африка. За термите на legio I Italica от времето на Флавиите в Нове, провинция Мизия, докладва Пьотр Дичек (Полша). Латрините на термите, открити в границите на съвременна България бяха обект на съобщението на Красимира Вачева (България). Людмила Слокоска (България) се спря на някои особености на хипокастната инсталация на термите в Пауталия. Термите на военния лагер в Кабиле представи Нели Танчева-Василева (България). На една от баните от провинция Малка Скития открита в днешния Добрич, бе посветен рефератът на Сергей Торбатов (България). С банята на панонския кастел за помощни войски Карнунтум (Бад Дойч Алтенбург, Австрия) запозна аудиторията Манфред Филип (Австрия). Хипокаустната инсталация на термите в Олимпия, провинция Ахея (дн. Гърция), показана от Георг Ландщетер (Австрия) привлече особено вниманието на специалистите.

Баните в североафриканските провинции на Римската империя бяха включени в два обзорни доклада. Интересно изследване на римските селски бани в провинция Африка и Византина (дн. Тунис) бе представено от архитект Катрин Хансен (Дания). Частните бани в провинция Тингитаниа (дн. Мароко) с текст и диапозитиви разкри Соня Хайут (Канада). Съобщението ѝ е началото на бъдещо задълбочено изследване на частните провинциалноримски бани в Северна Африка.

Богатата на старини азиатска провинция Палестина II бе представена и на този форум от Габи Мазор (Израел) с новооткритата баня в Ниса Скитополис. Данни за баните на военните лагери в провинциите Палестина I и II поднесе изключително пълно Тцви Шахам (Израел). Интересът към този доклад беше голям и той се превърна в удовлетворителен финал на конференцията.

Изложбата от материали, открити при археологическите разкопки в големите терми на Одесос, подредена от колегите от Варненския музей, привлече вниманието на гостите. В същата зала те видяха и изложените три постера, включени в програмата на срещата. Посещенията на археологическите паметници на Варна сложи началото на археологическата обиколка, която включваше обекти в Мадара, Плиска, Шумен, Преслав и Калиакра.

Срещата на изследователите на античните бани бе подпомогната от проф. д-р К. Воут, фондация „Пауталия“, вестник „Музей“, бюлетина „Балнериа“. Последният редовно е отразявал хода на подготовката на срещата и в него са били отпечатани някои от представените на нея съобщения. Успешната втора конференция на изследователите на древните бани даде на участниците в нея надежда и заряд за нови търсения и успешното им представяне на следващата трета среща в Сарагоса, Испания през 1999 г.

АННА ХАРАЛАМБИЕВА

Търговски връзки на провинция Мизия през ранноимператорската епоха в светлината на импортната керамика

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

След жестокото потушаване на нападенията на бастарни и даки през 29—28 г. пр. Хр., управителят на провинция Македония Марк Лициний Крас поставил началото на римската окупация на днешна Северна България. Към 10-ата година пр. Хр., там били вече настанени военни части[1]. Приема се, че учредяването на римската провинция Мизия е станало в началните години на управлението на император Тиберий, или малко по-рано — около 15 г. сл. Хр.[2] Тя обхващала по-голямата част от днешна Северна България. Една от страгетическите цели на император Август била да достигне бреговете на Долния Дунав. Още в началото на I в. в провинцията са били на гарнизон IV Скитски и V Македонски легион, многобройни али и кохорти[3]. Укрепването на римската власт било не само политикостратегически, но и икономически акт[4].

Съвременното състояние на археологическите проучвания позволи по-определено да се види ролята на импортната керамика, като съпътстваща римските войски, мястото ѝ в процеса на романизацията, да се проследят центровете, от които тя идва, различните посоки на търговските връзки[5], както и влиянието ѝ върху локалното производство[6]. Броят на откритите цели и фрагменти от съдове не надхвърля 500. Среща се в легионните лагери и селища от Рациария (дн. с. Арчар, Видинско, в провинция Горна Мизия) до Дуросторум (дн. Силистра). В количествено отношение най-голям дял се пада на легионния лагер Нове, източно от гр. Свищов, след това на Ескус (дн. с. Гиген, Плевенско), Августе (при с. Хърлец, община Козлодуй) и Дуросторум. Изходно начало за хронологията и датирането на керамиката от I в. сл. Хр., произхождаща от провинция Мизия, са находките, открити в легионните лагери на Халтерн, датиран между 9 г. пр. Хр. — 10 г. сл. Хр.[7], Хофхайм между 40 и 50 г. сл. Хр.[8]; керамиката от Магдаленсберг[9] и Помпей[10] като terminus post quem четвъртият поселищен период на Албинтимилиум (15—90 г. сл. Хр.). От изключително значение в това отношение са данните от некрополите на Тесин в Швейцария, датиран във времето на Тиберий-Домициан с много богати находки от керамика, стъклени и бронзови съдове, монети[11], некрополите на Емона в Словения[12], на Ангера Романа в Италия[13].

Римското влияние сред местното население, изразено в керамичния импорт, се документира чрез вноса от италийските, галските, рейнските и панонските керамични ателиета. Керамиката показва, че този процес започва от втората четвърт на I в. сл. Хр. и продължава до средата на III в.[14] Релефна аретинска керамика от Августово време в Мизия изобщо липсва. Названието „аретинска“ произхожда от името на Арецум, етруски град, разположен в горната част на р. Арно в Италия. Арецо е най-старият и голям керамичен център за производство на „тера сигилата“ в Италия. Прототипът на тази фина художествена керамика е продукт на елинистическия Изток. През 30-те години на I в. пр. Хр., чрез гръцки майстори, тя прониква в Италия (Арецо, Путеоли), но нейното производство достига своята кулминация по времето на Август-Тиберий[15]. По своите високи художествени качества, тя се нарежда до съвременните ѝ сребърни съдове и до общия репертоар на Августовото изкуство[16]. Терминът „аретински“ се използва в смисъл на италийски. От времето на император Тиберий много от аретинските майстори се преселват или създават свои филиали в Северна Италия. При император Веспасиан североиталийската сигилата добива фабрични мащаби и достига най-високото си развитие[17].

Първоначално в Арецо се произвежда чернофирнисова керамика, каквато в Мизия не е позната. Две чернофирнисови гладки паници са намерени в Нове, но те имат източен произход. Не са открити и т. нар. Aco Becher. Този факт може да се обясни с обстоятелството, че при император Август се слага началото на римската окупация на днешните български земи и все още няма трайно отседнали военни части. Значително проникване на гладка североиталийска сигилата се забелязва едва в края на управлението на Тиберий-Клавдий, и то там, където има големи гарнизони като Нове и Ескус. Подобно е положението в Петовио. Според И. Цурк липсата на италийска сигилата там се дължи на все още нередовните търговски връзки[18].

Най-ранните форми италийска гладка сигилата имат североиталийски произход. Само няколко случая могат да се свържат с аретинските ателиета (обр. 1). Аретински произход има форма Drag. 15, широко застъпена в Халтерн, а по времето на Тиберий и в други военни лагери; в Мизия е представена само с фрагменти от две плоски паници от Ескус. Значително по-добре е представена форма Drag. 15/17 със североиталийски фабрикати в Нове, Ескус, Димум, Монтана (обр. 2). Продукцията на италийските грънчари от късноаретинския и североиталийския период стават известни в провинция Мизия преди всичко чрез грънчарските фирми на L. Gelli(us), A. Manneus, M. P. Crescens, C. Bov(ius) Gen. Произхождащата от Мизия Гелиус-керамика е от цветущия период на фирмата, когато нейните изделия буквално заливат Италия и дунавските провинции[19]. В Магдаленсберг се свързва с II и III период на селището, т. е. с времето на Тиберий-Клавдий[20]. Този изключително продуктивен фабрикант е и най-активният вносител на тера сигилата в провинция Мизия. Петнадесет сигилати са сигнирани с неговото име, но ако се съди по украсата, цвета на глината и лаковото покритие, техният брой е значително по-голям. Печатите се разпределят по следния начин: Нове — осем, Ескус — три, Монтана и Димум по два, Рациария и Августе по един, т. е. цялата провинция е била включена в търговската мрежа на тази фирма. От кръга на Гелиус е Манеус (обр. 3), който подобно на него първоначално работи в Арецум, а по-късно в Северна Италия през къснотибериево-клавдиево време[21]. За неговото проникване в Мизия съдим по една великолепно запазена паница форма Hofheim 1 и дъно на купичка Drag. 24/25 от Нове[22] (обр. 5). Към генерацията на късноаретинските майстори принадлежи М. Перениус Кресценс[23], известен засега в нашата провинция само с един печат от Алмус (обр. 4). Към известните грънчари от втората четвърт на I в. сл. Хр. се числи и A. Terentius Kornelius[24]. Той е представен единствено в Нове с печат върху форма Drag. 18/31, което буди известно съмнение относно италийския му произход. Върху форма Conspectus 37.4.2[25] от некропола на Смочан се чете марката на Secund(us), североиталийски майстор от времето на Тиберий-Клавдий[26], чието търговско проникване не беше известно по̀ наизток от Панония. Със своя сигнирана продукция само в Ескус е познат още един североиталийски грънчар на име Felix Felicio[27].

Прави впечатление, че в сравнение с другите провинции, „тера сигилата“ с барботинна украса е слабо представена в Мизия. Заслужава да бъде спомената една рядка находка, изпълнена в тази техника. През 1986 г. в скамнум трибунорум на Нове беше открит сервиз от два кратерискоса, чийто аретински произход е вън от всякакво съмнение и се датира във времето на Тиберий. Изключителната находка на луксозната художествена индустрия принадлежи към редките образци на аретинската барботинна керамика[28] (обр. 6). В начало-

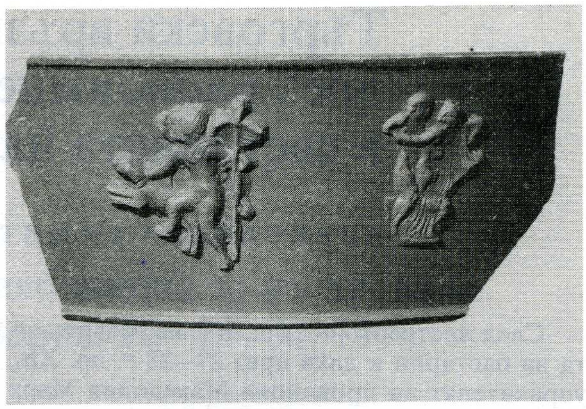
1

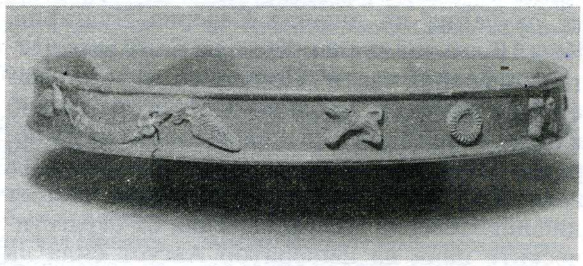
2

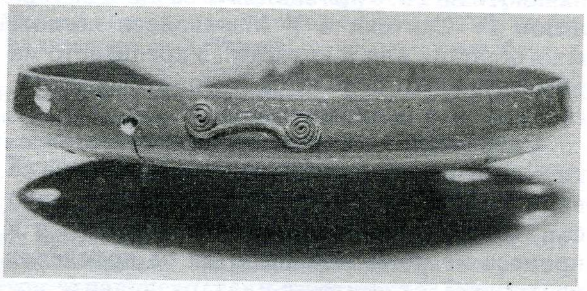
3

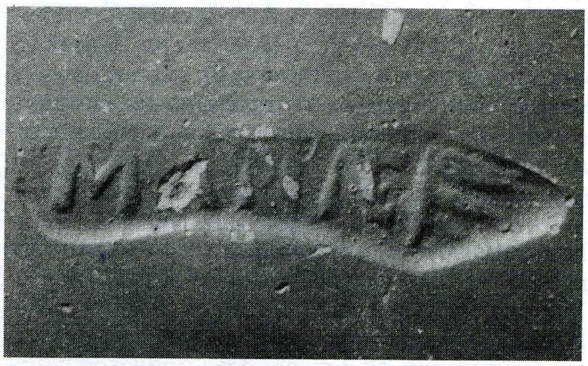
3,a

5

4

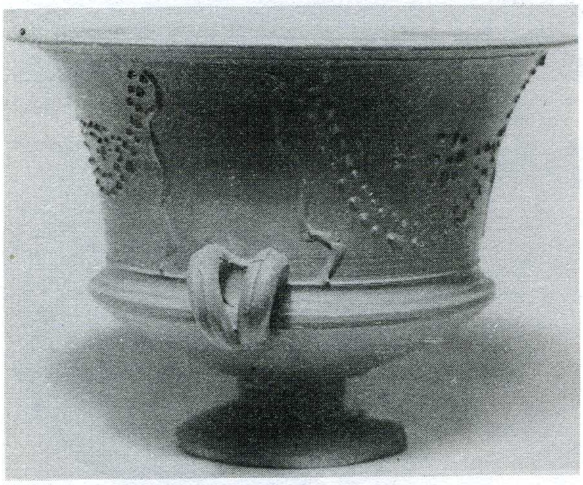

6

- *Обр. 1. Блюдо с форма Ohl. 3.2. от аретинско ателие, намерено в Нове. Fig. 1. Plat de forme Ohl. 3.2, provenant d'un atelier arétin, trouvé à Novae*
- *Обр. 2.Плоска паница с форма Drag. 15/17 с богата апликирана украса и марката на L. Gellius от североиталийските му ателиета, намерена в Нове. Fig. 2. Ecuelle plate de forme Drag. 15/17, d'un riche décor appliqué portant la marque de L. Gellius de ses ateliers italiques du Nord, trouvée à Novae*
- *Обр. 3. Паница тип Hofheim 1. Fig. 3. Ecuelle de type Hofheim 1.*
- *Обр. 3 а. Печат Manneus върху дъното на паницата. Fig. 3. a. Sceau Manneus sur le fond de l'écuelle*
- *Обр. 4. Дъно на купичка с марка Marc. Per. Crescens. от Алмус. Fig. 4. Fond de coupe avec la marque Marc. Per. Crescens., d'Almus*
- *Обр. 5. Форма Drag. 24/25 от североиталийски произход и апликирана украса. Fig. 5. Forme Drag. 24/25 d'origine italique du Nord avec décor appliqué*
- *Обр. 6. Кратерискос с аретински произход. Fig. 6. Cratère d'origine arétine*

то на третата четвърт на I в. сл. Хр. се забелязва значително активизиране на италийския импорт. Това е напълно обяснимо, като се има предвид политическото укрепване на провинция Мизия и трайното стациониране на гарнизони и помощни войски. Този извод се гради на първо място на находките от Нове, на откритията в Ескус, Августе, Алмус, Димум, Монтана. Липсват сигнирани съдове на известните късноиталийски грънчари FES. C. T., Q. S. P., L. M. V., но украсата на много гладки сигилати Drag. 15/17 и Drag. 24/25 е в стила на тези майстори.

Едновременно с разпространението на гладка „тера сигилата“ в Мизия прониква т. нар. тънкостенна керамика за всекидневна употреба (форма Hofheim 22). Тя също е произвеждана в керамичните работилници в Северна и Средна Италия и има широк ареал на разпространение в гало-германските и дунавските провинции[29] (обр. 7). В Мизия тази много фина керамика е позната от Нове, Ескус и Августе. Напоследък при разкопки в Трансмариска беше открит един съвсем малък фрагмент и се явява най-източният пункт на нейното проникване. Ако в Августе засега се знае само за една чашка с пясъчно покритие, намерена в погребение, в Ескус откритите фрагменти не са повече от десетина, то броят на целите и фрагменти от чашки в Нове е повече от осемдесет. Представени са двете основни групи тънкостенна керамика: сивочерна и оранжево-кафява с многобройни варианти на декоративните мотиви. Многобройни аналогии датират първата група от началото до края на I в. сл. Хр.[30] Втората група тънкостенна керамика с оранжево-кафяв цвят и барботинна украса от едри барокови форми е представена в значителен брой цели и фрагментирани чашки единствено в Нове (обр. 8, 8а). Те не се срещат в Августово-Тибериево време, няма ги в Магдаленсберг, липсват във Виндониса и Ангера. Тъкмо обратно, широко са представени в Северна Италия, в района на Средния и Долния Дунав, в цяла Панония и Мизия между 60 и 85 г.[31] Напоследък стана известно, че керамика от този тип е била произвеждана освен в Северна Италия и в Сирмиум, Панония[32]. Открити са грънчарски пещи с продукция от предфлавиево и Флавиево време. Допускам, че една част от съдчетата с украса от типа на „Starkbarbotine“, намерени в Нове, са произвеждани в Сирмиум (дн. Срем). В количествено отношение тънкостенната керамика за всекидневна употреба отговаря на активните търговски връзки с италийските или намиращи се под тяхно влияние производителни центрове след средата на I в. сл. Хр.

Резултатите от изследването на вноса на италийска гладка сигилата и тънкостенна керамика за всекидневна употреба при Тиберий-Клавдий и по-късно при Флавиите са най-съ ществени относно търговските връзки между провинция Мизия и Италия през I в. сл. Хр. Откритията в Нове, напоследък в Августе, Ескус и Алмус са надеждна основа, че картината на керамичния импорт непрекъснато ще се променя в зависимост от възможностите за проучване на процесите, свързани с най-ранните етапи от стационирането на римските войски в района на Долния Дунав.

До 1987 г., когато обнародвах вносната тера сигилата от Нове, преобладаваха находките от южногалска керамика[33]. Откритията от последните години внесоха корекция в полза на италийската сигилата, която издържа конкуренцията на южногалската керамика на мизийския пазар. Последната прониква в Мизия по времето на император Клавдий. Концентрирана е в почти същите обекти, в които и италийската с продукцията на известния керамичен център Ла Грофезанк. Той е не само най-прочут, но и най-голям керамичен център в Римската империя. Функционира от 10 г. пр. Хр. до 250 г. сл. Хр. с една изключителна продуктивност между 20 и 120 г.[34] С повече от 450 керамични пещи и десетки хиляди висококачествени и художествено изработени съдове, достигащи до всички краища на Империята, това грънчарско селище е било с високоиндустриално производство и перфектно организирана търговска мрежа. Ла Грофезанк играе голяма роля в създаването на другите галски керамични центрове. Там се произвеждат над 40 форми гладка сигилата и повече от 20 релефна. В Мизия са известни голяма част от гладките форми сигилата. Към най-ранните от тях се отнася произхождащата от Нове изцяло запазена чашка Drag. 27 снабдена с печат на OF AMANDUS, локализиран в Монтан Ла Грофезанк по времето на Тиберий-Веспасиан. Този грънчар е имал пазари в самата Галия[35] и извън нейните предели[36]. Находката от Нове е засега единственото свидетелство за нейното проникване в провинция Мизия. Малко по-късна, но със същата форма е чашката от Нове щемпелувана с името на PAULLUS, работил в Ла Грофезанк и Лезу[37]. Освен с традиционните пазари на галска керамика той е търгувал и в района на Средния Дунав. В Панония съдове с неговата марка са познати от Мурса, Бригецио и Сала чак до времето на Антонин Пий-Марк Аврелий[38]. Находката от Новеq е единствена засега в провинция Мизия и според обстоятелствата на намирането ѝ се датира в къснофлавиево време. Картината на южногалския импорт от къснофлавиево време се допълва със следните примери: чашка Drag. 27 от Рациария с печат на OFFGR. Грънчарниците на Флавиус Германус са били в Ла Грофезанк и Банасак. Този майстор става известен при Флавиите, но няма данни да е търгувал с дунавските провинции. Няколко фрагмента с мраморирана повърхност от Ал-

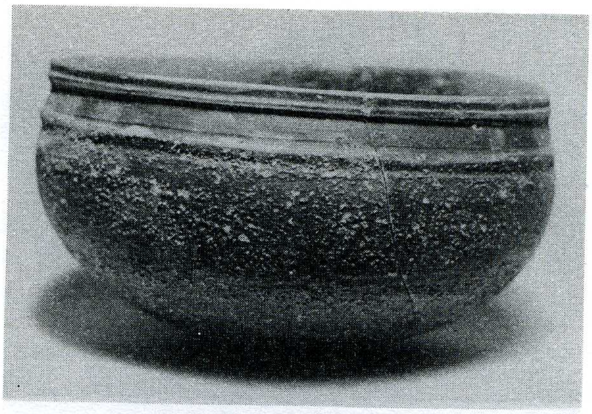

7

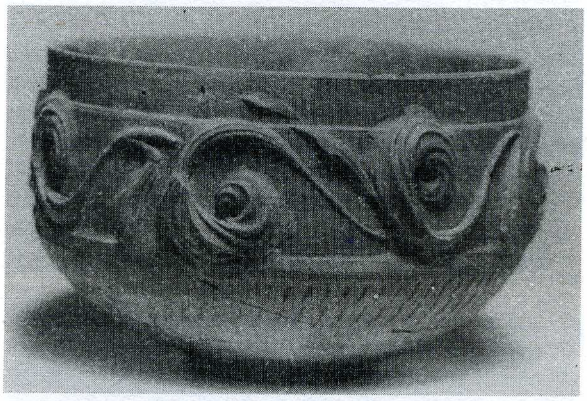

8,а

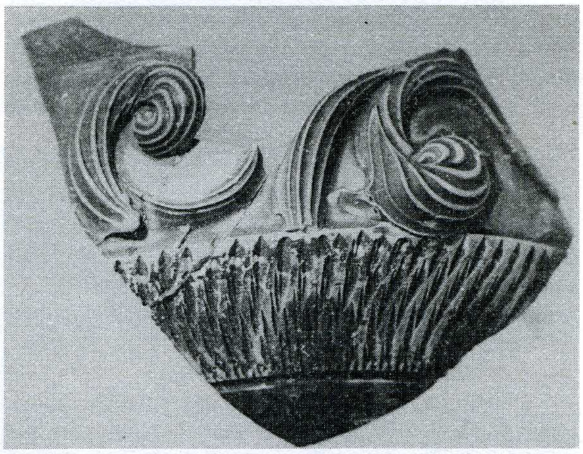

8,б

• *Обр. 7. Чашка с пясъчно покритие. Fig. 7. Coupe avec une couverture de sable*

• *Обр. 8 а, б. Чашки с барботинна украса.Fig. 8 а, б. Tasses ornées à la barbotine.*

• *Обр. 9. Южногалска сигилата с барботинна украса от Алмус. Fig. 9. Terre sigillée ornée à la barbotine, de la Gaule du sud, d'Almus*

• *Обр. 10. Фрагм. от средногалска релефна сигилата. Fig. 10. Fragment de sigillata en relief, de la Gaule méridionale*

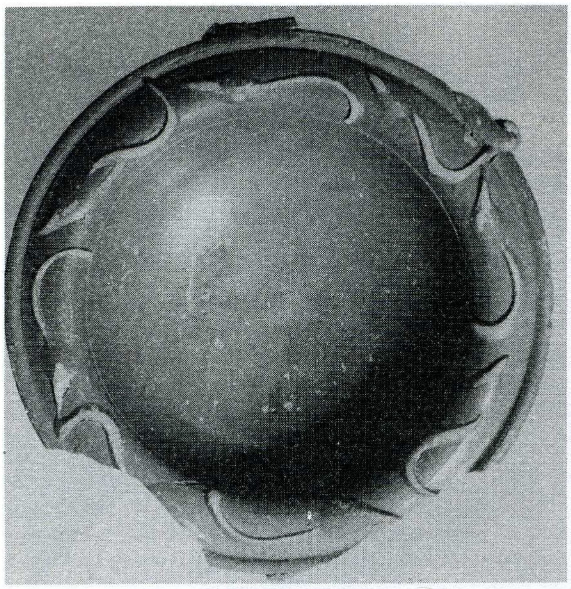

9

10

мус, Августе и Нове също са с южногалски произход. Такива са и паниците със стъпаловидни стени.

Главният импорт от южногалска керамика в провинция Мизия се оформя при Флавиите (обр. 9). Пазарът се разнообразява с нови форми съдове, най-разпространени от които са Drag. 18/31 (Нове, Августе, Алмус, Ескус), Drag. 35 (Нове, Алмус), Drag. 36 (Нове, Августе), Drag. 4 (Нове, Алмус), Ritt. 12 (Нове, Августе), Hofheim 8 (Нове). С печата на фабриканта NOTUSF форма Drag. 18/31 от Нове се датира във времето на Нерон-Веспасиан. Неговата керамична манифактура е свързана с Ла Грофезанк. Разчитал на добър пазар както в Галия, така и в други провинции[39]. От района на Средния Дунав паница форма Drag. 18/31 от Карнунтум е с марката на този грънчар[40]. Паница с форма Drag. 18/31 също от Нове са излезли от грънчарниците в Ла Грофезанк, както показва марката с името на SECUNDUS, работил по времето на Нотус[41].

Релефна южногалска керамика (форма Drag. 29), датирана в раннофлавиево време е открита в Нове, Ескус, Сексагинта Приста. Кръгът на нейното разпространение се разширява с появата на Drag. 37 в къснонероново време (обр. 10). В продължение на две десетилетия тя почти напълно измества форма Drag. 29. Освен в Нове е представена в почти всички крайбрежни селища от Августе до Дуросторум Приста. Известните фабриканти от къснофлавиево време GERMANUS, NATALIS, BIRACILUS с фирми в Ла Грофезанк-Банасак имат своя продукция в Алмус, Ескус, Нове. При Антонин Пий (138—161) — Марк Аврелий (161—180), когато започват първите контакти с най-големия керамичен център на Средна Галия — Лезу, настъпва спад в търговията с Южна Галия. Средногалска керамика се среща само в Нове и Августе. Доминират изделията на прочутите фирми на CINNAMUS, CENSORINUS и PATERNUS (обр. 11). На изток от Нове галска керамика достига до Дуросторум.

Малките източногалски работилници Хайлигенберг, Бликвайлер, Итенвайлер са спорадично представени с единични екземпляри в Нове. Тъкмо обратно на находките в Дакия, където вносът на източногалска сигилата е значителен.

Появата на рейнските керамични манифактури и най-вече на Райнцаберн предизвиква преориентация на средноевропейската търговия с керамика и има за резултат пренасочването й по Средния и Долния Дунав. Първите рейнски фабрикати се появяват в долнодунавската област в средата на II в. и произхождат от ателиетата на Cerialis и Cobnertus III. Известната фирма на Cerialis, която може би е най-добре представена сред мизийския материал заедно с изделията на Comitialis, са последното голямо проникване на рейнска керамика преди Маркоманските войни. Находките, които хронологически се отнасят след 170—180 г., имат спорадичен характер. Едва през късноантониново-ранносеверово време настъпва оживление и регулиране на търговията по Средния и Долния Дунав. Райнцабернска керамика е документирана почти във всички селища от Августе до Дуросторум (обр. 12). Релефна сигилата от късносеверово време липсва сред долномизийските находки.

Въпреки че производството на Вестерндорф (разположен на р. Ин в провинция Реция), чиято кулминация съвпада с управлението на Северите, е било предназначено за дунавските провинции, броят на находките в Долна Мизия е твърде ограничен, и то преди всичко с продукцията на Comitialis. По-важно е, че освен в Нове, Августе и Ескус се открива в Сексагинта Приста — най-източната граница, до която тя достига.

Прегледът на находките показва, че търговията с керамика започва от втората четвърт на I в. и продължава до средата на III в. От съществено значение е въпросът за нейното проникване в провинция Мизия. По данни до 1994 г. от общо близо 500 фрагмента 170 са внос от Италия и 105 от Южна Галия. Процентно най-голям дял се пада на Италия. През I в. нейното разпространение е свързано изключително със стационирането на военните части в крайдунавската погранична зона. Около военните лагери възникнали селища, разположени най-често край устията на вливащите се в р. Дунав реки. Тяхното развитие било до голяма степен в зависимост от Дунавския път по вода и суша, който бил не само защитен, но и евтин. Транспортирането на стоките за севернотракийските земи се улеснявало от обстоятелството, че търговските пътища минавали изключително през римски земи, които ги правели сигурни и спокойни[41]. По различни поводи е отбелязвано първостепенното значение на Адриатическия път и тържищата в Аквилея и Сисция за вноса на стоки от различно естество в провинция Мизия. Засега сведенията за търговските връзки на провинцията са твърде оскъдни. Единствено присъствието на италийски търговски фирми е документирано епиграфски само в Нове. Още през средата на I в. при управлението на Клавдий-Нерон освен ветерани и освободени около военния лагер на I италийски легион се заселили търговци и занаятчии от италийски произход, представители на търговски фирми от Аквилея и Пуцеоли[42]. Двама от рода Попилии — C. Popillius и P. Popillius Bitus били грънчари[43]. Един надгробен паметник, произхождащ от Нове, сега в Националния исторически музей на Букурещ, бил посветен на един търговец на вино Iulius Iero negotiator от гръцки произход[44]. Надписите показват присъствието на доста представителна италийска търговска колония в Нове, имаща грижата за снабдяването на офицерите и заможното цивилно население със скъпи изделия от бронз, стъкло, накити и др. Изглежда, че връзката между гарнизона на Legio I Italica и речния флот praefectura classis Maesicae et ripae Danuvii е била много тясна[45]. Военната и търговска флота по десния бряг на Долния Дунав се обслужвала от големи и удобни пристанища, каквито са Рациария, Нове, Димум, Сексагинта Приста и Трансмариска. Чрез тях се реализирала най-пряката връзка между Йонийското и Егейското крайбрежие и Европейския Североизток, от една страна, и Черно море и Източното Средиземноморие, от друга[46].

Твърде оскъдни са епиграфските източници от времето на Юлиево-Клавдиевци за на-

11

12

• *Обр. 11. Фрагм. от средногалска релефна сигилата. Fig. 11. Fragment de sigillée en relief, de la Gaule Centrale*

• *Обр. 12. Фрагм. от релефна сигилата с марката на Arvernicus-Lutaevus от Райнцаберн, произхождащ от Ескус. Fig. 12. Fragment de sigilata en relief, avec la marque Arvernicus-Lutaevus de Rheinzarbern, provenant d'Oescus*

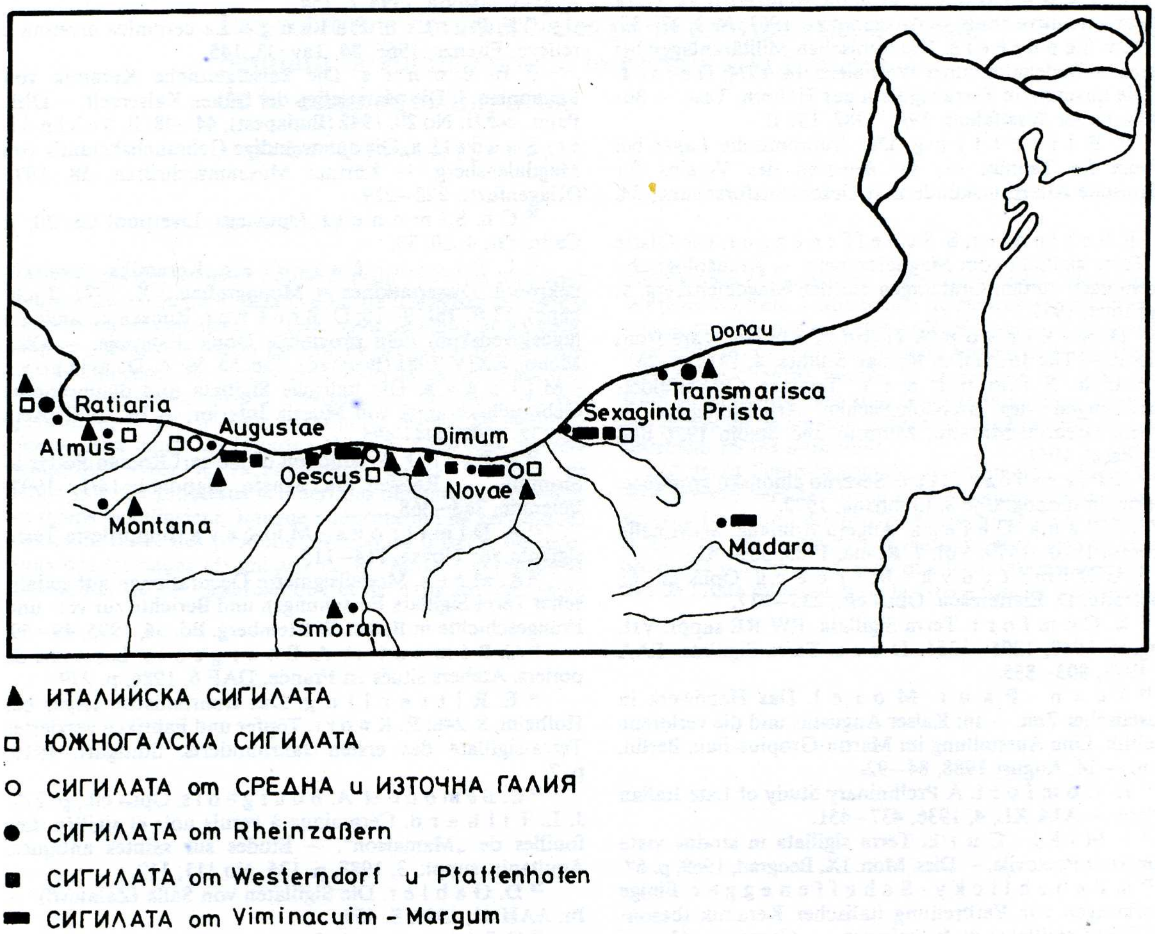
Donau
Transmarisca
Sexaginta Prista
Ratiaria
Almus
Augustae
Dimum
Oescus
Novae
Montana
Madara
Smoran
▲ ИТАЛИЙСКА СИГИЛАТА
□ ЮЖНОГАЛСКА СИГИЛАТА
○ СИГИЛАТА от СРЕДНА и ИЗТОЧНА ГАЛИЯ
● СИГИЛАТА от Rheinzaßern
■ СИГИЛАТА от Westerndorf и Pfaffenhofen
▬ СИГИЛАТА от Viminacuim - Margum

13

• *Обр. 13. Карта на разпространението на импортната керамика в провинция Мизия. Fig. 13. Carte de la diffusion de la céramique importée dans la province de la Mésie*

личието на колонисти около лагерите на ала Августа, Рациария, малко по-навътре в Монтана и в района на Мелта. Това дава основание на Б. Геров да направи извода, че „областта между Ескус и Нове носи следите на най-силен романизъм“[47]. С военното присъствие следва да се обясни ранното проникване на импортна керамика от западните провинции и Източното Средиземноморие (обр. 13). В културно-исторически план тя представя в нова светлина римското влияние в днешните български земи. По линия на търговските контакти при управлението на Клавдий-Нерон Италия играе първостепенна роля в снабдяването на провинция Мизия с керамика. При Флавиите и следващите две столетия разпространението на отделни типове съдове и форми поставя проблеми за импорта и търговските връзки на провинцията с най-големите производствени керамични центрове в западноримските провинции, както и въпросите за производство на местна художествена керамика. Импортът и разпространението на „тера сигилата“ и тънкостенна керамика за всекидневна употреба отразява общото в културно-икономическите процеси, протичали в провинциите Панония, Горна и Долна Мизия. Ако до римското владичество търговията на Тракия е била насочена към Гърция и Източното Средиземноморие, то през римска епоха се създава нова насока на търговските контакти със западноримските провинции, без да се прекъсват връзките с малоазийските центрове и Гърция.

---

[1] B. Gerov. Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Mösischen Limes in vorclaudischer Zeit. — In: Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze. Amsterdam, 1980, p. 147.

[2] История на България I. 1979, с. 286.

[3] B. Filov. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. — Klio, 6, 1906, Beiheft (Dissert. Leipzig).

[4] D. Gabler. Die Unterschiede im Keramikimport der Rhein und Donaprovinzen. —In: Münsterische Beiträge zur Antike Handelsgeschichte IV I/1985, 4—7.

[5] A. Dimitrova-Milceva. Importierte Terra sigillata aus Novae. — In: Recherches sur la culture en Moesie et en Thrace (Bulgarie) I^{e}—IVe siècle. Sofia, 1987, 108—152. C. Mușeteanu, D. Elefterescu. Céramique sigillée à Durostorum. Dacia 34, 1990, 235—244.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA * POZNAŃ *

[6] А. Димитрова. За производството на Terra sigillata в нашите земи. — Археология, 1961, № 3, 27—33.

[7] S. v. Scnurbein. Die römischen Militäranlagen bei Haltern. — Bodenaltertümer Westfalens, 14, 1974; Derselbe. Die unverzierte Terra sigillata aus Haltern. Text. — Bodenaltertümer Westfalens, 19/1, 1982, 137 ff.

[8] E. Ritterling. Das frührömische Lager bei Hofheim im Taunus. — In: Annalen des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung, 34, 1904.

[9] E. Schindler, S. Scheffenegger. Die Glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg. — Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf den Magdalensberg, 5. Klagenfurt, 1977.

[10] D. Atkinson. A Hoard of Samian Ware from Pompeii. — The Journal of Roman Studies, 4, 1914, p. 24.

[11] Ch. Simonett. Tessiner Gräberfelder. Ausgrabungen des archäologischen Arbeitsdienstes in Soldino, Locarno-Muralto, Minusio und Stabio 1936 und 1937. Basel, 1941.

[12] L. Plesničar-Gec. Severno emonsko grobišče. Katalogi in monografije 8. Ljubljana, 1972.

[13] G. Sena Chiesa. Angera Romana. Scavi nella necropoli 1970—1979. Vol. 2. Roma, 1985, 389—426.

[14] A. Dimitrova-Milčeva. Opus cit. C. Museteanu, D. Elefterescu. Opus cit., 235—237.

[15] K. Comfort. Terra Sigillata. PW-RE suppl. VII, Stuttgart, 1940, 1295—1351; Ders. Terra Sigillata. EAA VII, 1973, 803—835.

[16] Jean-Paul Morel. Das Handwerk in augustäischer Zeit. — In: Kaiser Augustus und die verlorene Republik. Eine Ausstellung im Martin-Gropius-Bau, Berlin, 7. Juni — 14. August 1988, 84—92.

[17] H. Comfort. A Preliminary Study of Late Italian Sigillata. — AJA XL, 4, 1936, 437—451.

[18] I. Mikl-Curk. Terra sigillata in srodne vrste keramike iz Poetovija. — Diss. Mon. IX, Beograd, 1969, p. 67.

[19] S. Zabehlicky-Scheffenegger. Einige Bemerkungen zur Verbreitung italischer Keramik (besonderer Terra sigillata) in Jugoslavien. — Gomolava-Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Bd. I, Symp. Ruma 1986 (Novi Sad 1988), p. 230.

[20] M. Schindler — S. Scheffenegger. Opus cit., S. 335.

[21] A. Oxe, K. Comfort. Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. Bonn, 1968, 945, 20—26; G. Ravagnan. La „Terra sigillata“ con bollo di Altino. — Aquleia nostra, 56, 1985, p. 213.

[22] A. Dimitrova-Milčeva. Die italische Sigillata und dünnwändige Gebrauchskeramik von Moesia Inferior. — Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta XXXI/XXXII, S. 482.

[23] A. Oxé, H. Comfort. Corpus Vasorum Arretinorum, 1281. 40; Schindler, Scheffenegger. Opus cit., p. 246, 249.

[24] A. Oxé, K. Comfort. Corpus Vasorum Arretinorum, 1935. 18; Schindler, Scheffengger. Opus cit., p. 253, 357.

[25] Conspectus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae. Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Heft 10, 1990.

[26] Schindler, Scheffenegger. Opus cit., p. 338, 377; Ravagnan. Opus cit., p. 234.

[27] Г. Кабакчиева. Археологически данни за ранноримската история на Улпия Ескус. — III международен симпозиум „Кабиле“. Поселищен живот в Древна Тракия. Ямбол, 1994, с. 154.

[28] F. Porten Palange. La ceramica arretina a relievo. Firenze, 1966, 84, Tav. 33, 145.

[29] E. Bonis. Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. I. Die Materialien der frühen Kaiserzeit. — Diss. Pann., ser II, No 20, 1942 (Budapest), 44—48; E. Schindler-Kaudelka. Die dünnwändige Gebrauchskeramik von Magdalensberg. — Kärtner Museumsschriften, 58, 1975 (Klagenfurt), 228—229.

[30] Ch. Simonett. Opus cit., Liverpool Gr. 20, 3: Cadra Gr. 4, 20, 33.

[31] L. Plesničar-Gec. Keramika emonskih nekropol. Dissertationes et Monografiae XX, 1977 (Ljubljana), 13 ff. Taf. 9—10; O. Brukner. Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. — Diss. Monn., XXIV, 1981 (Beograd), Tab. 55, 59; A. Dimitrova-Milčeva. Die italische Sigillata und dünnwändige Gebrauchskeramik von Moesia Inferior. — In: RCRFActa 31—32, 1992, 494—495.

[32] A. Premk. Production of the earl Roman Potter in Sirmium. — Recueil du Musée National 14/1, 1992, Belgrade, 363—368.

[33] A. Dimitrova-Milčeva. Importierte Terra sigillata aus Novae, 114—115.

[34] A. Mees. Modellsignierte Decorationen auf südalischer Terra Sigillata Forschungen und Berichte zur vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtemberg. Bd. 54, 1995, 49—59.

[35] C. Bémont et A. Bourgeois. Les noms de potiers. Ateliers situés en France. DAF 6, 1986, p. 279.

[36] E. Ritterling. Das frührömische Lager bei Hofheim, S. 246; R. Knorr. Töpfer und Fabriken verzierter Terra-sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart, 1919, p. 7.

[37] C. Bémont et A. Bourgeois. Opus cit., p. 279; J. L. Tilhard. Céramique à vernis noir et sigillée. Les fouilles de „Mamaison“. — Etudes sur saintes antiques. Aquitania. suppl., 3, 1988, p. 135, No 111, 112.

[38] D. Gabler. Die Sigillaten von Salla (Zalalövő). — In: AAH 41, 1989, S. 450.

[39] C. Bémont et A. Bourgeois. Opus cit., p. 283.

[40] M. Grünewald. Die Funde aus dem Schüttugel des Legionslagers von Carnuntum. — Der römische Limes in Österreich. Heft 32, 1983, S. 16, Taf. 7, 34.

[41] D. Plank. Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte der römischen Rottweil I. — Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtenberg, 6/1, 1975, S. 236, No 190.

[42] B. Gerov. Die Rechtsstellung der untermösischen Stadt Novae. — In: Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze. Amsterdam, 1980, 116—117.

[43] Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., 1942, с. 35, 38.

[44] J. Kolendo. Etudes sur les inscriptions de Novae. — Archaeologia (Wroclaw), 16, 1965, p. 132.

[45] T. Sarnowski, J. Trynkowski. Legio I Italica-Liburna Danubius. — Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vortrage des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983 (Stuttgart, 1986), 536—541.

[46] D. Mitova-Džonova. Stationen und Stützpunkte der römischen Kriegs- und Handelsflotte am Unterdonaulimes. — Studien zu den Militärgrenzen Roms III, Vorträge des 13. Internationalen Zimeskongresses, Aalen 1983 (Stüttgart, 1986), 504—509.

[47] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Август до Хадриан. Ч. I. — ГСУ ИФФ, XV, 1948—1949, с. 63.

Les relations commerciales de la province de la Mésie pendant la Haute époque impériale à la lumière de la céramique importée

A. DIMITROVA-MILČEVA

(Résumé)

D'après des données publiées avant 1993, les récipients d'importation qu'on à découverts, qu'il s'agisse de pièces entières ou fragmentées, de type *terra sigillata*, et les ceramiques utilitaires à parois minces, ne dépassent pas le nombre de cinq cents. Ils se retrouvent dans les camps et les sites des légions, de Raciaria à Durostorum. Du point de vue quantitatif, la part la plus importante revient au camp de Novae. Aux temps de Claude—Néron, l'Italie joue un rôle primordial dans le ravitaillement de la province en céramique. Ce processus acquiert des dimensions nouvelles au temps des Flaviens, lorsque l'importation de céramiques s'enrichit, outre des produits céramiques d'Italie, des produits des fabriques céramiques de la Gaule, d'abord de la production de La Graufesenque et de Banassac en Gaule méridionale, et à partir du milieu du IIe siècle, de Lezoux, de la Gaule centrale. L'apparition de centres nouveaux en Germanie, comme par ex. celui de Rheinzabern, a pour résultat d'orienter le commerce le long du Moyen et du Bas-Danube. Bien qu'en quantité limitée, la céramique des fabriques du Rhin se rencontre dans tous les sites danubiens. Le nombre des pièces de céramique provenant de Westerndorf est sensiblement moins important.

Si avant l'empire romain, le commerce de la Thrace était orienté vers la Grèce et la Méditerrannée orientale, après la fondation des provinces romaines de la Mésie et de la Thrace, des contacts nouveaux se sont établis avec les provinces occidentales, sans que les relations avec les centres de l'Asie mineure et de la Grèce fussent interrompues.

Тринадесети международен конгрес по античен бронз

Тринадесетият международен конгрес по античен бронз бе проведен от 28 до 31 май в Харвардския университет в Кембридж, Масачузетс, САЩ. Организатори бяха известни американски учени, специалисти в областта на античния бронз като: К. Матуш, Б. Бар-Шарар, Дж. Херман, Д. Г. Митън, Е. Брауер.

В конгреса участваха учени от над петнадесет страни от Европа, както и от САЩ и Канада. Като наблюдатели присъстваха и представители на японски и китайски университети.

Конгресът беше открит на 28 май с прием във Фог Мюзиъм в Харвард. Заседанията се провеждаха в музея „Артър Саклър“. Изнесените доклади бяха посветени на разнообразни по характер изделия от бронз и бронзови произведения на изкуството от различни периоди и области.

Сутрешното заседание на първия ден бе открито с доклад на Дж. Нейлс, САЩ, който представляваше опит за интерпретация на сцените върху известната червенофигурна чаша от Берлинския държавен музей, изобразяващи гръцко ателие за бронзови статуи. Останалите доклади бяха посветени главно на бронзовите изделия и статуи от предримския период като: „Бронзови надписи от Акропола в Атина“, П. Бутц, САЩ; „Фигурки от бронзои триножници от Геометричния период“, С. Лангдън, САЩ; „Близкоизточни и египетски произведения от бронз в Гърция“, Е. Гуралник, САЩ; „Новооткрита бронзова култова статуя от Архаичния период от античния град Метрополис в Тесалия“, С. Инцесиоглу, Гърция. На следобедното заседание бяха изнесени доклади, посветени главно на бронзови статуи, портрети и малка пластика от гръцкия и римския период, сред които: „Бронзова статуя на императрица от династията на Северите от Спарта“, Л. А. Рикарди, САЩ; „Бронзови портрети от Помпей“, К. Уелч, САЩ; „Скулптурни шедьоври, представени върху гърци бронзови огледала“, А. Шварцмайер, Германия; „Големи бронзови скулптури и тяхното инсталиране в Северопонтийския район“, М. Трейстер, Русия.

Първото сутрешно заседение от втория ден беше посветено на античните бронзови съдове и други предмети. Бяха изнесени доклади за: римски бронзов мангал от Испания, Р. Лакабе, Испания; касеролета с релефна украса, Р. Петровски, Германия; бронзови съдове с гравирана украса от Рейнската област, Дж. Херман, САЩ. Особено интересен беше докладът на Т. Томашевич-Бук, Швейцария за римските бронзови аутепси, в който бяха включени и т.нар. „самовари“ от Археологическия музей в София. Беше подчертано, че тези съдове с интересно устройство, предназначени за затоплянето на вода и поддържането на високата ѝ температура, са били използвани при различни случаи, включително и в лекарската практика. На тази сесия говориха и двамата български представители. В доклада „Бронзовите съдове и правенето на тоалета през Римския период“ на Р. Ненова-Мерджанова от АИМ-БАН бе предложена реконструкция на функцията и начина на употреба на основните видове римски бронзови съдове, според която те са били използвани за пренасяне и съхраняване на вода и поливане при миене по време на правенето на тоалета. Като главни доказателства бяха приведени находки от затворени комплекси — тракийски могили гробове, в които бронзовите съдове се откриват заедно с многобройни тоалетни принадлежности, както и сцени, изобразяващи правенето на тоалета от късноримския период. Докладът, изнесен от Е. Паунов, бе посветен на находките от Могиланската могила, датираща от 4 в.пр. Хр. Подробно бяха представени откритите в нея бронзови съдове-хидрия, кана, ситули и поданиптер, като беше обърнато внимание и на тяхната украса.

Следващите заседания от втория ден бяха посветени главно на технологически проблеми, свързани с изследването, реставрацията и консервацията на големите бронзови антични статуи, както и на малката бронзова пластика. Тук си дадоха среща представителите на водещите в тази област центрове от САЩ, Германия и Италия. Бяха разгледани различни техники, използвани при изработката на бронзови статуи и бяха представени анализи на състава на метала. Бяха показани реконструкции на процеса на отливане на бронзови статуи, както и компютърно документиране и възстановка на този процес. Сред най-интересните доклади бяха тези на П. Майерс, САЩ; Дж. Подани и Д. Скот, Пол Гети център, САЩ; М. Ратка и П. Р. Зам, Аахен, Германия; Г. Цимер, Германия; Л. Плесничер-Гек и А. Гюмлия-Майер, Словения.

Първото заседание от последния ден на конгреса беше посветено главно на бронзовите вотивни плочки, като особено интересен беше докладът на П. Хънт, САЩ, представящ tabulae ansatae, открити от американска експедиция в прохода Гранд-Сен-Бернар в Швейцарските Алпи. К. Лиампи от Гърция представи доклад за циркулацията на бронзовите македонски царски монети в Тесалия. Следващите заседания включваха доклади за произведения на малката пластика като: „Вотивни бронзови статуетки от късната желязна епоха в Португалия“, Т. Худисе-Гамито, Португалия; „Статуетки на Херакъл, представящи големи скулптури от класическия период“, Х. Робертс, Дания; „Гротескната фигурка от Метрополитън Мюзиъм, Ню Йорк“, М. Т. Марабини Мовс. К. Сабо, Унгария направи преглед на украсата върху комплекта бронзови съдове кана с трилистно устие и купа с дръжка от т.нар. тип „Аликария“, в който бяха включени и находките от България. С интерес беше посрещнат доклада на П. Дичек, който представи бронзовите находки от мястото на претенурата в римския лагер Нове и главно от валетодинариума, като ги разгледа в археологическия контекст, в който са намерени.

По време на конгреса на участниците бе даден прием в Музея за изящни изкуства в Бостън, домакин на който бяха д-р Дж. Аизенбърг и неговата съпруга. На присъстващите бе дадена възможност да разгледат и античната колекция на музея.

Конгресът бе съпроводен от специална изложба, наречена „Огънят на Хефест“, представяща класически бронзови статуи от Северoамерикански колекции. Сред отлично реставрираните и консервирани експонати се отличаваха внушителната портретна статуя на Луций Вер, висока 2,16 м, скулптура на Артемида с елен, три много сходни статуи на Афродита, статуя на момче в източен костюм, статуи на Ерос и на Хипнос, статуи на Дионис като дете и като младеж, една херма и позлатена конска глава. Акцент в експозицията представляваше известната червенофигурна чаша с изображение на гръцко бронзолеярско ателие от Берлинския държавен музей, предоставена специално за изложбата.

Каталогът на изложбата, съставен от К. Матюш, включва 55 цели статуи и фрагменти, на които са дадени подробно описание и библиография. Представен е и подробен техническия анализ на експонатите. В луксозното издание са включени и есета, посветени на античните бронзови произведения.

Конгресът бе закрит на официална вечеря във Факултетския клуб на Харвардския университет на 31 май 1996 г.

РОСИЦА НЕНОВА-МЕРДЖАНОВА

За някои особености на църковната архитектура от Второто българско царство

НЕЛИ ЧАНЕВА-ДЕЧЕВСКА

През периода на Второто българско царство най-представителният дял на общественото строителство се формира от култовите сгради. Като църковни типове те са познати още от втората половина на IX и в X в., но през XIII—XIV в. са съобразени вече с настъпилите промени в новия исторически етап, с неговите материални възможности и естетически вкусове. През XIII—XIV в. базиликата загубва добрите си позиции от периода на Първото българско царство[1]. Не получават развитие някои разновидности и на другите основни църковни типове (кръстокуполната църква, еднокорабната църква, триконхата)[2]. В замяна на това сред тях се появяват нови варианти, неизвестни дотогава за българските земи. Такива са куполните църкви със стегнат кръст, манастирският тип триконхални църкви, еднокорабните църкви с аркови пояси и др.[3]

В столицата Търновград се експериментират и формират редица оригинални архитектурни и декоративни реализации. Оттук те се разпространяват из цялата територия на българската държава, тъй като столицата играе роля на транслиращ център. Освен столичната архитектурна школа вследствие на феодалната раздробеност през XIII—XIV в. в някои райони се оформят архитектурни ателиета, които имат локален обсег на действие. Характерно за тях е, че, запазвайки общите стилови особености на столичното църковно строителство, в техните образци се наблюдават отделни специфични белези, присъщи на областните строителни традиции. Провинциалните ателиета създават местни модификации и интересни реализации, с което обогатяват многообразието сред архитектурните произведения на епохата[4]. Такива творчески ателиета възникват в големите средновековни градове (Месемврия[5], Червен[6], Ловеч, Стенимахос[7], Мелник[8] и др.), а също в районите на Югозападна[9] и Северозападна България. Строителството в тези местни центрове не излиза от рамките на народностната архитектурна школа и от обхвата на общото архитектурно развитие. Водещ културен център на страната през целия период на Второто българско царство остава столицата Търновград.

Забелязва се една закономерна тенденция. Когато държавата увеличава своите територии, влиянието на столицата в областните ателиета се засилва, и обратно, при намаляване на границите и отслабване на централната власт, се засилва самостоятелността на местните архитектурни ателиета. Така за разлика от XIII в., през XIV в. и по-специално през втората му половина се открояват ясно местните черти в архитектурната дейност и по-специфичния облик на църковното строителство от различните краища на страната. Тези особености се дължат, изглежда, не само на локалните строителни традиции, но и на настъпилите промени в новата социална и етническа среда.

Църковното строителство следва стилистичните тенденции на архитектурата през разглеждания период. Стремежът към подчертано живописно представяне на архитектурата (в интериор и особено в екстериор) се проявява в различна степен през XIII и XIV в. Например през XIV в. за разлика от XIII в. (и още повече от XII в.) много по-ярко се изявява силата на декоративната идея във всичките ѝ аспекти. С вещина и майсторство, стигащо до виртуозност, средновековните строители осъществяват блестящо синтеза на архитектурата с другите изкуства (предимно с живописта, пластиката и керамичната декорация).

За периода на зрелия феодализъм е характерна и друга отличителна особеност в църковното строителство. То не се развива по възходяща линия, а изгражда странични разклонения, т. е. не се създават нови типове църковни сгради, а съществуващите се обогатяват с нови варианти и разновидности.

Докато базиликата е най-разпространеният и представителен църковен тип за ранното християнство в България, през XIII—XIV в. тя има вече твърде ограничено приложение и скромни реализации. По традиция, изглежда, базиликата все още се предпочита в провинциалните центрове като представителен храм през XII и дори XIII в. Под влияние на доминиращата роля на кръстокуполната църква базиликата приема върху себе си наложените ѝ отвън нови архитектурни особености. Така се получава израстване на обема ѝ във височина, приобщаване на пространствата на страничните ѝ кораби към обема на централния кораб, използуване на пластично-колоритната украса по фасадите и др. Базиликата следва по необходимост формално стиловите особености и общите закономерности на архитектурата от XIII—XIV в., без те да са свързани с нейната архитектурна същност.

Еднокорабните църкви, които подобно на базиликите са също правоъгълни сгради, развити по надлъжната си ос, за разлика от тях се приспособяват много по-гъвкаво към изискванията на времето. Затова те получават широко разпространение в периода XIII—XIV в. Техният елементарен план и конструкции не представляват трудност за майсторите от всички исторически епохи, а в зависимост от възможностите на ктиторите си получават богата вътрешна и външна архитектурна изява[10]. Това ги прави универсални като църковен тип, евтини и удобни като строителство. Независимо от простия си план и скромни размери, много от тези църкви имат изящно оформление и внушително вътрешно и външно пространствено въздействие. Важна роля в интериора им играят поредицата от стенни пиластри, носещи срещуположни укрепващи арки, а в екстериора — поредицата от ритмично редуващи се аркирани ниши, разчленяващи стенните плоскости и украсени с цветна керамопластика. На западните си входни фасади много еднокорабни църкви имат кули-звънарници. Вътрешността на почти всички храмове е изписана със стенописи, а през XIV в. стенописта се появява често и по фасадните стени.

Кръстокуполните църкви се строят с еднаква интензивност през целия период на развития феодализъм, но някои техни варианти могат да се свържат по-определено с XII в., а други с XIII и XIV в. Такива са църквите със стегнат кръст, църквите с вписан кръст и междурамия, заградени със стени, а също многокуполните храмове се отнасят главно към XII и XIII в.; преходната група на църквите с издължено източно рамо, но без самостоятелно предапсидно пространство, и църквите, в плана на които западно от подкуполния квадрат се появяват двойка колони, се датират предимно в XIII в. и т. н.

Център на вътрешнопространствената композиция за всички кръстокуполни църкви е широкото подкуполно пространство, увенчано с купол. Най-голям купол имат църквите от варианта „стегнат кръст“, защото при тях куполът покрива с ширината си почти целия наос[11]. Често към основния корпус на кръстокуполните църкви, съставен от трите основни пространствени елемента (наос, олтар и нартекс), са долепени допълнителни странични обеми — галерии и параклиси.

За разлика от кръстокуполните църкви от периода на Първото българско царство тези от XIII—XIV в. нямат преправяния в олтарните си части. При тях олтарът е триапсиден. Нартексът е еднnetworkделен, а много рядко — триделен. При най-малките кръстокуполни църкви, тези с кръстовиден план, нартексът обикновено липсва, а олтарът им поради късия си източен фронт е едноделен. По същата причина едноапсидни са и църквите от варианта „стегнат кръст“.

Нартексът на кръстокуполните църкви има най-често освен главен вход от запад и странични входове (от север и юг), както при църквите от периода на Първото българско царство. Свързването на нартекса с единична кула-звънарница[12] или с два симетрично разположени спрямо входната ос на църквата куполни барабана е също обикновено явление, докато феноменът кула е рядък за църквите от периода на Първото българско царство и по-специално за куполните храмове.

Вътрешността на църквите от всички варианти на кръстокуполния тип е покрита със стенописни изображения.

Храмовете, които притежават най-развита планова схема, са с най-богато архитектурно-пластично и колоритно оформление. За разлика от кръстокуполните църкви на Първото българско царство, чието пластично членение по фасадите е свързано „конструктивно“ с вътрешната носеща част на храмовете, кръстокуполните църкви на Второто българско царство са снабдени със самостоятелно действащ фасаден декор, нямащ връзка с вътрешното конструктивно членение (изключенията са извънредно редки, например църква № 1 в Червен). Богатата и силно раздвижена външна архитектура на кръстокуполните църкви от XIII—XIV в. се отличава със степенуването на архитектурните си форми; изящни пропорции и пищни детайли; хоризонтално и вертикално членение на фасадните плоскости; с обилието на керамопластика и с ритмично редуване на дълбоките светлосенки по фасадите.

Конхалните църкви през периода на Второто българско царство изпълняват функциите на манастирски храмове[13]. Докато по време на Първото българско царство католиконите (главните манастирски църкви) имат различни планове: кръстокуполни, еднокорабни и дори базиликални, през XIII и XIV в. манастирските църкви са обикновено триконхални. Този факт се обяснява с развитието на литургичния манастирски ритуал, изискващ специално място за псалтите. Конхата със своите сферични форми създава най-подходящата акустична среда за певците.

Вариантите и разновидностите на конхалния тип църкви през XIII—XIV в., както и при другите църковни типове, са в пълна зависимост от естетическите тенденции в архитектурата през епохата. Конхалните църкви притежават общите закономерности на храмовото строителство на зрелия феодализъм — малки размери, компактност на вътрешното пространство, лекота на архитектурните маси, пластична и колоритна декорация по фасадите. Триконхалните църкви с купол се свързват винаги с центричния тип, а не със залния, както неправилно мислят някои изследователи. Превръщането на подкуполния квадрат в правоъгълник е отстъпление от класическия принцип. В своите разновидности триконхалните църкви показват близост с архитектурните форми на местната строителна традиция. Те са звено от общото развитие на църковните сгради.

Градежната техника на църквите от периода на зрелия феодализъм не се отличава с особена прецизност. Строи се главно с ломен камък и бял варов разтвор, а понякога и с глинен разтвор. Блоковият градеж е напълно изоставен като скъп за епохата. Често в градежа са вложени (скрито или видимо) дървени греди, служещи за изравняване на каменната зидария. В някои паметници се наблюдават и редове от тухли, което показва, че е бил използван и смесен градеж. При него обаче тухлата не преминава през цялата дебелина на зида, както е в класическата смесена зидария (с изключение на църква № 1 в Червен). Дори при църквите, строени само от тухли, в редовете се създават изкуствено широки хоросанови фуги, зад които се крият тухлени редове. Редовете през един се замазват с варов разтвор за получаване на декоративен ефект. Комбинираната зидария от камъни и тухли служи за лицева облицовка и целѝ художествено въздействие. Такъв градеж имат някои църкви в Търново, Несебър, Червен и в Югозападна България. Тухлата намира приложение найвече в създаването на различни декоративни елементи — в изграждането на архиволтите на арките, подпокривния корниз, тимпаните на слепите ниши по фасадите, по странѝците на отворите (врати и прозорци). В църковния градеж често се влагат и сполии. Това важи също за външната и вътрешната украса. Вторично се употребяват колони, части от архитрави и корнизи. Зидарията на стените от вътрешната страна е винаги по-небрежно изпълнена, отколкото в лицевата, защото се скрива от стенописи. За подобряване на акустиката на църквите в апсидите и в ъглите на наосите се вграждат керамични съдове.

Като покривни конструкции се прилагат масивните покрития. Най-често се употребяват полуцилиндрични сводове, изпълнени от тухли. През XIII—XIV в. при сводовите конструкции се въвежда и употребата на стеги (дървени обтегачи). Те дават възможност за по-голямо извисяване на сградите.

В тектониката на църковните сгради от XIII—XIV в. определяща роля играе стената. Разчленена е хоризонтално на три тектонични пояса: цокъл, поле и увенчаваща част (корнизи, фризове, аркатури). Вторият пояс (полето) обикновено е разчленен от поредица високи слепи ниши, които облекчават тежестта на самата стена. Пластично-колоритната украса по стените допринася не само за обогатяване с форми и създаване на общ мащаб на сградата, но засилва и подчертава тектоничната ѝ цялост. За разлика от църквите на Първото българско царство в храмовете от XIII—XIV в. не се наблюдава структурно разделение на носещи и неносещи части в стените. Те представляват единна носеща маса без разлагане на вертикалните товари в колони.

За разлика от църковната архитектура на Първото българско царство, която се отличава със своя по-своеобразен път на развитие, подхранван от унаследената култура (на прабългари и славяни и местното архитектурно наследство), то тази на Второто българско царство се приближава по-плътно до съвременната ѝ византийска архитектура и следва нейните особености. В Търновград — като в най-близка съседна на Византия столица — идват бързо и културните новости, настъпващи в целия източнохристиянски свят. Българският царски двор през този период е в тесни роднински отношения с византийския императорски двор, а сходното обществено-икономическо и културно развитие на двете държави през XIII—XIV в. стимулира близостта в бита, културата и строителството, особено култовото. Поради географското положение на българските земи на кръстопътя между Изтока и Запада в тях навлизат непрекъснато влияния от други цивилизации и културни центрове. Освен това през XIII—XIV в. България поддържа на държавно равнище активни политически, търговски и културни връзки с много християнски страни както на Изток, така и на Запад. Тези контакти включват също обмен на културни идеи и художествени ценности. Българските майстори възприемат с готовност оригиналното и красивото, но претворяват винаги по своему заемките, съобразявайки ги с местния художествен вкус и затова сградите им запазват своя характерен облик.

Стремежът към живописно представяне на архитектурата в екстериор и интериор, както и използването на полихромията се срещат през XIV в. вече в избистрен вид. Основните идеи и похвати на българския живописен стил обхващат цялата територия на българската държава и се обогатяват от областните вариации. Българската църковна архитектура в отделни свои образци достига класически измерения и оставя трайни следи не само в архитектурното наследство на България, но и на другите балкански страни. Влиянието ѝ се чувства в архитектурните школи на сръбско-моравските земи и особено силно — в земите на румънските княжества, тъй като р. Дунав никога не е представлявала преграда за разпространението на художествените идеи[14]. В земите на север от Дунав през XV—XVI в. може определено да се проследи продължението на насоките и постиженията, демонстрирани в българската средновековна архитектура. Редица църкви в румънските земи показват явно това влияние[15], установено в градове като Арджеш, Търговище, Сучава, Сирет, Яш и др., както и в редица манастири (Водица, Тисмана, Козия и др.). Тази не само посредническа, но и водеща културна роля на българската средновековна архитектура е много важна. От значение е и фактът, че когато в 1204 г. Константинопол пада под властта на кръстоносците-латини, за повече от половин век България става фактически световният православен център и се ползва с голям международен авторитет. В българските земи започва активен кипеж на творчески идеи и реализации, които внасят свежест и нови елементи в средновековната архитектура на Балканите. Новаторските черти, проявени в многообразието и многовариантността на плановете, в богатите фасадни решения и изящната вътрешна и особено във външната украса на църковните сгради, демонстрират творческата същност на българската архитектурна школа и широко използувания от нея синтез между изобразителните изкуства.

•

---

[1] Н. Чанева-Дечевска. Базиликалният тип църкви в България през IX—XIV в. — ИСТИГА, БАН, XXI, 1968, 203—265.

[2] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., БАН, 1984.

[3] К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., БАН, 1965.

[4] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI—XIV в. С., БАН, 1988.

[5] А. Рашенов. Месемврийски църкви. С., 1932.

[6] В. Димова. Средновековният Червен. Т. 1. С., 1985.

[7] С. Стоилов. Асеновград. Огнище на строителни традиции. С., 1971.

[8] Н. Мавродинов. Църкви и манастири в Мелник и Рожен. — ГНМ, 1933, V, 285—301; В. Нешева. За някои особености на мелнишките еднокорабни църкви. — Векове, 1988, № 1, 44—55.

[9] А. Грабар. Няколко средновековни паметници в Западна България. — ГНМ, 1921, 3, 286—296; К. Миятев. Старинни църкви в Западна България. — ИАИ, XIII, 1939, 228—245; А. Василев. Стари църкви и манастири в Западна България. — РП, IV, 1950, 49—114.

[10] А. Писарев. За архитектурния план на средновековните църкви в Търново. — ГМСБ, VIII, 1982, 47—59; Т. Овчаров. Външна украса на средновековните търновски църкви (XII—XIV в.). — В: Приноси към българската археология. Т. 2. С., 1933, 88—91.

[11] Н. Чанева-Дечевска. Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст от периода на развития феодализъм в България. — В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., БАН, 1982, 131—203.

[12] И. Янкулов. Църкви с кули-звънарници в средновековна България (IX—XIV в.). Кандидатска дисертация; И. Янкулов. По проблема за църковните звънарници в българската средновековна архитектура. — В: Приноси към българската археология. Т. 2. С., 1993, 74—80.

[13] Н. Чанева-Дечевска. По въпроса за средновековните триконхални църкви от манастирски тип на Балканите. — МПК, 1971, № 1, 10—15.

[14] R. Teodorescu. Bizant, Balkani, Occident: la inceputurile culturii medievale romanesti. Bucharest, 1974.

[15] G. Ursul. Bulgarian influencies in the formation of medieval Romanian culture. — В: I международен конгрес по българистика. 1. С., 1983, 194—205.

Sur certaines particularités de l'architecture religieuse du Deuxième royaume bulgare

N. ČANEVA-DEČEVSKA

(Résumé)

Au temps du Deuxième royaume bulgare, la ville de Tărnovo a un rôle principal dans la construction d'édifices religieux. Outre dans la capitale et en raison du caractère de l'époque, des ateliers d'importance locale et régionale apparaissent dans d'autres régions du pays. Ces ateliers conservent les particularités stylistiques générales de l'architecture religieuse bulgare, mais ils créent aussi des modifications originales locales. Pendant les périodes de stabilité politique, l'influence culturelle de la capitale augmente; quand le pouvoir central faiblit, ce sont les ateliers locaux qui deviennent plus actifs. La construction religieuse aux XIIIe—XIVe siècles ne donne pas naissance à des types architecturaux nouveaux, mais elle enrichit de variantes et de variétés ceux qui existent déjà.

Les basiliques ont aux XIIIe—XIVe siècles une application limitée et des réalisations modestes. Les églises à une nef connaissent une large diffusion dont quelques-unes d'une admirable ornementation architecturale. On édifie un nombre important de variantes d'églises à coupoles dont certaines nouvellement créées. Les églises conchales sont utilisées principalement dans la construction monastique.

L'analyse de la technique de construction et de la tectonique des édifices religieux des XIIIe—XIVe siècles fait ressortir fes influences architecturales des centres cultures plus ou moins éloignés, ainsi que l'influence exercée par l'architecture bulgare dans d'autres pays chrétiens.

Праисторически каменни резци от българските земи

КЪНЧО КЪНЧЕВ

Праисторическите каменни резци отдавна привличат вниманието на специалистите. С тях са се занимавали редица чуждестранни, предимно западноевропейски и руски специалисти[1]. Историята на проучването им обхваща почти цял век — от Т. Уилсон до съвременните изследвачи. Сред най-изтъкнатите проучватели на този вид артефакти са Л. Капитан, Р. Бурлон, Фр. Брод, В. А. Городцов и С. А. Семенов[2].

Преди да разгледам същността на въпросите, свързани с резците, налага се да направя известни пояснения. Наричат се каменни резци, макар че се визират предимно кремъчни образци. Каменните екземпляри се срещат, но твърде рядко. Обект на настоящото проучване са не палеолитните резци, а тези от неолита и от по-късните праисторически епохи. Каменният резец е артефакт с остър и здрав връх, изработен най-често от пластина и по-рядко от отломък (обр. 1).

Резците привличат вниманието на изследвачите главно с типологическото си разнообразие, а също и с типичната си техника на изработване. Досега в типологически и функционален аспект са проучени предимно палеолитни образци. Екземплярите от неолита и раннометалните епохи остават обикновено извън научното полезрение. Допреди няколко десетилетия резците от българските земи не бяха обект на изследване и проблемът не се засягаше в българската археологическа литература. Първите сериозни стъпки в това направление бяха направени през последната четвърт на този век[3].

Целта на настоящата статия е да се направи технико-типологическа, морфометрическа и функционална характеристика на проучените каменни резци от късните праисторически периоди в българските земи.

Предмет на изследване са 170 каменни резци от 29 селища, които имат следното неравномерно разпределение по епохи: неолит — 119 броя, халколит — 26 броя, и бронзова епоха — 25. Върху тези извадки са изчислени основните им параметри.

Каменните резци са рядко срещани оръдия. Така например от проучените 24 неолитни селища произхождат общо 119 екземпляра, които са само 2% от целия неолитен инвентар. През по-късните праисторически епохи е съществувала практиката изхабените челни стъргалки да се превръщат в резци, които обаче не са включени в броя на разглежданите от мен екземпляри (обр. 1, д).

Въпросите, на които се спирам по-долу, се разглеждат в исторически план поради дългогодишната им интерпретация. Често срещаното понятие „резцова техника“ обединява начините за изработване на изследваната група оръдия. Под „резцова техника“ се разбира вторична обработка на полуфабрикатите (пластини или отломъци) при превръщането им в работен инвентар. Характеризира се с надлъжно отцепване на клинче от полуфабрикатите, при което се получава остър режещ ръб. Негативът на отцепеното клинче се счита като характерен морфологически признак, по който проучваните оръдия се отличават от останалия кремъчен инвентар. Дълго време резцовата техника със споменатото отделено клинче се считаше като единствен начин за производство на резци. Впоследствие беше забелязано, че споменатата техника се прилага и при оформянето и употребата на други оръдия.

С приложението на трасологически (оптически и бинокулярен) анализ възникна интересна дискусия на тази тема. Оказа се, че ако се съди само по отделеното клинче, без да се използват трасологически проучвания, може да се сгреши при идентифицирането на резците. Установи се, че съществуват екземпляри, чиито остри ръбове (работни краища) са подготвени чрез дълбок приръбен ретуш (обр. 1, е). Бинокулярният анализ разкри, че в качеството на резци са използвани подходящи фрагменти от умишлено пречупени пластини, без

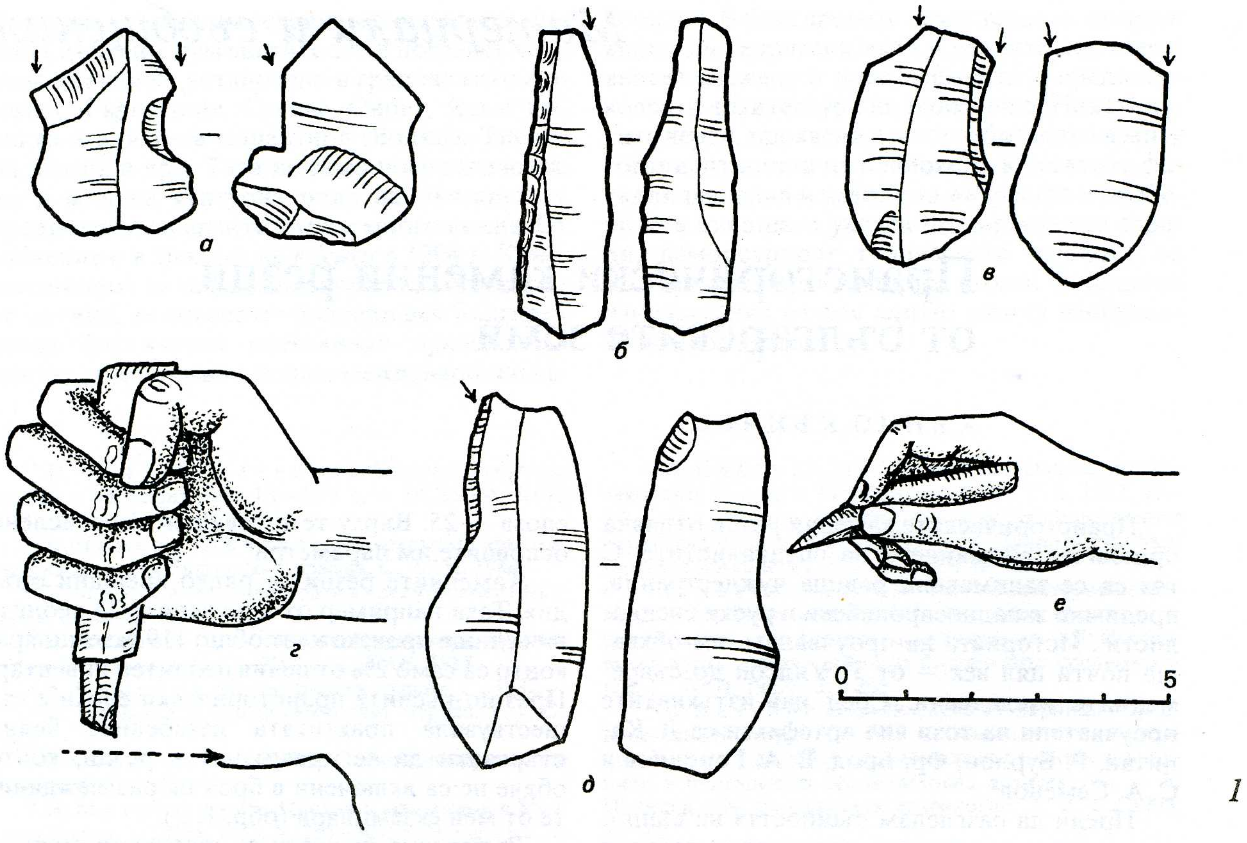

Обр. 1: а) двустранен резец от Небеттепе – Пловдив; б) свредел-резец от Небеттепе – Пловдив; в) двустранен резец от Небеттепе – Пловдив; г, е) начин на работа с резци (по С. А. Семенов); д) челна стъргалка, модифицирана в резец от Коджадермен до Шумен. Fig. 1: a) lame à deux faces provenant de Nebettepe, Plovdiv; г, e) mode d'utilisation des lames (d'après S. A. Semenov); д) grattoir frontal modifié en tranchant, de Kodžadermen, près de Šumen

да е прилагана друга подготвителна техника. Трасологическите проучвания показаха, че екземплярите от типа „папагалов клюн“, които са често срещани сред образците от българските земи, са кремъчни полуфабрикати с остри и изпъкнали краища, получени в процеса на отцепването. Вторична обработка,в т. ч. и резцовата техника, не са прилагани при тях.

От изложеното дотук се разбира, че с известна уговорка към резцовата техника трябва да се включат ретушът, умишленото пречупване, та дори и отцепването, но като спорадични компоненти. Всички те не се срещат обаче в комбинация върху един екземпляр. Посочените инцидентни компоненти на резцовата техника не могат да служат за критерии при разпознаването на резците. Два са основните белези за идентифицирането на изследваните сечива. Това са надлъжно отделеното клинче и типичните за резците линейни следи от употреба. Последните, макар и да са най-сигурните и решаващи, в крайна сметка са невидими с просто око, което затруднява сериозно идентифицирането на проучваното сечиво. Досегашните екземпляри, обособени по този начин, са малко. Съществуващите класификации се базират на месторазположението на традиционния морфологически критерий (клинчето), формата на полуфабриката и ретуша[5]. Впечатлява желанието на отделните изследвачи за обособяване на нови типове. Така например класификацията на В. А. Городцов съдържа 75 типа[6]. Формата на полуфабриката се очертава като основно мерило за подобни класификации, макар че тя показва неизчерпаеми модификации. В резултат на споменатата дискусия се наложи мнението, според което за резците и техникотипологическата им характеристика може да се говори едва след наличието на утвърдителна трасологическа информация. С известна резервираност се дава приоритет на трасологическия анализ. Основните критерии за класификация са: мястото, разположението и формата на основния морфологически признак, подкрепен с утвърдителна трасологическа информация, както и формата на работния край на резците[7]. Това означава, че всички екземпляри, включени в класификацията, са с типичните за резците линейни следи от употреба. Ако не се използва този критерий съществува риск да се класифицират артефакти, които не са изпълнявали функция на резец. Екземплярите, които са обект на проучване, не показват широко типологическо разнообразие и впечатляваща изработка. В това отношение те отстъпват на палеолитните образци от Западна Европа. Все пак на базата на вече посочените критерии обособяваме 7 типа резци, сред които екземплярите с хоризонтално правите работни страни (48 броя) и типът „папагалов клюн" (30 броя) съставляват почти половината от общото количество.

Няма съществени различия между морфологията на каменните праисторически екземпляри и съвременните образци, представени в различни модификации в комплектите за дърворезба. Морфологията на артефактите се разкрива чрез метричните стойности на параметрите им. Колкото повече са изчислените параметри на оръдията на труда, толкова поадекватни са математическите им описания. За каменните резци, както и за всички кремъчни сечива, са изчислени следните четири вида параметри: тегло (в грамове), дължина, ширина и дебелина в сантиметри. По-долу на тях се спирам поотделно.

Кремъчните резци не са ръчноударни сечива, поради което теглото им няма пряко отношение към ефективността при работа. През неолита то варира от 1 до 10,4 г, през халколита се колебае от 8 до 29 г, а през бронзовата епоха има стойности от 1 до 32 г[8].

Дължината на неолитните екземпляри е в пределите от 1,8 до 9,2 см, през халколита е от 4 до 6,9 см, а през бронзовата епоха е в границите от 2 до 6,6 см. След като се знае, че екземплярите до 5 см са били неудобни за държане при работа, то от горепосочените данни се разбира, че по-голяма част от резците са имали подходящи дръжки.

Ширината на неолитните образци се колебае от 0,6 до 4,9 см. Тя се изменя през халколита от 1,8 до 4,2 см, а през бронзовата епоха тази стойност варира от 1,4 до 5 см.

Дебелината на неолитните образци се изменя от 0,2 до 1,4 см, движи се от 0,4 до 1,2 см при халколитните екземпляри, а през бронзовата епоха тази стойност варира от 0,3 до 2,4 см.

От тези данни, както и от резултатите от дисперсионния анализ, се налагат следните изводи, отнасящи се до промените в морфологията и усъвършенстването на резците. Параметрите на резците през разглеждания период показват постепенно, но колебливо занижаване на интервалите на изменчивост. Всъщност това показва стабилност на параметрите и нормален ход на развитие и усъвършенстване на каменните резци.

Функционалната характеристика на резците дълго време е била загадка и предмет на дискусии, които продължиха донеотдавна. Ето защо се налага да разгледаме този въпрос. Резецът е единственото оръдие, при което строго се контролира посоката, дълбочината и наклона на рязане, т. е. целият работен процес е строго контролируем. Той (резецът) е най-подходящият за рязане по предварително начертана схема (рисунка). Движещата сила с упражнен натиск е с посока „към себе си", а при работа оръдието е почти вертикално (обр. 1, г, е). Работните движения с резците се повтаря многократно, докато се издълбае желаният по ширина, дълбочина, направление и наклон жлеб. Дръжката повишава значимо ефективността при работа. Резците са найподходящи за художествена резба по кост, рог и дърво, за оформяне на рисунки и схеми. Съвременните резбарски образци от стомана преповтарят в значителна степен каменните типове.

Бинокулярните проучвания на каменните резци разкриха линейни следи от употреба в едно направление, но яркостта им, както и характерът на микрорелефа и на утилизационното излъскване са различни. Тази разнообразна микроинформация се дължи на факта, че с резците са обработвани различни материи. Линейните следи от употреба са трудно доловими. За тяхното откриване и наблюдение е нужно увеличение около 200 пъти. Голяма част от изследваните праисторически резци (69 броя) са с двустранна употреба (обр. 1, а, в). За ефективността от широката употреба на праисторическите каменни резци говори изящната изработка на многобройните костно-рогови изделия с битово, култово и накитно предназначение.

---

[1] В чуждоезичната литература те се наричат — burins, Stichel, резцы. Срв. Н. Сираков. Технология, типология на каменните изделия от палеолита и номенклатурата на български език. — Археология, 1972, № 3, с. 28; И. Гацов и др. Типология на каменните оръдия от ранния и средния палеолит. — Археология, 1983, № 1—2, 13—29.

[2] С. А. Семенов. Первобытная техника. — МИА, 54, 1957, 119—124 и цит. лит.

[3] Н. Сираков. Цит. съч., с. 28; И. Гацов и др. Цит. съч., 13—29; К. Кынчев. Орудия труда неолита Болгарии. (Сырьевая база, типология, функциология и место в хозяйственном развитии). Автореферат дисертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Л., 1990, 28—29.

[4] F. Bordes. Considérations sur la typologie et les techniques dans le Paléolithique. — Quartär, 18, 1968, 25—55; S. A. Semenov. The Form and function of the oldest tools. — Quartär, 21, 1970, 1—20.

[5] С. А. Семенов. Цит. съч., с. 122.

[6] В. А. Городцов. Техника и типологическая класификация кремневых резцов Супоневской и Тимоновской палеолитических стоянок. — Труды Секции археологии РАНИОН, 5, 1930.

[7] За по-подробна морфометрична информация, както и за класификацията на неолитните резци и за типолистите с описанието им срв. К. Кынчев. Цит. съч., 28—29.

[8] Стойностите на параметрите от халколита и бронзовата епоха са изчислени върху проучени материали от Градещница, Врачанско, Коджадермен до Шумен, Езеро, Новозагорско, Небеттепе в Пловдив и Русе.

Lames de pierre préhistoriques provenant des territoires bulgares

K. KĂNČEV

(Résumé)

C'est une tentative en vue d'une caractéristique technique, typologique, morphométrique et fonctionnelle des outils lithiques du Néolithique et des Premiers âges des métaux, découverts sur les territoires bulgares. Les études ont montré que ces outils étaient fabriqués selon la technique qui consiste à détacher un éclat long et trachant donnant des lames de toutes tailles, qui sont ensuite retouchées, ou bien en brisant intentionnellement l'éclat au cours du détachement primitif. Les exemplaires du type „bec de perroquet" qui représentent 19% des objets, sont le produit non de la fabrication secondaire, mais de la fabrication primitive (le détachement).

Sont étudiés 170 objets portant des traces linéaires d'usure, provenant de 29 sites. 119 de ces outils sont du Néolithique, 26 du Chalcolithique et 25 de l'Age du bronze. Sur la base de ces exemplaires sont calculés les principaux paramètres dont les valeurs sont soumises à une analyse morphométrique. D'après la forme du tranchant, le procédé et l'emplacement de son exécution, on distingue 7 types de lames. La caractéristique fonctionnelle est faite sur la base des résultats des études traçologiques. Le caractère et la direction des stigmates d'usure linéaires de toutes les lames sont analogues. Le microrelief et le brillant sur les faces thranchantes sont différents, en raison des particularités spécifiques des matières traitées. Les lames lithiques avaient souvent un usage polyfonctionnel. C'étaient le plus souvent des lames-couteaux.

Жертвените животни от могила № 1 край с. Равнище, Ботевградско

ЛАЗАР НИНОВ

Въпросът за жертвените животни и тяхното присъствие в религиозните обичаи е много интересен от различни гледни точки. В културноисторическо отношение се допълват нашите представи за духовната култура на древното население, за мястото на животните в религиозните обряди и мисленето на хората. От биологическа гледна точка с помощта на измервания и индекси добиваме представа за размера на животните, техния външен вид и редица други характеристики. Тези въпроси са тясно свързани с културата на отглеждане на животните, която пък от своя страна е във връзка със степента на развитие на цялостната материална и духовна култура на обществото. По този начин културно-историческите и биологическите въпроси се преплитат и е трудно, а и нелогично да се прокарва рязка граница между тях.

В тази публикация са представени резултатите от изследванията на жертвените животни от могила № 1 край с. Равнище, Ботевградско. Разкопките са извършени под ръководството на Георги Китов[1]. В насипа на могилата не са открити животински кости. Под него е проучен ритуален комплекс от 21 бъчвовидни и крушовидни ями, вкопани в здрав терен[2]. Благодарение на открития в тях неголям керамичен материал, ямите се датират към II—III в. По този начин се разширява не само териториалният, но и хронологичният обхват на този тип археологически съоръжения.

Животинските останки от подобни култови съоръжения и некрополи могат условно да се разделят на две групи. Една група включва цели животни или части от тях, полагани ритуално. Друга група включва фрагментирани кости от животни, които са останки от храната, консумирана при съответни обреди.

В могилата край с. Равнище се касае за ритуално положени животни от първата група. Те са намерени в две ями. В яма № 7 открихме цял скелет от куче. Лявата му бедрена кост е по-къса от дясната. Тя е изкривена вследствие на счупване и последвало зарастване на костта. Животното е накуцвало в резултат на различната дължина на задните си крайници. С помощта на измервания и индекси изчислихме височината при холката му — 61 см. Кучето е лежало на лявата си страна.

В яма № 9 са намерени целите скелети на още три кучета, две кончета и останки от две свине. Кучетата са възрастни животни с височина при холката съответно 54, 59 и 64 см. Те са средно едри на ръст. Подобни кучета са изобразявани често върху оброчни плочки, стели и т. н.[3] Това са хрътко- и гончеподобни кучета широко използвани при лова. Не са хвърляни, а полагани в ямите. За това свидетелства положението на скелетите. Животните лежат на едната си страна. По костите няма следи от остро режещо оръжие или разсичане. Следователно са били умъртвявани чрез прерязване на меките тъкани, удушаване или отравяне. Внимателното проучване на скелетите позволи да се определи полът на животните. Те са женски. Височината при холката на ритуално погребаните кучета се движи в границите 54—64 см. В същата яма се намират останки от две кончета. Тяхната възраст е еднаква — около три месеца. Скелетът на едното конче е цял, а на другото липсва десният преден крайник, част от прешлените и ребрата. В същата яма е открит цял скелет на прасе сукалче на възраст около 1,5 месеца. Освен това в ямата са намерени фрагменти от възрастна свиня — части от лява лъчева кост и от лява тазова половина. Не са открити десни части от тялото на свинята. Очевидно това не е случайно, защото при едно от essentialкончетата също липсва дясната предна половина. Известна е сложната символика в позициите ляво—дясно и нейното значение в религиозния обряд.

В остеологичния материал от могилата, прави силно впечатление, че са принесени в жертва съвсем млади животни — две кончета и прасе на възраст, в която все още са бозаели. За пръв път по нашите земи констатирахме жертвоприношение на толкова млади кончета. Що се отнася до прасето сукалче, такива находки понякога се срещат в други, макар и несинхронни обекти. Така например в гробницата в Глинена могила край с. Свещари беше открит скелет от малко прасенце на същата възраст[4].

Конете и кучетата са най-често срещаните жертвени животни при траките. За тяхното място в обредите и вярванията в древността е писано много и затова няма да засягам тази тема. Конете, откривани в други могили и некрополи, обикновено са на експлоатационна възраст. Наличието на съвсем млади кончета в могилата край с. Равнище е необичайно и засега без аналог по нашите и съседните земи. Кучетата са четири на брой. Никога досега не са откривани толкова много цели скелети от тези животни в една могила. Обикновено в други аналогични обекти има единични кучешки скелети, като например в могилата при с. Кралево, в археологическия комплекс „Сборяново“ и др. Физическите характеристики на животните от различните обекти се доближават.

Един от интересните факти, свързани с жертвоприношенията, е използването на животни с болестни изменения и аномалии. Такива случаи сме наблюдавали при скелетите на коне от тракийските могили край с. Смочан, Гинина могила край с. Свещари и др. Аналогично явление констатирахме при археозоологичните проучвания на могила № 1 край село Равнище, но този път при куче. Вследствие на недъг в задните крайници то е куцало. За това свидетелства счупената и извита бедрена кост, което е довело до скъсяване на левия заден крак. Кучето, открито в могилата при с. Равнище, не е единственото с подобен дефект. В могилата при с. Кралево има скелет на куче, чиято лява бедрена кост приживе е била счупена. Впоследствие се е натрупал калос и е станало пълно срастване. Въпреки това костта е станала с два сантиметра по-къса и животното е куцало с левия си заден крайник. При кучето от с. Равнище ситуацията е аналогична. В резултат на счупването и последвалото лошо срастване единият крак е бил по-къс. Съвпаденията в дефектите на двигателния апарат на животните от с. Равнище и с. Кралево може да е случайно, но използването на жертвените кучета с явни физически недостатъци е факт. Във връзка с това могат да се направят различни хипотези. Това може да е любимо и предпочитано животно. Друго предположение се базира на свръхестествените качества на непълноценните животни. Такива животни, имайки определени недостатъци или дефекти, постигат нещо необикновено или неочаквано за видимите си възможности. Има примери, когато тези особености се хиперболизират и им се придават магически окраски и способности.

В голяма част от символните системи животните са амбивалентни и могат да бъдат разглеждани в една или друга светлина. Така е и в гръко-римската античност. Амбивалентният елемент е изразен при скитите, траките и други народи. Това добре се вижда от тяхното изкуство. Като правило животното има един нюанс, когато е изолирано и придобива поярко значение в съчетание с едно или няколко други животни. Тези особености трябва да се имат предвид, когато се разглеждат и интерпретират трите вида жертвени животни в яма № 9 — кучета, коне и свине. Разчленяването на един от труповете на двете кончета може да се свързва с едно от вероятните му предназначения — за храна. Второто конче е цяло, но е твърде малко за езда. Във всеки случай неговото предназначение има по-различен нюанс в сравнение с първото. Възрастта е от значе-

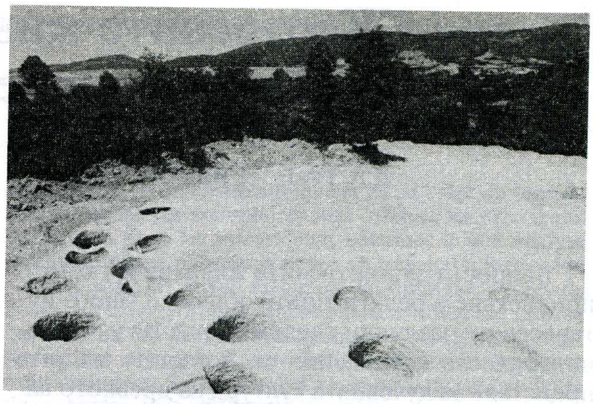

1

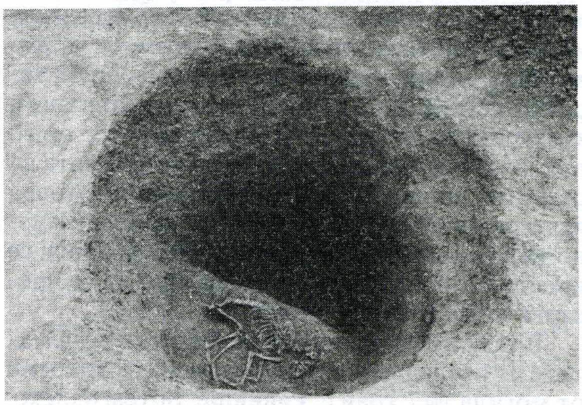

2

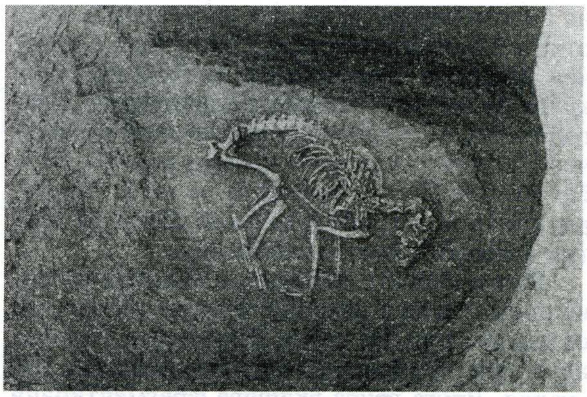

3

• *Обр. 1. Изглед от могила № 1 край с. Равнище, Ботевградско, с жертвените ями в нея. Fig. 1. Vue du tumulus No 1, près du village de Ravnište, dans la rég. de Botevgrad, avec les sacrificatoires*

• *Обр. 2. Общ изглед от яма № 7. Fig. 2. Vue générale de la fosse No 7*

• *Обр. 3. Скелет на куче от яма № 7. Squelette de chien dans la fosse No 7*

• *Обр. 4. Общ изглед от яма № 9. Vue générale de la fosse No 9*

• *Обр. 5. Скелет на куче в яма № 9. Squelette de chien dans la fosse No 9*

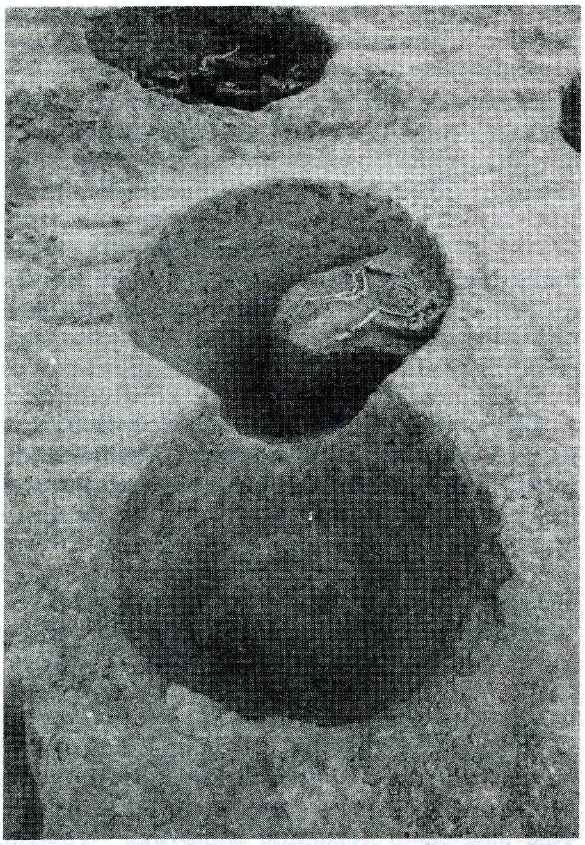
4

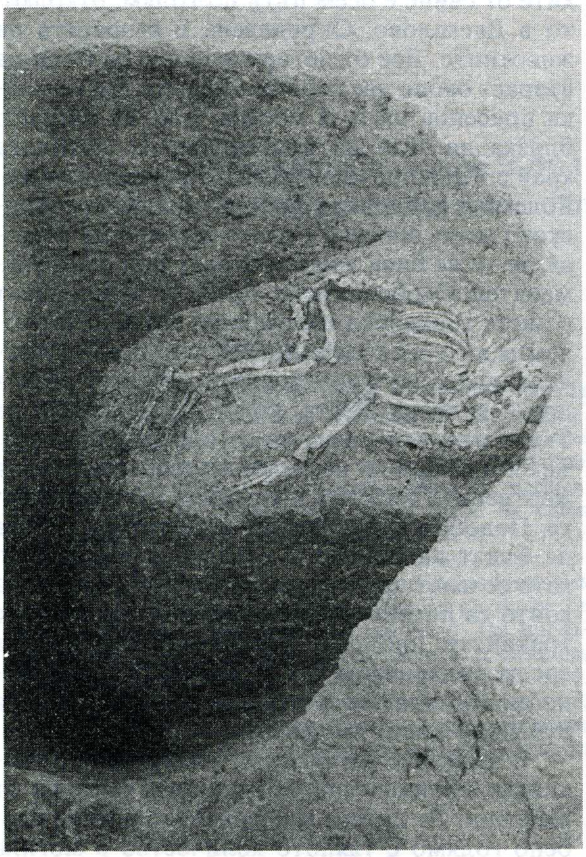
5

ние при символиката и религиозните обичаи и обреди. Тя се установява по поникването и степента на изтриване на зъбите, а също по срастването на апо- и епифизите на животинските кости. Тази сложна комплексна методика беше приложена при изследването на остеологичния материал от могилата край с. Равнище. Обикновено докъм втория месец прасетата бозаят и месото им е особено вкусно и крехко. В този период те се хранят с чистото майчино мляко. За разлика от тях възрастните ядат всякаква храна, вкл. нечистотии. Това е един от аргументите за лошата слава на свинете. По тези и някои други причини отделни народи и религиозни общности въобще не консумират свинско месо. Логично е жертвоприношение на млади животни — сукалчета, да се свързва с чистота и невинност. Много по-вероятно е обаче, съображенията за жертвоприношението на прасенцето в могила № 1 край с. Равнище да са от гастрономичен характер. Месо от младо прасенце винаги е било кулинарен деликатес. Присъствието на фрагменти от кости на възрастна свиня дават основания да се предполага, че и двата индивида е трябвало да служат за храна. Останките от свинята са от областта на лакътя и таза, където има значително количество месо. За разлика от възрастното животно, от което са оставени парчета, малкото прасенце е било цяло, заедно с кожата. Основание за това заключение дава целостта на скелета, наличието на дребни опашни прешлени и на всички кости от върха на крайниците.

Задълбоченият анализ на литературата показва, че смисълът и символиката, вложени в един и същи животински вид са твърде многозначни. Те зависят от различни неща. Ярък пример в това отношение са свинете. За тези животни е писано относително най-малко, но символиката и съдържанието, влагано в представите за тях, са богати и разнообразни. Техният мотив в различните култури от Европа и Азия много често е взаимносвързан. Това може да се възприеме като следствие на общите индоевропейски корени на тези народи и разпространението на свинята в големите и малките географски ширини. Въпреки това популярността и образът на този животински вид, изградени в представите на различните европейски народи и общности, не са еднакви нито хронологично, нито географски. От голямо значение са специфичните условия, влияния и т. н. под въздействието на които се е развивала всяка отделна култура. Многобройни изследвания показват, че съдържанието, влагано в определено животно, има някои общи особености, които се повтарят при много народи. Това не може да се обясни само с преки контакти, а доказва закономерностите на логичното мислене,които водят до аналогични обобщения. Обобщените образи на отделните животински видове са изградени под влияние на конкретните им биологически особености. Отношенията човек — природа са били много по-тесни и непосредствени, отколкото сега. Хората са познавали отлично характерните особености на домашните и дивите животни — тяхното поведение, нрав, външен вид, хранене, размножаване и т. н. Те са базата, на която са изградени редица черти в представите за животните. Това позволява съпоставянето на структурни единици от различни общностни традиции. За реконструирането на мястото на животните в духовния свят на траките е наложително използването на такъв подход, защото той е ключ към интерпретацията на оскъдната информация, достигаща до нас. В този смисъл не е излишно да се споделят някои сведения, свързани с представите за свинете в европейските култури. В техния образ има двойственост и противоречивост, което ги прави едни от най-символичните и интересни за анализи животни.

Представата за свинята и нейното място в обредите през античността би била непълна, ако не споменем за влаганите в нейния образ двойствен смисъл и качества — положителни и отрицателни. Тук се изхожда от поведението, физиологичните и анатомичните особености на животното. „Добрата свиня“ е образец на многоплодие. Тя въплъщава майката-плодородна и хранеща. Плодовитостта на женската свиня я прави символ на изобилие и богатство. Общо взето, тя изпълнява такава роля в гръцката митология. С редица положителни качества е и дивата свиня или глигана. Лошата представа за свинята се свързва с нейната булемия, всеядност, нечистоплътност. Античният човек е бил неприятно впечатлен от полифагията и апетита на това животно. Аристотел специално акцентира на тези черти[5]. Това е давало повод за неприятни сравнения с човека и намеци за лошо поведение и грях. Свинята е ненаситна с постоянно отворена като пропаст паст. Тя участва в митологията на ада — на празното, тъмното и дълбокото. С нечистотията и лакомията си тя е дяволско животно. В древността се е отдавало значение на цвета на животните. Черният цвят символизира нечистите сили.

При траките, в зависимост от социалното положение на починалия и в съответствие със съществуващите обичаи за задгробния живот са полагани всекидневни предмети, а понякога животни или части от тях. В някои случаи при погребенията е оставяна различна храна[6]. До наши дни като правило се съхраняват само костите от животните. Последните археозоологически изследвания от българските земи показват, че свинята има място като жертвено животно както в тракийските светилища, така и в могили. Останките от малкото прасенце, открити в могила № 1 край с. Равнище, е пореден пример в това отношение. Анализите на животинските кости от светилището на Херос — Асклепий Кейладен в кв. „Даскалово“ в Перник — края на II — средата на IV в. от н. е., показват наличието на пет вида домашни и пет вида диви бозайници.[7] Между тях са останки от домашни и диви свине. Останалите животни са кон, говедо, овца, коза, елен, сърна, мечка и вълк. Костите, намерени в светилището и количеството им, отразяват обичаи и изисквания от култов характер. Разпределението на материала по видове кости показва, че останките от говеда и дребни преживни са от целия скелет. Това сочи, че в светилището са внасяни за храна всички части от труповете на тези животни. Свине са представени с по-малък дял в материала. Вероятно не липсата на свине, а съображения от култов характер са причина в светилището на Асклепий Кейладен да е използвано относително по-малко свинско месо. От дивите животни мечката, вълкът и дивата свиня са представени с кости от черепа, долната челюст и зъби. Следователно там са внасяни само главите на тези животни. Интересни са съпоставките с материали от друго светилище — това на Херос Карабазмос в Одесос, въпреки че то е от по-ранна епоха — края на III — началото на II в. пр. н. е. Там има само домашни животни — говеда, дребни преживни (овце и кози) и свине. Свинските кости са една трета от целия материал. В светилището от Одесос процентът на останките от свине е осем пъти по-голям, отколкото в Даскалово. Определена е възрастта на животните. Две от четирите свине са били на възраст около две години. Другите две са малки прасенца на 2—4 месеца, т. е. на възраст, близка до тази на прасенцето от могилата край с. Равнище или малко по-големи от него. Големите различия в процентния дял на свинското месо, внасяно в двете светилища показва, че те не бива да се поставят под един знаменател. Особеностите, които се наблюдават в двете тракийски светилища, оправдават големия интерес към подобни съоръжения. Изследванията на животинските кости от тези и други култови места, които се надяваме да бъдат открити у нас, са от особена важност. Те биха откроили по-релефно особеностите на жертвените животни и връзката им с култовете. Подобни проучвания и съпоставки трябва да бъдат направени в няколко направления, като се имат предвид различните божества на които са посветени светилищата, различните тракийски племена, различната географска среда, датировката и т. н. Те могат съществено да обогатят досегашните ни представи за духовния живот на траките.

В насипите на някои от надгробните тракийски могили също се откриват останки от животни. От досега изследваните обекти особено голямо е тяхното количество в могила

№ III при с. Кралево, Търговищки окръг — 2339 кости и техни фрагменти.[8] Датировката на могилата е краят на IV — началото на III в. пр. н. е. Останките са на шест вида домашни и седем вида диви животни. Има цели скелети на кон и куче. В остеологичния материал има 367 фрагмента от домашни свине и единични кости от диви свине. Следователно и тук им е отделено определено място в религиозните ритуали.

Времето е заличило смисъла, вложен в жертвоприношенията, и за тяхното реконструиране е важен всеки факт, всяка подробност. Оттук голямото значение на остеологичните проучвания. Изясняването на ролята на животните в религиозните обичаи е невъзможно без достатъчно пълна представа за тяхното място в цялостната култура на населението. За решаването на тези въпроси трябва да се обединят усилията на специалисти от различни области. Комплексните изследвания са от изключително значение. В тях важен дял имат археозоологичните проучвания.

Отношенията човек — животно имат място както в материалната, така и в духовната култура. Животните са заемали важно място в бита, мисленето и вярванията на населението. Древният човек е бил много по-тясно свързан и зависим от тях, отколкото в индустриалното или постиндустриалното общество. Оттук произтича важната роля и място на животните в света на хората през античността. Остеологичните материали от могилата край с. Равнище са още едно потвърждение на това. Те добиват нови нюанси и допълват представите за използваните жертвени животни и характеристиките им.

---

[1] Изказвам най-сърдечна благодарност на ръководителя на разкопките ст. н. с., к. и. н. Георги Китов, който любезно ми предостави не само остеологическите материали, но и необходимата археологическа информация, фотографии и т. н.

[2] Г. Китов, Т. Борисова. Обхождания и разкопки на тракийски могили в община Правец. — Археологически открития и разкопки 1987. Благоевград, 1988, с. 63.

[3] Л. Нинов, А. Мицулов. Екстериорната характеристика на кучето и нейната културно-историческа стойност. — Годишник на Националния археологически музей, VIII, 1992, 225—231.

[4] Л. Нинов. Археозоологични проучвания на гробницата край с. Свещари. — Terra antiqua balcanica, III, 1988, 179—183.

[5] J. Verroust, M. Pastoureau, R. Buren. Le cochon. Paris, 1987.

[6] М. Домарадски. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, с. 61.

[7] Ст. Иванов, В. Василев. Животински кости от светилището. — Тракийски паметници, 2, 1980, 95—105.

[8] В. Василев, Г. Георгиев. Домашните и дивите животни от тракийска надгробна могила № III при с. Кралево, Търговищки окръг. — Археология, 1985, № 1, 1—13.

Les animaux immolés du tumulus No 1, près du village de Ravnište, dans la région de Botevgrad

L. NINOV

(Résumé)

Le tumulus No 1, près du village de Ravnište, dans la région de Botevgrad, est daté d'environ IIe—IIIe sciècle. Sous un entassement de terre se trouve un complexe rituel de 21 fosses, de forme de tonneau ou de poire. Dans deux des fosses sont déposés des animaux offerts en sacrifice. Dans la fosse No 7 se trouve un squelette de chien entièrement conservé. La hauteur au garrot est de 61 cm. Le fémur gauche est plus court et déformé à la suite d'une rupture. L'animal boîtait. On a trouvé dans d'autres fosses des animaux avec des difformités et des anomalies physiques. Le sacrifice d'animaux difformes n'est pas fortuit. On leur attribuait une force et des pouvoirs surnaturels. Il existe des parallèles à l'appui de cette hypothèse. Dans la fosse No 9, sont trouvés les squelettes de trois chiens, de deux poulins et de deux cochons. Les chiens sont âgés. La hauteur au garrot est resp. de 54, 59 et 64 cm. Les poulins sont âgés d'environ 3 mois. On a constaté pour la première fois sur les territoires bulgares le sacrifice de poulins aussi jeunes. Il est évident qu'on attachait de l'importance au facteur âge. Le squelette de l'un des poulins est intact, à l'autre il manque le pied droit de devant, une partie des vertèbres et des côtes. On a découvert dans la même fosse, le squelette intact d'un cochon âgé d'environ un mois et demi. Il y avait dans la fosse deux fragments d'un cochon âgé: parties de l'os radial gauche et de l'os de la moitié gauche du bassin. On considère dans l'article l'importance symbolique des différents animaux. Chaque animal peut être interprété sous jour un différent. Le sacrifice peut avoir une nuance différente selon la combinaison des animaux, en l'occurrence: chiens, chevaux et cochons. Il convient de prendre en considération aussi l'âge et l'état de la carcasse.

Функция и предназначение на предметите от сребърното съкровище от Чаушево

ЕВГЕНИЯ ГЕНЧЕВА

Сребърното съкровище, намерено в местността Гюрутлука край с. Чаушево, Русенско[1], е публикувано от Ив. Велков през 1938 г.[2] То се състои от една златна торква от усукана тел; две еднакви сребърни торкви, също от усукана тел; две гривни от сребърна тел; десет сребърни апликации; една сребърна фибула; сребърна закопчалка и сребърен пръстен с надпис (табл. I и II). Датирането на съкровището от Чаушево се определя от монетите, намерени в него. За съжаление сведенията за тях са противоречиви. Ив. Велков отбелязва, че са намерени 1200 сребърни римски монети, най-късните от които — на Максимин Трак (235—238) и на Гордиан III (238—244). Т. Герасимов съобщава за 309 монети, от които последните — 31 са от времето на Александър Север (222—235)[3]. Във всички случаи обаче укриването на съкровището е свързано с готските нашествия в Мизия и Тракия от средата и втората половина на III в. И докато датирането му е ясно, то функцията и предназначението на предметите, влизащи в неговия състав до този момент, не са били обстойно разглеждани.

Съкровището от Чаушево е било предмет на различни изследвания и публикации. Най-задълбочено с него се занимава Т. Фишер в студия, посветена на офицерското облекло от III в.[4] Сребърната фибула е включена в класификацията на луковичните фибули на Е. Келлер[5], както и в публикацията на Й. Вернер за римските фибули от Леуна[6]. Л. Русева-Слокоска го включва в каталога на римските накити от Националния археологически музей[7]. В резултат преди всичко на изследванията на Т. Фишер бе доказан войнишкият характер на съкровището. То се състои от принадлежности на римски офицер. Известно е и името на този офицер-конник, изписано върху пръстена — Aurelius Decimus. Една част от съкровището — златната и сребърните торкви и сребърните гривни (табл. I, 1, 4, 5, 6) принадлежат към военните отличия (dona militaria), получавани за заслуги или вярна служба от римските войници, както и от цели военни поделения. Най-често получаваните dona militaria са torques и armillae. Торквите и гривните от Чаушево, изработени от усукана тел отговарят изцяло на описаните в изворите и представяните на изображенията dona militaria[8]. Те най-

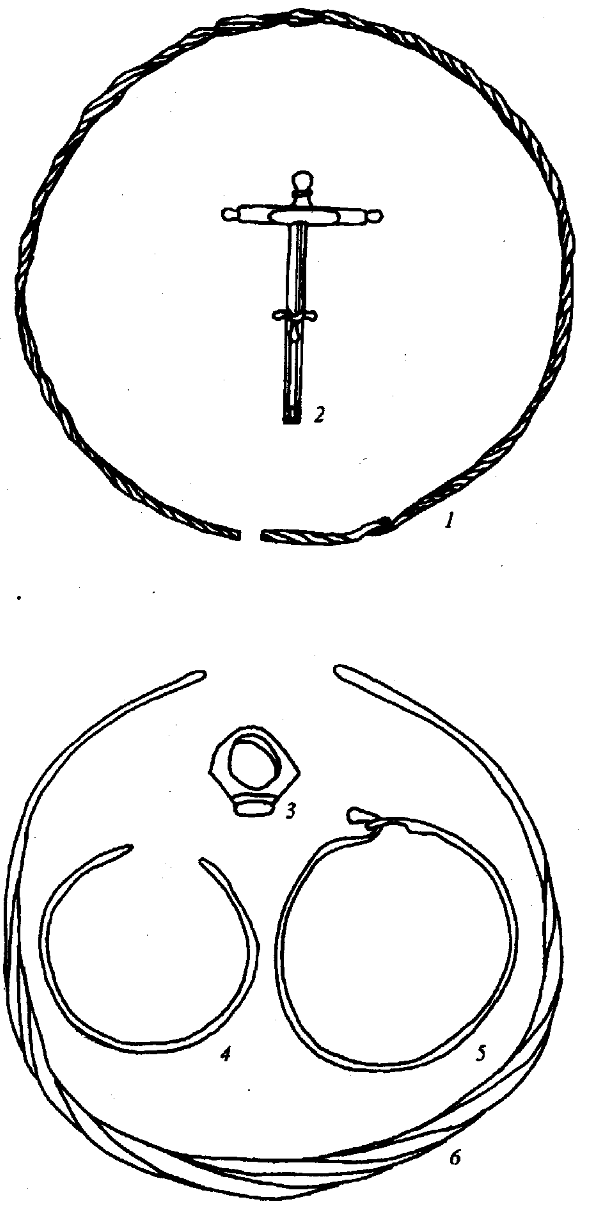

I

Табл. I. Торкви, гривни, пръстен и фибула от съкровището от Чаушево. Tabl. I. Torques, bracelet, bague et fibule du trésor de Čauševo

Табл. II. Апликации за колан и балтеуси от съкровището от Чаушево. Tabl. II. Aplliques de ceinture et des balteus du trésor de Čauševo

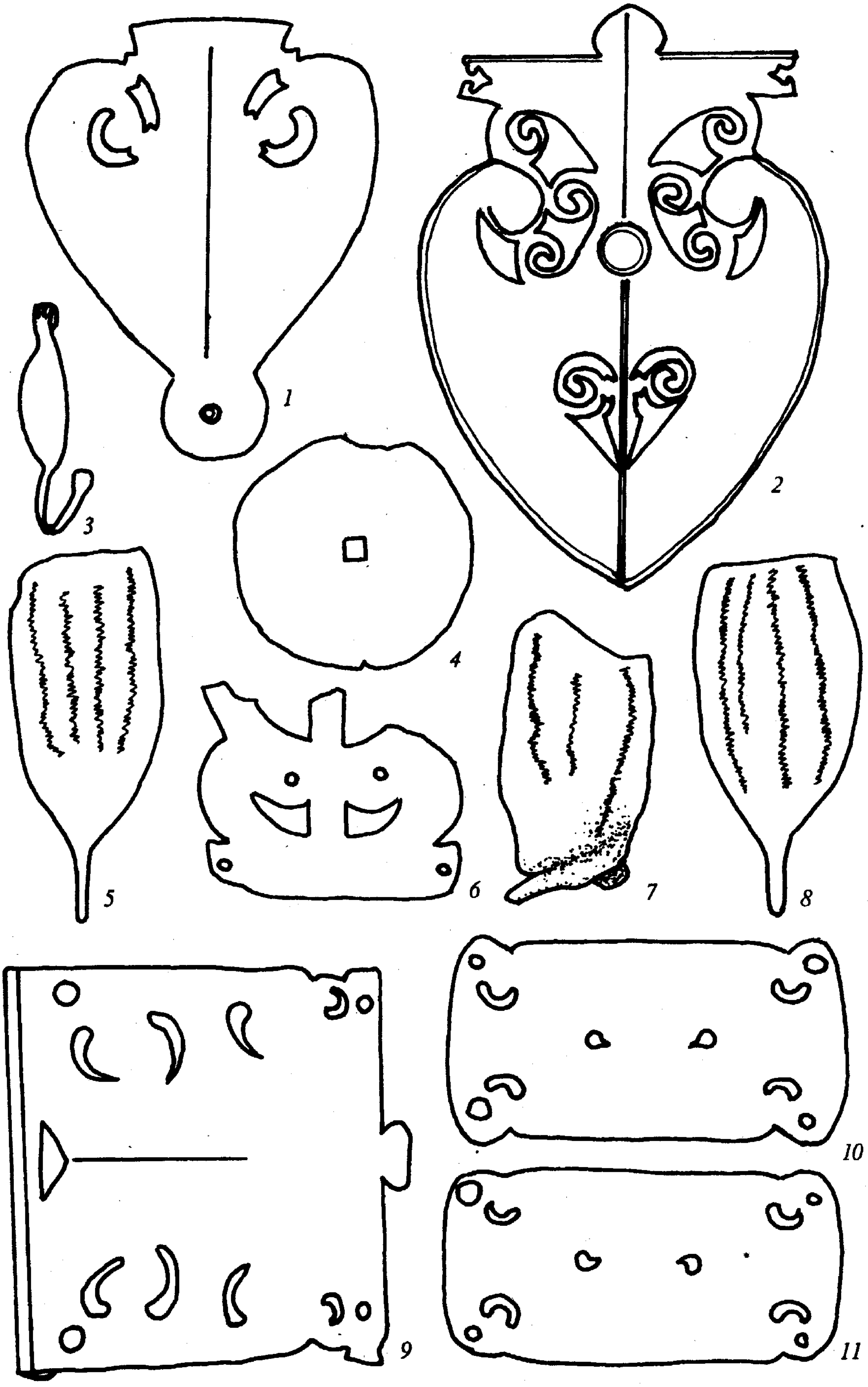
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

II

често са били носени прикачени към фалерите — ордени-награди на римския войник.

Сребърната фибула от съкровището, известна в литературата като „тип Чаушево“ е масивна, отлята в калъп, с две странични рамена, завършващи с топчета (табл. I, 2). Крачето е отделено от лъка с триъгълен пръстен. Тази фибула се явява прототип на луковичните фибули[9]. Среща се сравнително рядко и се използва за закопчаване на тежък войнишки плащ. Единични екземпляри са известни от военните лагери по Средния и Долния Дунав и от Горногерманско-ретицкия лимес[10]. Находките от България също произхождат само от Лимеса — Рациария, Нове, Апиария. Датират се в първата половина на III в. и предшестват масовото разпространение на луковичните фибули в цялата Римска империя.

Появата на масивни отливани фибули през III в. е свързана с промени в облеклото на римските войници и офицери[11]. Изображенията от това време представят военните лица, наметнати с правоъгълни плащове, прехвърлени през лявото и закопчани с фибула на дясното рамо. Плащовете им са широки, изработени от тежка материя[12]. Наричани са sagum и са използвани и преди III в., главно от конниците[13]. Най-известните изображения на конници, наметнати със сагум,са на Траяновата колона. Но докато през I и II в. сагумът се носи сгънат на две и след това закопчан на рамото, то през III в. е прехвърлен през рамо без сгъване, което увеличава дължината на плаща и съответно тежестта върху фибулата, с която е закопчан. Това изисква по-солидно закрепване с масивна фибула. Този плащ служи и като завивка на войниците и обикновено се изработва от груб, вълнен плат, придаващ му вид на одеало. През III в. сагумът става униформено облекло за римската армия. От войската неговата употреба се разпространява и сред цивилното население. През IV в. той измества другите горни облекла, като тоги, химатиони и става най-популярната мъжка връхна дреха. С неговата употреба е свързано разпространението на луковичните фибули както във войската, така и сред цивилното население.

Най-малко внимание до момента е отделено на десетте сребърни апликации от съкровището от Чаушево. Ив. Велков ги определя като апликации за конска сбруя, без да коментира тяхното предназначение[14]. Металът, от който са изработени, както и тяхната крехкост противоречат на това твърдение. При по-внимателното им проучване се вижда, че са комплект от апликации за колан и ремъци (балтеус), изработени в един и същи стил и техника.

Три от апликациите — четириъгълната с извит край и двете правоъгълни (табл. II, 9, 10, 11), заедно със сребърната кукичка (табл. II, 3) образуват комплект за колан. Неговата реконструкция е представена на обр. 1. Коланът е с четириъгълен накрайник (табл. II, 9), обхващащ цялата ширина на кожения ремък. Накрайникът има малък триъгълен отвор, в който е влизала кукичката на закопчалката. Самата кукичка е била пришита към другия край на кожения ремък на колана. Много вероятно е за по-голяма стабилност тя да се е монтирала с помощта на ажурната апликация — табл. II, 6, която е счупена в предната си част. Двете правоъгълни апликации са били прикрепени с помощта на четири малки нита на известно разстояние от краищата на колана (обр. 1). Така направената реконструкция на начина на закопчаване и украса на колана не се различава значително от други вече публикувани вой-

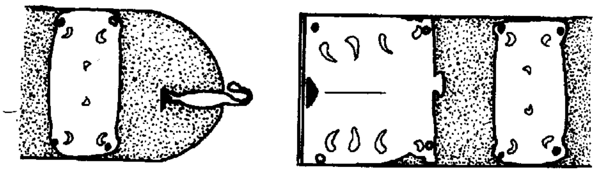

1

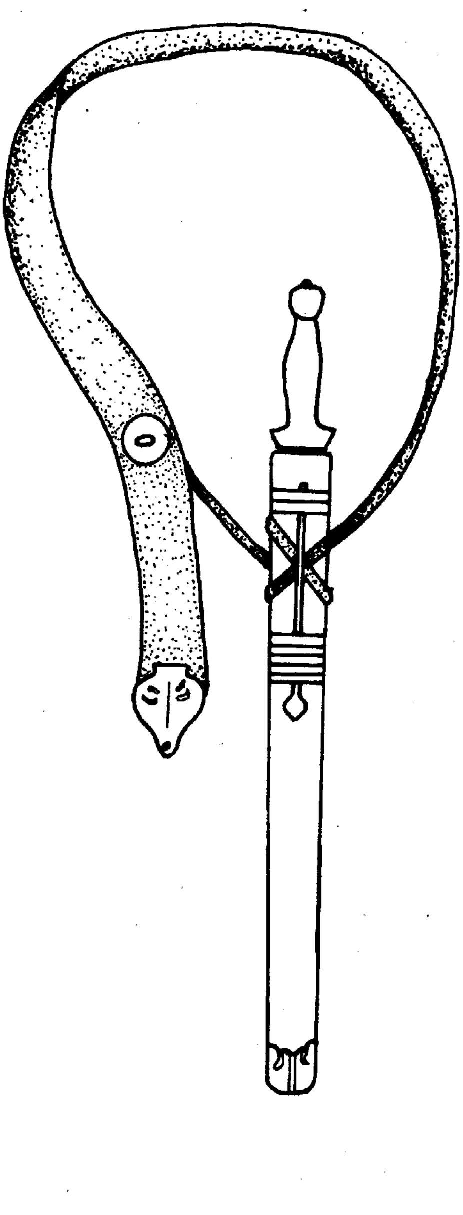

2

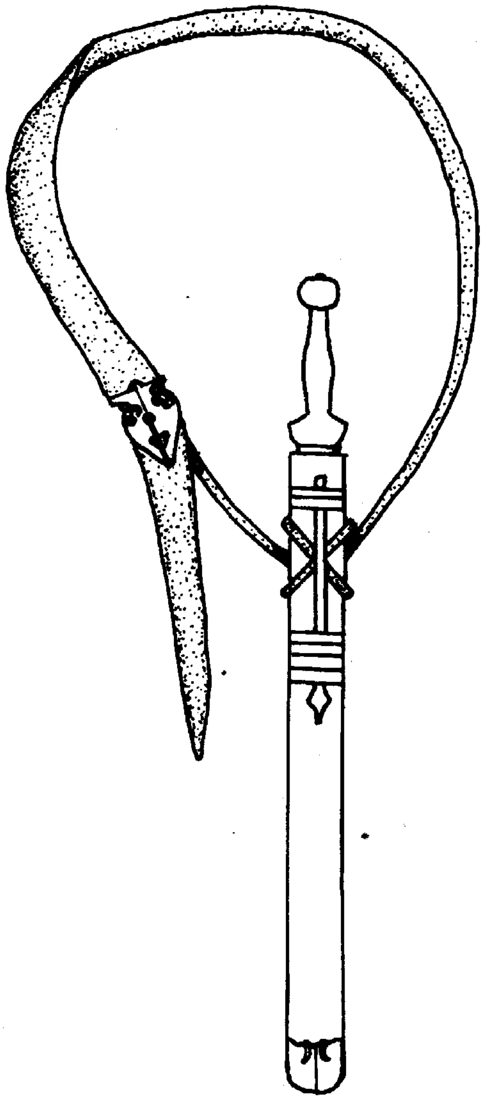

3

• *Обр. 1. Реконструкция на колана от Чаушево. Fig. 1. Reconstruction de la ceinture*

• *Обр. 2. Реконструкция на балтеус от Чаушево. Fig. 2. Reconstruction de balteus de Čauševo*

• *Обр. 3. Реконструкция на балтеус от Чаушево. Fig. 3. Reconstruction de balteus de Čauševo*

нишки колани, датирани от времето на Каракала (211—217) до края на III в.[15] През този период за закопчаване на коланите не се използват токи, а различни видове закопчалки, които свързват двата края на кожения ремък на колана. По този начин коланите не са силно стегнати около кръста и на тях не би могло да се носи ножницата с меча. Апликациите на реконструирания колан са изработени в характерния за първата половина на III в. ажурен стил, с изрязана на малки фигурки от сърчица, капчици или листенца. Такива апликации се намират в кастелите по целия Горногермански и Ретицки лимес[16], както и в Дура Европос[17]. Датират от около 180/190 г. до третата четвърт на III в., най-късно е датирана находката от селището във Фройцхайм — 274 г.[18]

Сърцевидната апликация от Чаушево (табл. II, 1) е изработена в същия стил като тези за колан. Представлява накрайник на презраменен ремък — балтеус, на който е закачена ножницата с меча. Широкият презраменен ремък след преминаването му през рамото постепенно се стеснява, увива се около ножницата и тънкият му край се завързва за масивна полукръгла халка, монтирана върху широката част на ремъка (обр. 2). Балтеусите са украсявани с апликации и накрайници подобно на коланите. Сърцевидният накрайник (табл. II, 1) и кръглата плочка за прикачване на полукръглата халка (табл. II, 4) са украсите на балтеуса от Чаушево, който образува комплект с колана. Начинът на привързване и прикачване на ножницата към ремъка с помощта на голяма полукръгла халка е известен от запазените цели балтеуси от Вимозе[19]. Многобройни единични находки на кръгли апликации с украса или без, произхождат от всички гранични провинции на Римската империя, като най-многобройни са находките, датирани в първата половина на III в.[20]

От апликациите, намерени в Чаушево, може да се реконструира още един балтеус. Той има само една апликация (обр. 3), изработена също в ажурен стил, но се отличава от вече разгледаните по по-богатата си украса от изрязани волути (табл. II, 2). От задната страна на тази сърцевидна апликация е запазена масивната халка за завързване на тънкия край на ремъка. Имайки предвид находките от Вимозе, както и някои изображения върху надгробни плочи можем да реконструираме мястото ѝ върху широката част на ремъка, който излизайки под нея се стеснява постепенно към края (обр. 3). Възможно е също така да е била монтирана с равната си част надолу и тогава тя би служила и като накрайник. И двата варианта са еднакво възможни, разликата между тях е само във външния вид на балтеуса, но това не променя функцията на разглежданата апликация.

Към съкровището от Чаушево принадлежат и три сребърни пластинки с издължена, листовидна форма, завършващи с кукички (табл. II, 5, 7, 8). Едната от тях е деформирана. Те са плоски, украсени с тремоло орнамент, монтирани с помощта на малки нитчета. Кукичките са обърнати навътре. Подобни пластинки са използвани при кожените ризници[21]. През кукичките се преплита шнур, който се стяга и завързва под брадата. Обикновено тези пластинки са четен брой, но в съкровището от Чаушево най-вероятно едната е била загубена.

Анализирайки апликациите от съкровището от Чаушево, достигаме до извода, че в него са се включвали колан, два балтеуса и кожена ризница, всичките украсени със сребърни апликации. Предметите образуват комплект от личното снаряжение на римски офицер. Торквите, гривните и пръстенът се отнасят към dona militaria, получени за някакви специални заслуги или за проявено старание. Войнишкият колан освен утилитарното е имал и символично значение, отразяващо връзката на войника с легиона и неговата служба[22]. През III в. плащът с фибула е влизал в униформата на римския офицер. Кожената ризница, завързана с помощта на сребърни кукички също е част от снаряжението на римския конник. Налага се изводът, че съкровището от Чаушево не представлява произволен сбор от случайни предмети, а комплект от най-ценните части в личното снаряжение на римски офицер.

---

[1] Названието на селото е променено още през 1934 г. на Ценово и до ден-днешен остава същото. Но поради това, че съкровището е влязло в археологическата литература като съкровище от Чаушево ми се струва неуместно да се променя названието му.

[2] I. Velkov. Ein Silberschatz der 3. Jahrhunderts aus Čauševo, Nordbulgarien. — Germania, XXII, 1938, 105—107. Всички рисунки в статията са направени по фотографиите от публикацията на Ив. Велков.

[3] Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934 г. Чаушево. — ИБАИ, VIII, 1934, с. 469.

[4] Th. Fischer. Zur römischen Offiziersausrüstung im 3. Jahrhundert n. Chr. — Bayerische Vorgeschichtsblätter, 53, 1988, 167—190.

[5] E. Keller. Die spätromischen Grabfunde in Südbayern. — Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 14, 1971, p. 31.

[6] J. Werner. Zu den römischen Mantelfibeln zweier Kriegergräber von Leuna. — Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 72, 1989, 121—133.

[7] L. Ruseva-Slokoska. Roman Jewellery — a Collection of the National Archaeological Museum. 1991, Sofia.

[8] A. Büttner. Untersuchung über Ursprung und Entwicklung von Auszeichnungen im römischen Heer. — Bonner Jahrbuch, 157, 1957, p. 127; V. Maxfield. The military decorations of the Roman army. 1981, London.

[9] Според някои изследователи тази фибула представлява най-ранният вариант на луковичните фибули — H. J. H. van Buchem. De gouden speld van Julianus. — Numaga, 13, 1966, 50—61, а според други — е прототип на луковичните фибули — E. Keller. Op. cit., p. 31. Втората теза ми се струва по-близка до типологическото развитие на луковичните фибули.

[10] Th. Fischer. Op. cit., 173—174.

[11] J. Werner. Op. cit., p. 126.

[12] P. Noelke. Ein neuer Soldatengrabstein aus Köln. — Studien zu den Militärgrenzen Roms III. XIII Internationaler Limeskongress Aalen, 1983. — Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtenberg, XX, 1986, 213—219.

[13] L. M. Wilson. The Clothing of the Ancient Romans. 1938, Baltimore, 104—112.

[14] I. Velkov. Op. cit., p. 107.

[15] J. Oldenstein. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. — Bericht der römisch-germanischen Kommission, 57, 1976, 167—169; S. von Schnurbein. Das römische Gräberfeld von Regensburg. — Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, 31, 1977, 89—90; Th. Fischer. Op. cit., Taf. 24.

[16] J. Oldenstein. Op. cit., 220—221.

[17] T. G. Frisch, N. P. Toll. The Bronze Objects. The Excavations at Dura Europos. Final Report, 4, IV, Fasc. 1, 1949, Taf. 5, 71.

[18] J. Oldenstein. Op. cit., 221—222.

[19] J. Oldenstein. Op. cit., Abb. 10, Abb. 12.

[20] J. Oldenstein. Op. cit., 226—234.

[21] M. Grunewald. Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum. — In: Der römische Limes in Österreich, 31, 1981, p. 26, Taf. 18, 21.

[22] J. Werner. Op. cit., p. 126.

Fonction et destination des objets du trésor en argent de Čauševo

E. GENČEVA

(Résumé)

Le trésor en argent de Čauševo est publié pour la première fois par Ivan Velkov, en 1938. Depus, il a été l'objet de nombreuses études. Le caractère et la datation des objets qu'il contient sont suffisamment bien éclaircis. Non éclaircies encore restent certaines fonctions des objets faisant partie du trésor.

La fibule en argent, connue dans la littérature comme „type Čauševo", appartient aux fibules typiques dont les soldats se servaient pour attacher le *sagum* de laine épaisse qui était devenu au IIIe siècle presque une cape d'uniforme de l'armée romaine.

Les plaques rectangulaires et la plaque carrée sont respectivement des appliques et une boucle de ceinture, cette dernière ayant pu être reconstruite grâce à la pointe en argent trouvée dans le même trésor. A partir des autres appliques ont pu être reconstitués deux *balteus*, dont l'un forme un ensemble avec la ceinture. Les crochets en argent avaient été fixés à l'armure de cuir.

Considéré de ce point de vue, le trésor de Čauševo n'est pas un amas d'objets fortuits, mais il fait partie de l'équipement et du pécule d'un officier romain.

Двойно печатче-амулет от Националния исторически музей

ЯНКО ДИМИТРОВ

В настоящата работа публикувам интересен паметник на ранносредновековната металопластика, придобит неотдана от Националния исторически музей и съхраняван в неговия фонд под № 33 443[1]. Касае се за малка по размери, отлята от бронз матрица, служеща за получаване на двустранни релефни отпечатъци върху мек пластичен материал (обр. 1—3). Според сведения на лицето, предложило за откупуване находката, тя е намерена с помощта на металотърсач в околността на с. Батин, Русенско[2].

1

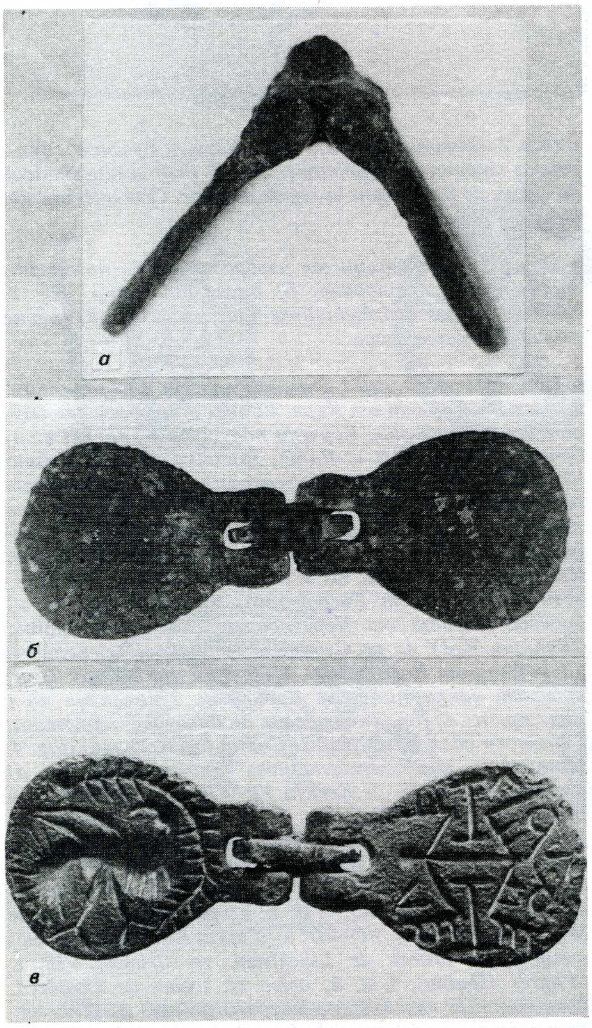

• *Обр. 1. Печатче-амулет от с. Батин, Русенско: а) профил; б) външна страна на плочките; в) вътрешна страна на плочките. Fig. 1. Petit sceau-amulette du village de Batin, dans la région de Ruse: a) profil; b)côté intérieur des plaques*

Представеният тук предмет се отнася към един добре познат вид ранносредновековни паметници, произхождащи от земите на Първото българско царство и Византия — означавани първоначално като печатчета, по-късно като амулети, а напоследък в археологическата литература за тях основателно се затвърди терминът двойни печатчета-амулети[3]. От изследвания на наши и чуждестранни автори се установи, че са служили за лични подпечатващи средства, носени от собствениците на врата или ръката. Посочен беше и апотропеичният смисъл на врязаните изображения и получаваните посредством тях отпечатъци. Категорично решен може да се счита и проблемът за произхода на разглеждания тип паметници — всички изследователи приемат, че са били пренесени от Византия, която ги е възприела от Ахеменидски и Сасанидски Иран. Същевременно внимателният преглед на достъпната литература за единичните и двойни печатчета показа, че някои от въпросите, които те поставят, все още не са получили ясен и еднозначен отговор. Така например независимо от очертаващото се напоследък становище, че печатчетата добиват масово разпространение в българските земи през X—XI в.[4], има изследователи, настояващи за по-ранна датировка — втората половина на IX—X в.[5] Друг проблем, коментар на който не намерихме в литературата, е за очевидно тесния географски ареал, в който се откриват паметници от разглеждания тип извън границите на Византия. Очертан според топографията на известните вече немалък брой находки, той обхваща най-общо земите на днешна Североизточна България и Южна Добруджа. Ако това не се дължи на ограничена библиографска осведоменост, струва ми се заслужава специално внимание и обстоятелството, че количеството, намерени у нас печатчета-амулети, неколкократно надвишава това на постъпилите от Константинопол и други византийски центрове. Всъщност този факт е косвено отбелязан и коментиран от В. Залеска, която разглежда двойните печатчета като особена група „български амулети, преславски тип“, считайки ги за изцяло местно производство[6]. Отделен е въпросът, дали цитираните изводи на изтъкнатата руска изследователка са съвсем верни, но те се явяват потвърждение на направената тук констатация, че проблемите, които повдигат печатчетата-амулети, не могат да се считат за окончателно решени.

На фона на този кратък библиографски обзор, значението на представената тук находка изпъква още по-ясно, тъй като тя предлага нови възможности за разсъждения по някои от посочените проблеми. По форма, размери, конструкция и техника на изработка, описваният предмет не се отличава съществено от публикуваните досега 6 цели и 16 частично запазени двойни печатчета, произхождащи от земите на Първото българско царство[7]. Той привлича вниманието сред идентичните и сходни по предназначение паметници, с изображенията, вдълбани по вътрешните страни на двете му шарнирно свързани плочки. Върху лявата от тях е показана крачеща надясно птица с обърната в противоположна посока глава. Главата, а също така тялото и част от опашката са вдълбани до 1,5 мм и очевидно са получили очертанията си още в процеса на отливането за разлика от останалите детайли (криле, крака, оперение на тялото и опашката), които са плитко гравирани. По форма на тялото и особено по пищното оперение на опашката, птицата напомня паун. Но за разлика от пауна тя е с подчертано едър и гърбав клюн, къса шия и най-вече липсва типичната за този вид „корона“ от пера. В трактовката на птичия образ като цяло се забелязват известна условност и декоративност, личащи и в начина, по който е представена дъговидно извитата клонка в свободното поле на същата плочка. При това положение въпросът за вида на изобразената птица остава без категоричен отговор — тя би могла да се отнесе с еднаква вероятност както към някой хищно-граблив, така и към декоративен вид, а не е изключено да се отнася и за нереален, фантастичен образ.

Съчетанието „птица и клонка“ е един от най-често срещаните мотиви в старобългарското изкуство. В различни варианти и техники на изпълнение той се открива в произведения на металопластиката, художествената керамика, миниатюрата, косторезбата, ювелирството и сред рисунките-графити[8]. Идентично третирани птичи образи са често срещани при двете разновидности на печатчетата-амулети, близките им по функция пръстени-печати и група византийски моливдовули[9]. Що се отнася до смисъла на разглежданите образи и по-конкретно този на птицата, могат да се посочат много примери, показващи богата семантична натовареност и присъствие както в езическата[10], така и в християнската[11] символна система. Заключенията от досегашните изследвания на намерените у нас печатчета-амулети също предполагат семантичната стойност на птичето изображение върху представения тук паметник да се търси в две насоки — като реминисценция на езически (прабългарски) религиозно-митологични представи и вярвания или като един от широко разпространените символи на християнството — било то ортодоксално, или еретично[12].

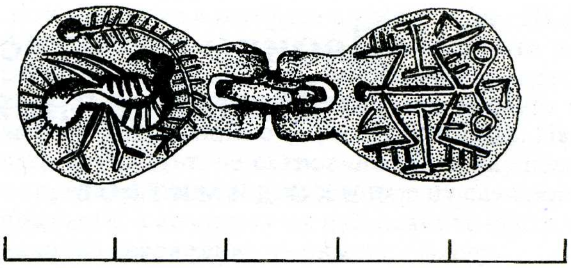

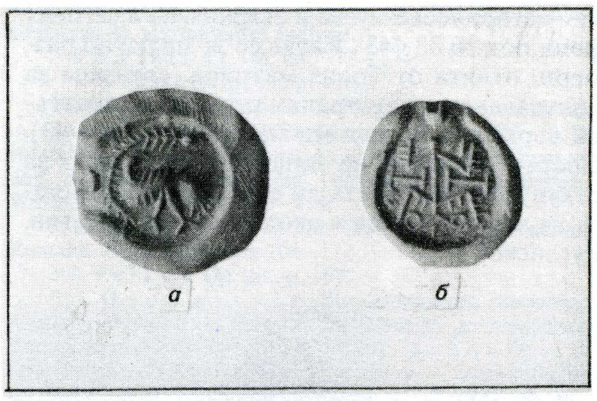

• Обр. 2. Печатче-амулет от с. Батин, Русенско. Вътрешна страна на плочките. Fig. 2. Petit sceau-amulette du village de Batin, dans la région de Ruse. Côté intérieur des plaques

• Обр. 3. Отпечатъци от изображенията по печатчето: а) лява половина; б) дясна половина. Fig. 3. Empreintes des représentations sur le sceau: a) moitié gauche; б) moitié droite

• Обр. 4. Паметници с антропоморфни изображения: а) бронзов амулет от Керч, VI—VII в.; б) бронзов амулет от Айвазовское, Керчски полуостров, VI—VII в.; в) бронзов амулет от с. Ялта, Донецка обл., Украйна, VI—VII в. (по Суботин, Черняков); г) бронзов амулет от Чифут-Кале, Кримски полуостров, VI—VII в. (по Айбабин); д) бронзов амулет от Мокрая Балка, Северен Кавказ, VI—VII в.; е) бронзов амулет от Лучистое, Кримски полуостров, VII в. (по Айбабин); з, и, й) бронзови предмети от Тисафьоред, Унгария, VIII в.; к) бронзов амулет от Червеноармейское, Югозападна Украйна, V—IX в. (по Суботин, Черняков); л) коланен накрайник от Нове Замки, Словакия (по Dekan); м, н) бронзови накрайници от Луристан, I половина на I хил. пр. н. е. (по Антонова); о) бронзова пластина, Тюменска обл., Югозападен Сибир (по Косарев). Fig. 4. Monuments avec représentations anthropomorphes: a) amulette en bronze, de Kertch, VIe—VIIe s.; б) amulette en bronze, du village de Ialta, de la région du Donets, en Ukraine, VIe—VIIe s. (d'après Subbotin, Tcherniakov); г) amulette en bronze de Tchufut-Kale, en Crimée, VIe—VIIe s. (d'après Aïbabin); д) amulette en bronze de Mokraïa Balka, en Caucasie du Nord, VIe—VIIe s.; е) amulette en bronze de la Caucasie du Nord, VIe—VIIe s. (d'après Kovalevskaïa); ж) amulette en bronze de Lutchistoe, en Crimée, VIIe s. (d'après Aïbabin); з, и, й) objets en bronze de Tisaföred, Hongrie, VIIIe s.; к) amulette, en bronze de Tchervenoarmeïskoe, en Ukraine du Sud-Ouest, V^e^—IXe s. (d'après Subbotin, Tcherniakov); л) boucle de ceinture de Nove Zamki, en Slovaquie (d'après Dekan); м, н) têtes de flèches de Luristan, Ière moitié du Ier millénaire av. J.-C. (d'après Antonova); о) plaque en bronze, de la région de Tiumen, en Sibérie du Sud-Ouest (d'après Kossarev)

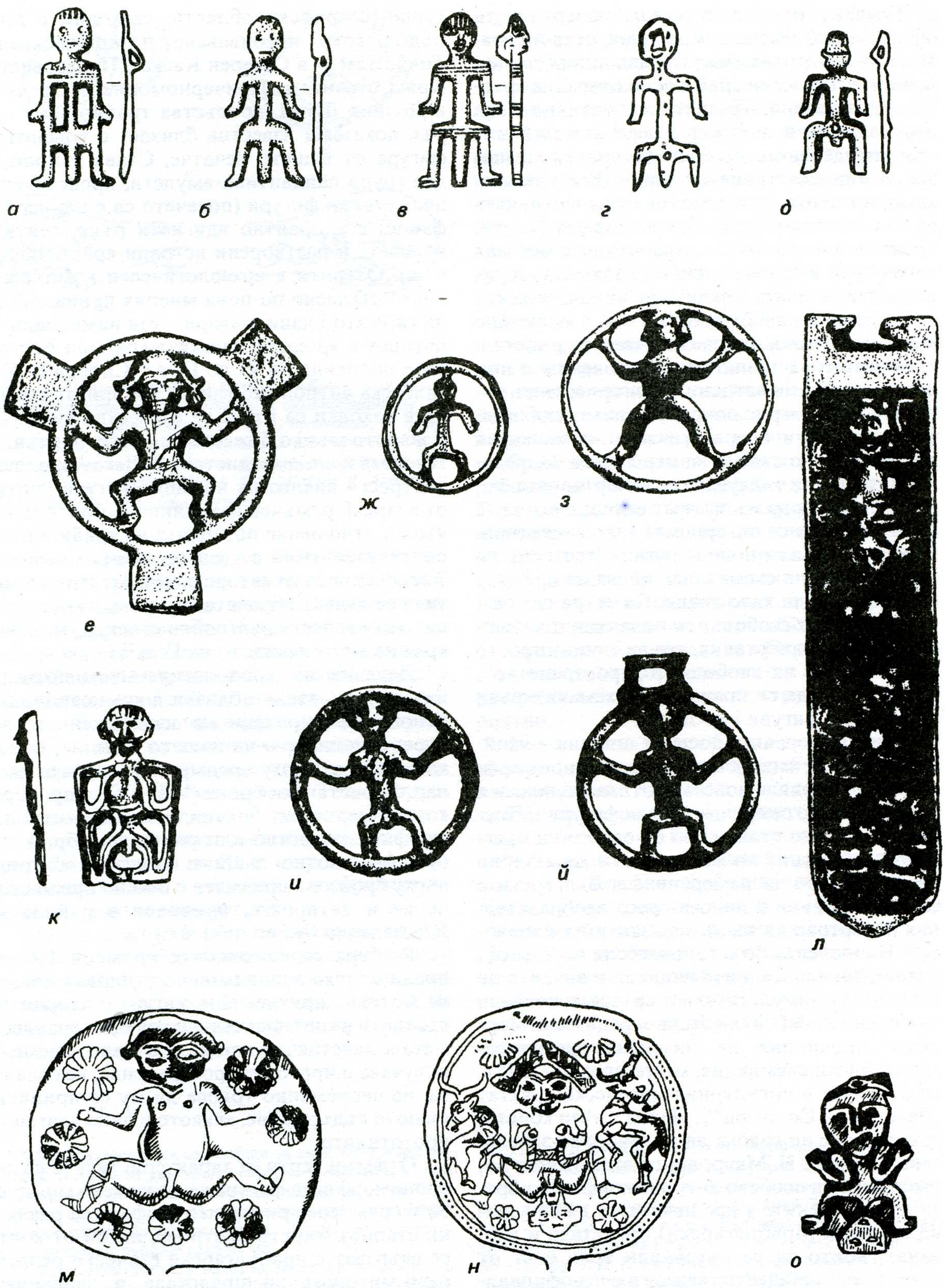

4

Още по-големи затруднения в това отношение създават изображенията по дясната половина на печатчето. Нанесени сравнително по-плитко с помощта на тънък резец, те се възприемат като графити. Очевидно е, че цялата композиция за разлика от птичата фигура върху другата плочка е изпълнена в съвсем схематичен стил. Ориентацията на фигурите по вече известните двойни печатчета показва, че за долна страна на изобразителното поле в нашия случай трябва да се приеме закръглената основа на плочката.

Гледани от тази позиция, начертанията оформят рефлексна композиция, оста на която се явява вертикалната права линия, завършваща в горния си край с ясно очертана кръгла вдлъбнатина. Пълната схематичност на изображенията поражда известно колебание при определянето им като фигурална композиция или съчетание от знаци. Все пак възможност централният мотив от начертанията да се възприеме като антропоморфна фигура, предоставя кръглата вдлъбнатина в неговия горен край и сравнително по-голямата ширина на централната вертикална линия. Човекът е представен в необичайна поза — с изправено в цял ръст тяло, адорантен жест на ръцете и крака, които са силно свити в колената и широко разтворени встрани. Късите чертици, нанесени равномерно покрай линиите, изобразяващи ръцете и бедрата, вероятно маркират елементи от костюма на персонажа. Определено трудни за тълкуване са начертанията, които се виждат да излизат от седалището — те биха могли да се възприемат като акцентирана част от мъжки полови органи (тестиси), но и като напълно схематичен образ на предмет (същество) или като знаци. Симетрично разположените в свободното поле около човешката фигура начертания, ако не служат просто за запълване на свободното пространство[13], също могат да се приемат за схематизирани зооморфни фигури или знаци.

Сред намерените досега единични и двойни печатчета има цяла група с антропоморфни изображения — повечето от тях са лицеви и допоясни[14], но се срещат и цели фигури[15]. Последните, както става ясно от един общ преглед на известния ни материал, са характерни изключително за намерените в българските земи паметници и липсват сред изобразителния репертоар на техните византийски аналози[16]. Напоследък бе установено, че част от образите, заклинателните надписи и знаците по печатчетата-амулети имат връзка с появили се още в IV—VII в. в източносредиземноморските провинции на Византия еретически християнски схващания, които през X—XIII в. се откриват в популярния магически трактат „Заветът на Соломон“[17]. Наред с тази констатация обаче не трябва да се игнорира забелязаната още от Н. Мавродинов възможност зооморфните и особено антропоморфните образи по намерените у нас печатчета да са израз на езически (прабългарски) представи и вярвания, които са се съхранили сред част от българското общество задълго след официалния акт на покръстването[18].

Имайки предвид изложените обстоятелства, при търсенето на сравнителен материал за изображението от дясната половина на печатчето, не се задоволих с прегледа на паметници от византийския културен кръг, а обърнах внимание и на онези, произхождащи от културно-географски области, свързани с прабългарското пребиваване и придвижване. Точно там — в Северен Кавказ, Приазовието, Крим, степите на Причерноморието, Средния и Долния Дунав, присъства трайно един образ, показващ известна близост с човешката фигура от нашето печатче. Става въпрос за две групи пандантиви-амулети, представящи цели мъжки фигури (повечето са с подчертан фалос) с адорантно вдигнати ръце, свити в колената и разтворени встрани крака (обр. 4 а—к). Открити в археологически комплекси, които съгласно по-нови мнения принадлежат на сармато-алани и авари, тези паметници се датират в хронологическите граници от втората половина на VI до IX в.[20] Според В. Ковалевска антропоморфните фигури от аланските находки са израз на езическия култ към Главното мъжко божество на небето, слънцето, света и плодородието[21]. Я. Декан предлага интересен анализ на човешка фигура (мотив от аварски ремъчен накрайник — обр. 4л), която по отношение позицията на крайниците е почти идентична с тази от нашето печатче. Заключението на автора е, че прототип на мотива се явяват образите на приклекнали жреци върху коптски надгробни стели, датирани в края на III — началото на IV в.[22]

Далечни като хронология и местонахождение, но удивително близки в композиционно отношение паралели на изображението по дясната половина на нашето печатче, са няколко сцени върху предмети от групата на т. нар. Луристански бронз (VIII—VI в. пр. н. е.), които представят богиня, раждаща антропоморфно същество или растение (обр. 4 м—о)[23]. Абсолютно същият сюжет се открива върху бронзови предмети с неясно предназначение и датировка, намерени в района на Югозападен Сибир (обр. 4 о)[24].

Разбира се, посочените примери засягат преди всичко художествено-стиловия анализ на мотива „приклекнала фигура с адорантно вдигнати ръце“. Фактът, че той се съхранява в металопластиката продължително време и получава широко разпространение, не означава, че непременно трябва да му се приписва същото съдържание, каквото е било влагано в прототипите.

Отделни черти от характеристиката на антропоморфната фигура от печатчето могат да се открият сред рисунките-графити от различни старобългарски центрове, някои от които се свързват с прабългарски езически религиозно-митологични представи и вярвания[25]. Като продължение на наблюденията в тази насока заслужава да се обърне внимание на добре известната рисунка върху керемида от Мадара, представяща човек в адорантна поза с птица, т. е. тук е налице същото съчетание, каквото предлагат двете части на разглежданото тук печатче[26].

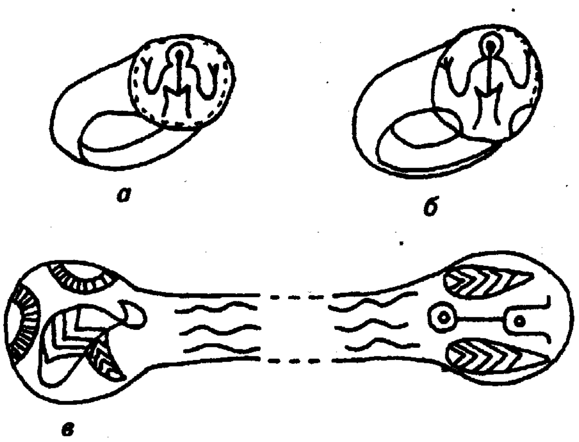

• *Обр. 5. Антропоморфни и птичи изображения върху накити от християнски гробове в околностите на гр. Охрид, X в. (по Вл. Алексова): а, б) пръстени; в) бронзова гривна. Fig. 5. Représentations anthropomorphes et ornithomorphes sur des parures de tombes chrétiennes dans les environs de la ville d'Ohrid, Xe s. (d'après V. Aleksova): а, б) bagues; в) bracelet en bronze*

Вече стана дума за това, че напоследък семантичната стойност на текстовете и образите по намерените у нас печатчета-амулети се търси в друга насока. Някои изследователи определено ги свързват с разпространените в ранна Византия представи за апотропеичната сила на известни още от езическата древност митологични персонажи (Дактилите, Медуза), чиито функции по-късно са преминали върху популярните през средновековието образи на цар Соломон и ангела Арлааф. Тези неортодоксални християнски схващания проникват в България след покръстването, получавайки през X и началото на XI в. широко проявление, включително в текстовете и образите по личните печатчета-амулети[27].

Взета в християнското си символно разбиране (било то ортодоксално, или еретическо), човешката фигура от нашето печатчѐ може да се свърже с многобройните изображения на оранти от християнския период на Първото българско царство. Познати най-вече от нагръдните кръстове и рисунките-графити, те представят различни персонажи, имащи най-общо смисъла на отправена към Бога молба за застъпничество и защита[28]. Като се има предвид широката популярност на орнитологичните мотиви в християнската иконография, съчетаването на адорантната фигура с птичия образ върху другата половина на печатчето може да се тълкува в същата насока. В тази връзка, интересни като паралел са изображенията върху няколко пръстена и гривни от християнски гробове, открити в околностите на гр. Охрид (обр. 5) и датирани най-общо в X в.[29] Върху плочките на пръстените са гравирани схематични образи на светци в орантна поза, а по краищата на гривните — птици и крилати антропоморфни фигури. Забележителното в случая е, че гривните едновременно съчетават и противопоставят изобразителни мотиви, сходни с тези по двете работни части на разглежданото тук печатче. Това съвпадение едва ли е случайно, особено ако се вземе предвид добре известният факт, че през средновековието пръстените и най-вече гривните, са били носени не само като накити, но и като амулети[30]. В тази връзка идентифицирането на крилатите антропоморфни фигури от намерените в Охридско гривни с известния от средновековните апокрифи образ на ангела Арлааф ни се струва твърде вероятно.

Що се касае до проблема за конкретното съдържание и семантика на изображението по дясната плочка на представеното тук печатче, трябва да се признае, че понастоящем е трудно да се предложи категорично решение — то остава спорно до откриването на друг, повтарящ го в детайли изобразителен паметник. Целта на настоящото съобщение бе да въведе в научен оборот един интересен екземпляр от групата на двойните печатчета-амулети, който надявам се илюстрира по безспорен начин необходимостта от комплексно съпоставително изследване на този тип ранносредновековни паметници.

---

[1] Възможността да се съобщи за този интересен паметник дължим на две обстоятелства — едното е, че той ни бе предоставен за документиране още преди да бъде откупен, другото — че впоследствие колегите от НИМ бяха любезни да не възпрепятстват нашият приоритет в изследването и публикуването му.

[2] Тук представената находка може да се свърже с откритите в околността на с. Батин крепост селище и некропол от времето на Първото българско царство. Вж. Цв. Дремсизова-Нелчинова, Д. Иванов. Археологически паметници в Русенски окръг. С., 1983, 27—28.

[3] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, с. 227, обр. 266; Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — В: Преслав. I. С., 1968, 173—176, обр. 1 а, б; 2, 3, 4; Преславското съкровище. — ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 15, табл. V$_2$; За една група метални печатчета-амулети от Преслав. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, 369—373, обр. 1 а—в, 2 д—ж; В. Залеская. Български амулет преславски тип в държавния Ермитаж. — Археология, 1980, № 1, 48—51, обр. 1; Д. Аладжова. Находки печатей из раннесредновековного Шумена. — В: Труды V$^{-ого}$ международного конгресса славянскии археологии. Т. III, вып. 2а, Киев, 1985, 41—43; Р. Рашев. Ранносредновиековни двойни печатчета-амулети. — Археология, 1988, № 2, 57—61, обр. 1—2; Г. Джингов. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска. — В: Плиска—Преслав, 5, Шумен 1992, с. 120, обр. 22$_2$; К. Меламед. Колекция средновековни предмети (Хисар кале, с. Балик, Добричко). — ГНАМ, IX, 1993, с. 164, кат. № 2, обр.

3, табл. I а; G. Davidson. The minor Objects. Corinth. Vol. XII, Priceton, 1952, No 2686; T. Totev. Sur un groupe d'objets découverts à Preslav à représentation et marques. — Byzantinobulgarica, III, 1970, 135—138, fig. 3—6; A. Cutler. Art in Byzantine Society: On the Art of Byzantine Cities. — In: XVI Internationaler Byzantinisten Kongress. II Teil. 1 Teilband. Wien, 1982, p. 362, fig. 5; J. Blankoff. A propos d'objets trouvés à Preslav: sceaux ou amulettes? — В: Първи международен конгрес по българистика. Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура. Културата на Средновековна България. С., 1988, 80—83; G. Vikan, J. Nesbit. Security in Byzantium: Locking, Sealing and weighting. Washington, 1980, p. 23, fig. 52, 54; I. Barnea. Sigili bizantine inedite din colectia museului National de istorie — Cercetari numismatice, 4, 1982 (1984), 169—176, fig. 10.

[4] Р. Рашев. Цит. съч., с. 59; В. Йотов. Ранносредновековни печатчета-амулети с изображения на птици. — ИНМВ, 27 (42), 1991, с. 75; Г. Атанасов. Три единични печатчета-амулети от околностите на старобългарските столици. — В: Преслав, 4. С., 1993, с. 177.

[5] Т. Тотев. За една група..., с. 365; К. Меламед. Цит. съч., с. 164.

[6] В. Залеская. Цит. съч., с. 50.

[7] Размерите на печатчето от с. Батин са следните: плочки — дълж. 0,022 м (с ушите за закрепване), макс. шир. 0,016 м, дебел. 0,0025—0,0045 м; осморкообразна част на свързващото устройство — дълж. 0,01 м, макс. шир. 0,0045 м, дебел. 0,00015 м; ствол на ухото за окачване — вис. 0,08 м, дебел. 0,002 м. Шарнирната връзка между двете плочки е принципно идентична с тази на две печатчета от Преслав и едно от Плиска: Т. Тотев. Метални печатчета..., обр. $1_{а}$, 3; Р. Рашев. Цит. съч., с. 59, обр. 3; Г. Джингов. Цит. съч., с. 120, обр. 22_{2}.

[8] За орнитологичните мотиви в старобългарското изкуство вж. Т. Тотев. Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 40, 48—50 и посоч. лит.; Преслав. Пътеводител. Варна, 1993, обр. 84; В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. — В: Преслав. Т. 1. С., 1968, с. 101, обр. 16—22; Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, табл. XX_{2}; Р. Рашев. За художественото и културно-историческо значение на рисунките-графити от IX—X в. — Проблеми на изкуството, 1990, № 1, с. 51, табл. II; К. Тотев. Зооморфни катинари от средновековна България. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 248, обр. $1_{а, б}$; Ж. Аладжов. Златна апликация с клетъчен емайл от Велики Преслав. — В: Преслав, 5. С., 1993, с. 118, обр. 1.

[9] За единичните и двойни печатчета вж. Т. Тотев. Преславското..., с. 15, табл. V_{7}; Д. Аладжова. Цит. съч., с. 43; Ст. Витлянов. За една група лични печати от Велики Преслав. — Сб. 1100 години Велики Преслав (под печат); за пръстените-печати: М. Аспарухов. Средновековни пръстени от Историческия музей в Плевен. — ИМСЗБ, т. 15, 1989, кат. № 60, табл. 5; за моливдовулите: G. Galavaris. Seals of the Byzantine Empire. — Archeology, vol. 12, 1959, No 4, p. 266, fig. 3; G. Zacos. Byzantine lead Seals. Vol. 2. Bern, 1985, No 907, 918, 930, 943, 948.

[10] Мифы народов мира. Т. 2. М., 1986, 346—349; Р. Рашев. Прабългарски култов паметник от Мадара. — Археология, 1973, № 2, 32—34; Т. Тотев. Прабългарски метални амулети от Преслав. — В: Плиска—Преслав. Т. 2. С., 1981, 182—183; К. Тотев. Цит. съч., с. 248.

[11] Мифы народов мира. Т. 2. М., 1986, 346—349; Д. Купър. Илюстрована енциклопедия на традиционните символи. С., 1993, 173—174; Р. Бояджиев. Някои аспекти на християнската символика в рисунките-графити от старобългарския манастир край с. Равна, Провадийско. — B:Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1992, 261—267.

[12] Преглед на мненията по въпроса за семантиката на изображенията върху намерените у нас печатчета вж. у: Р. Рашев, Ст. Станилов. Старобългарско укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. — РП, XVII, 1987, 69—70; Р. Рашев. Ранносредновековни..., 59—60; Т. Тотев. За една група..., 365—368.

[13] За подобни случаи върху плочките на пръстени-печати вж. Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница". — ИНМШ, т. IV, 1967, с. 40, обр. $7_{1,3}$; С. Георгиева. Български средновековни накити. — Археология, 1961, № 1, с. 6, обр. 3_{1}.

[14] В. Залеская. Цит. съч., с. 48, обр. 1; Р. Рашев. Цит. съч., с. 58, 59, обр. 1, 2; Т. Тотев. За една група..., с. 37, обр. $1_{а,б}$; T. Totev. Op. cit., p. 147, fig. 17, 18.

[15] Т. Тотев. Метални печатчета..., обр. $1_{а}$, 3; За една група..., с. 370, обр. $1_{г}$; Г. Атанасов. Цит. съч., 175—176, обр. $1_{б}$, $2_{б}$; Ст. Витлянов. Цит. съч.

[16] G. Schlumberger. Collections sifilographiques de Mm Gustave Schlumberger et Adrien Blouchet. Paris, 1914, p. 185, No 623, Pl. XXV_{38}; A. Cutler. Op. cit., p. 362, fig. 5; G. Vican, J. Nesbit. Op. cit., 22—23, fig. 48, 50, 54.

[17] В. Залеская. Цит. съч., с. 50; Р. Рашев. Цит. съч., с. 60.

[18] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 227.

[19] Л. Субботин, И. Черняков. Бронзовые амулеты салтовомаяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная. —В: Памятники римского и средневековного времени в Северо-западном Причерноморье. Киев, 1982, 160—168, рис. 1_{10-14} и пос. лит.; В. Ковалевская. Антропоморфные амулеты VI—IX вв. на Северном Кавказе. — КСИА, вып. 176, 1983, с. 44, рис. $1_{1-4, 10-16}$; А. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. — В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. I. Симферополь, 1990, с. 58, 70, рис. 2_{164}, 55_{1} и пос. лит.; Хуни, германи, авари. Изложба от Унгария. С., 1982, с. 13.

[20] По въпроса за датировката и етнокултурната принадлежност на антропоморфните амулети вж. В. Ковалевская. Цит. съч., с. 44 и сл. и пос. лит.; А. Айбабин. Цит. съч., с. 58 и пос. лит.

[21] В. Ковалевская. Цит. съч., с. 46, 48.

[22] J. Dekan. Herkunft und etnizität der gegessenen bronze industrie des VIII Jahrhunderts. — Slov. Arch. XX-2, 1972, 411—412, Abb. 116.

[23] Е. Антонова. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. М., 1984, с. 105, 216, рис. $11_{8,12}$.

[24] М. Косарев. Западная Сибирь в древности. М., 1984, с. 161, рис. 23.

[25] Преглед на литературата по този въпрос вж. у: Я. Димитров. Рисунка-графит от Плиска. — В: Приноси към българската археология. Т. III (под печат).

[26] Р. Рашев. Прабългарски..., 30—31, обр. 1, 2.

[27] Вж. бел. 17.

[28] За изображения на оранти от християнската епоха у нас вж. Я. Димитров. Цит. съч. и пос. лит.

[29] Bl. Aleksova. Prosek-Demir Kapija. Skopje — Beograd, 1966, s. 78, Tabl. $XXI_{291, 292, 294}$.

[30] Ат. Милчев. Ранносредновековни накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. — Археология, 1963, № 3, с. 22.

Petit sceau-amulette double du Musée national d'archéologie, Sofia

J. DIMITROV

(Résumé)

L'auteur publie une matrice en bronze de petites dimensions, permettant d'obtenir des empreintes en relief sur une matière molle et plastique. Conservée aujourd'hui au Musée national d'archéologie (No 33 443), elle a été découverte dans les environs du village de Batin, dans la région de Ruse. Il s'agit d'un monument de type bien connu de l'époque du Haut Moyen Age, appelé dans la littérature plus récente petit sceau-amulette double. En raison de l'absence de données relatives au milieu archéologique de la trouvaille, sa datation se situe dans les limites chronologiques établies pour ce type de monuments archéologiques: le milieu du IXe—XIe siècle.

Par sa forme, ses dimensions, sa construction et la technique de sa production, l'objet étudié ne se distingue pas essentiellement des petits sceaux doubles publiés jusqu'à présent, provenant des territoires de Byzance et du Premier royaume bulgare. Il présente de l'intérêt avant tout en raison des représentations gravées sur les côtés intérieurs de ses deux plaques, liées par des joints. Sur la plaque gauche est représenté d'une manière très réaliste un oiseau marchant à droite, entouré d'une branche végétale. Sur la plaque droite, sont gravées des représentations entièrement schématiques parmi lesquelles on distingue avec certitude une figure humaine, les mains levées en adoration, les jambes fortement pliées aux genoux et largement écartées.

L'auteur cherche des parallèles pour les représentations gravées sur le petit sceau parmi les monuments du cercle culturel byzantin, d'une part, et, de l'autre, parmi les monuments provenant des régions culturelles et géographiques liées à la résidence et au déplacement des Protobulgares. Il a fondé sa méthode sur les résultats des recherches faites à ce jour sur les petits sceaux-amulettes trouvés en Bulgarie, selon lesquelles l'explication sémantique des représentations va dans deux directions: soit comme une réminiscence de conceptions et de croyances religieuses et mythologiques païennes (protobulgares), ou bien comme une expression de conceptions chrétiennes hérétiques, apportées de Byzance après la christianisation.

Il est difficile à l'auteur de proposer une solution catégorique du problème concernant le contenu concret et la sémantique de la représentation gravée sur le côté droit du sceau. Pour lui, elle reste énigmatique jusqu'à la découverte d'un autre monument de ce type, reproduisant en détail le prémier.

Средновековният надпис от с. Горно Новково, Търговищко

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Преди десетина години бе публикувана интересна енографска находка, открита случайно в землището на с. Горно Новково[1]. То се намира в малката котловина пред северозападните склонове на Преславската планина. Почти веднага обнародвах рецензия, в която се опитах да осмисля поднесената информация. Несъмнено става дума за копие на рядък съдебно-предавателен документ, узаконяващ прехвърлянето на някакъв имот. Същевременно камъкът с надписа бележи междата на този имот[2]. Наскоро направените нови проучвания и прецизният естампаж обаче показаха, че важният паметник още не е изчерпан като възможност за информация (обр. 1).

Според първото изследване съдържанието на надписа е следното: В Л҃ТО ѕѱч АZЬ ПАГАNЬ ПРѢДА/ХЬ/ ХНN/А/Т8 ГОРѪ [СѪ]ЩНѪ М8 ПО[ЛЪМА] М8 ОВѪ[ДО8]. В превод: „В годината 1281/1282 аз, Паган, предадох на Хинат гората, намираща се на половината оттук." Като несвързани пряко с този текст, К. Попконстантинов вижда буквите М и Щ, както и двете срички Б8 и РN. Схващанията на автора търпят известни уточнения от формално естество и няколко чисто епиграфски корекции:

1. Пясъчниковата плоча с триъгълна форма е подбрана и издялана така, че да се забива дълбоко в земята с долната остра част. Само при това положение буквите могат да се четат нормално.

2. Основният текст е в шест реда, като буквите са врязани дълбоко и са едри. Още във втори ред мястото не достига на писача и той непохватно издълбава последната буква А не на плоскостта, а на страницата. Внимателният оглед показа, че същото се е случило на пети и шести ред, където сричките Б8 и РН отново са изписани на страницата.

3. От това наблюдение става ясно, че пети и шести ред са най-дълги. По-голямата част от тях обаче е завинаги загубена. Както е известно, горните пластове на пясъчника се от-

люспват на големи парчета и изписаното върху тях изчезва напълно. В такъв случай на тези редове е имало много повече букви, отколкото се виждат във възстановката на К. Попконстантинов.

4. Епиграфските забележки ще започна с датата, която авторът на публикацията чете като 1281/1282 г. Всъщност предполаганият знак за десетиците (Ч) не се открива при никакво насочено осветление. Първият изследвач също не е сигурен в този участък, макар да твърди, че Ч се вижда без проблеми. На неговия препис буквата е дадена под отчупено парче от камъка. А както се каза по-горе, след отлюспването на пясъчника рядко може да се прочете нещо. Научната истина задължава датата да се приеме само до стотиците. Това означава, че надписът от Горно Новково е изпълнен между 1192 и 1292 г., т.е. най-общо в рамките на XIII в.

5. Достигнахме до имената на двете лица, споменати в текста. Ст. Смядовски вече сполучливо коригира името на Хинат — Хинто[3]. Оказва се, че при първото четене е сгрешено и другото име. Както се вижда от нашия естампаж, то е Гаган, а не Паган. Без да се спираме на съвременни аналогии от типа на Гаганов, Гаганелов, Гаганица, ще отбележа два средновековни примера. Гаган е наречен Петър Делян в Българския апокрифен летопис от XI—XII в.[4] Според Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. селото ГАГАНЬ се намирало някъде в дебрите на планината[5].

6. Основното действие в надписа е отразено на трети-четвърти ред. Това е предаването на „гората" (ГОРѪ) от Гаган на Хинто. К. Попконстантинов отбелязва, че вън от съмнение е употребата на думата в смисъл на „гора", „лес". Като пример той дава Батошевския надпис, където българският патриарх заявява, че е изсякъл „гората (отново ГОРѪ — Н. О.) в тази пустиня"[6].

На практика през цялото Средновековие думата ГОРА означава „планина". Авторът на публикацията за надписа се базира на едно изследване на Н. Харалампиев. Но именно там се подчертава, че използването на думата за означаване на „лес" през XIV—XV в. е абсолютно нехарактерно[7]. Що се отнася до Батошевския надпис, в него очевидно се има предвид, че търновският архиерей е изсякъл „планината в тази пустиня".

Явно К. Попконстантинов е бил затруднен при обяснението на самото действие — как може да се предава планина от един човек на друг. Всъщност това съвсем не е рядкост в средновековната административна практика. Чл. 81 от Законника на цар Стефан Душан гла-

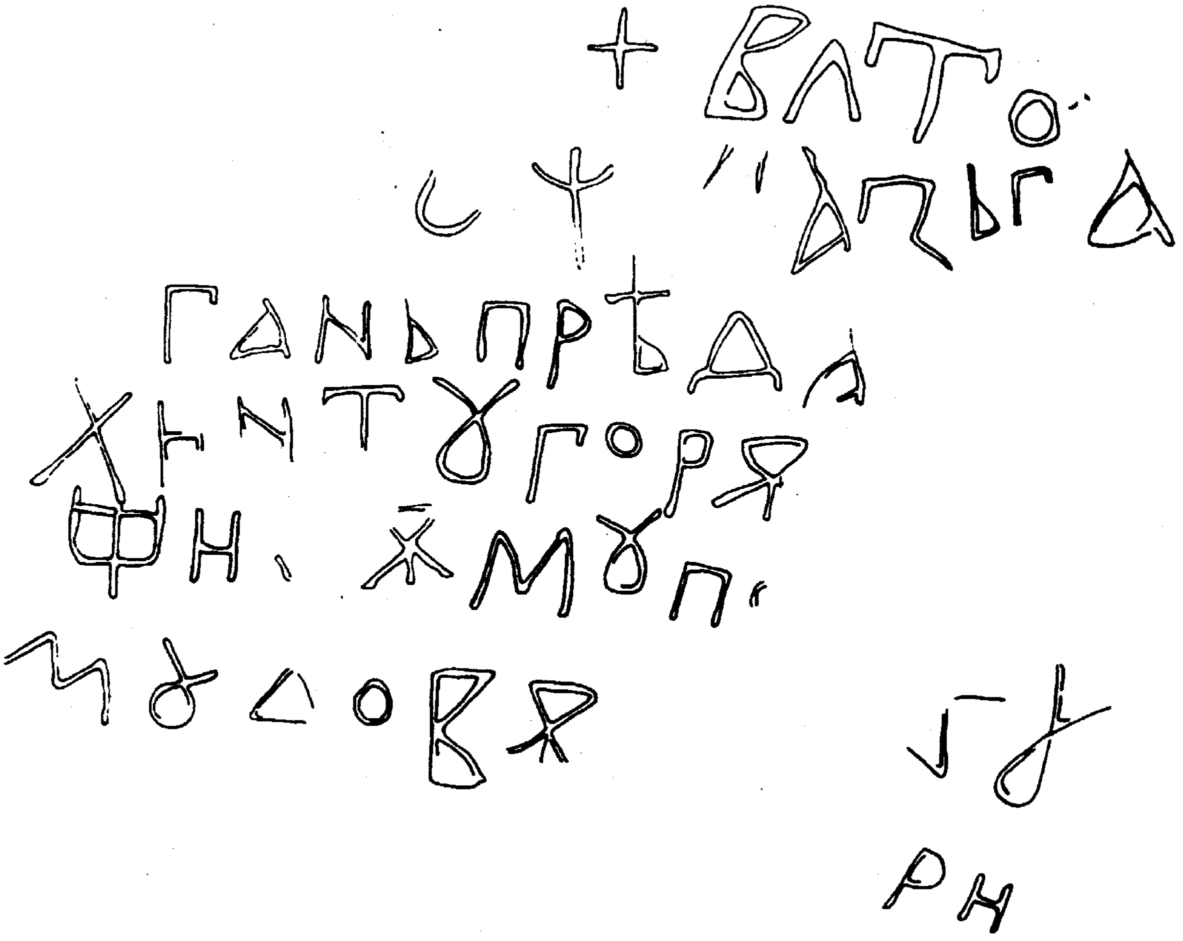

1

си: „Които са цареви планини да са на царя, а църковни — на църквата, а властелски — на властелите, както си е в държавите (владенията — Н. О.) им."[8] В грамотата на същия владетел за манастира „Св. Богородица Хтетовска" (1343) се отбелязва как царят подарява на обителта цяла планина, защото монасите си нямали такава. Фактически се касае за хълма Нанов дол, който е част от Шар планина. С „планина" често се означават отделни възвишения от по-големи планински вериги. Въпросната грамота свидетелства за друг подобен подарък — планината, която се намирала на Суха гора (планинската верига от другата страна на Положката котловина срещу Шар)[9].

Несъмнено в надписа от Горно Новково става дума за някаква планина (т.е. хълм от веригата на близката Преславска планина), предадена от Гаган на Хинто.

7. Спомена се, че петият и шестият ред са най-дълги и най-лошо запазени. В тях се разкриват подробности около предаването на планината. К. Попконстантинов не само вижда тези редове значително по-къси, но ги възстановява доста произволно. Така например между ЦІН и в началото на пети ред има място за още една голяма буква. Забелязват се и слаби следи от нея. Приспособявайки запазеното към своето четене, авторът открива в края на оцелялата част от пети ред несъществуващо О. Особено важен е пропускът на шести ред, където между М8 и О слабо личи буквата Д.

Тези допълнения са твърде осезателни за крайното четене на текста. Първият изследвач приема редовете като по-къси и се ограничава главно в запазената част. Закономерно се достига до интерпретация, в която на много места липсва съгласуваност и дори логика. По мое мнение пети и шести ред от надписа са прекалено пострадали, за да може да се предложи цялостна възстановка. След началния дателен падеж, обозначаващ акта на предаването, със сигурност два пъти е употребено анафоричното местоимение М8 (форма от ЮМО8), също в датив. Известно е, че това е старо показателно местоимение, което е загубило показателните си функции и служи за означаване на лица и предмети, споменати по-рано[10]. Мъжкият род на местоимението показва без съмнение, че става дума за Хинто. Явно в пети и шести ред на надписа са определени някакви негови права или задължения, произтичащи от договора. Не изключвам възможността в шести ред да са дадени известни граници на имота, което може би личи от предлога ДО: М8 ДО ВЖ...

• *Обр. 1. Средновековен надпис от с. Горно Новково. Fig. 1. Inscription médiévale de Gorno Novkovo*

• *Обр. 2. Двете отделни букви в надписа от с. Горно Новково. Fig. 2. Les deux lettres séparées de l'inscription de Gorno Novkovo*

2

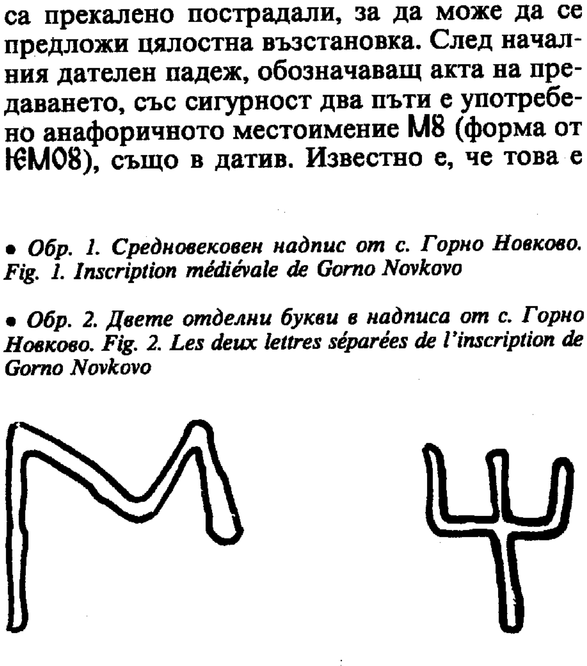

8. Съгласяваме се с предишния изследвач, че буквите М и Щ отдолу действително са изолирани от останалия текст. Не е ясно какво е искал да означи там писачът (обр. 2).

След направените забележки достигаме до основния въпрос — какво е представлявал камъкът с надпис от с. Горно Новково. К. Попконстантинов заключава най-общо, че е знак за собственост. Примерът му с Ямболския надпис обаче едва ли е най-удачен[11]. По-интересни са двете аналогии със сведения в царствени грамоти от XIII—XIV в.

Именно там се крие решението на проблема. Внимателният анализ на средновековните грамоти показва, че в българските и сръбските документи съществуват термини за означаване на границата между имотите. Тя е наричана МЄЖДА, МЄГꙖ в сръбските хрисовули или общото за двата езика СНNОРЬ от гръцкото σΰνορον. На тези граници се поставяли специални ориентири, които служели за отделяне на имотите и за определяне на техните размери. Познати са понятията БѢЛѢ, МЄЖДЬNНКЬ и ПРЄДѢЛЬ. За да се отличават, те били правени от камък или мрамор и носят имената КАМЄNЬ, МРАМОРЬ, МРАМОРНЮ[12].

Често белезите представлявали масивни кръстове или побити камъни с начертани кръстове. Във Виргинската грамота цар Константин Асен определя една от междите чрез следния ориентир: „...на могилата, върху която има мрамор с кръст."[13] Граничната грамота за атонските манастири на Йоан Селин и Павел Иванички от 1049 г. (препис от XVI в.) дава междата до „големия камък, където е кръстът, изваян от източната страна". Особено интересна е Сводната Зографска грамота от XVI—XVII в. В нея се описва как старите български и сръбски царе определяли границите на имотите. На тях те поставяли кръстове и белези със своите „царски повели". При няколко случая оставеният белег е наречен направо ВО8ЛА (грамота)[14].

Следователно граничните белези често били декорирани с изображения и дори текстове от съответните царствени документи или съдебни решения. Разбира се, значително по-многобройни са били обикновените камъни и грубо издялани кръстове[15]. Доколкото е известно, камъкът с надпис от Горно Новково е първият по рода си, откриван у нас и в Сърбия.

Несъмнено върху него е издълбано някакво съдебно решение. Днес със сигурност може да се твърди, че е обозначавал междата на два имота и същевременно е представял нагледно договора за предаването на планината от Гаган на Хинто. Подобен тип съдебни решения не са оцелели от административната практика на средновековната българска държава, но за това пък съществуват сръбски примери.

В Законника на цар Стефан Душан е вместен специалният чл. 79, узаконяващ споровете за междите на имотите. Той постановява да се търси царски съд, ако възникнат конфликти за границите на земята[16]. Самите решения се вземали от съд със съдия и свидетели. Запазен е протоколът на едно заседание от ноември 1343 г. За да се отсъди поземленият спор в Положката жупа се събират представители на властелите и хората (обикновения народ). Председателства призренският епископ Георги Маркуш, който ги заклева да говорят истината. После изслушават свидетелите и накрая епископът взема решение. Протоколът е подписан и заверен от поп Никола, изпълняващ ролята на съдебен писар[17].

Съдебните дела завършили с договори между двете страни. Обикновено те са кратки и лаконични: „Аз, Калиман, Сулимин внук, продадох (продах) нивата на църквата...“; „Аз, Савдик... давам нивата ...да ме поменува църквата.“[18]

Едно съдебно решение от средата на XIV в. визира продажбата на къщата при Призрен: „Аз, Добросава Карасова... поставихме (по-горе са дадени имената на нейните роднини — Н. О.) честния и животворящ кръст + на Мано, Драгичин брат, и му продадохме нашия двор...“ Нататък подробно се описва имотът, дават се имената на свидетелите, а накрая е подписът на наместника Никола[19].

Съдебните решения се осъществявали под контрола на държавната власт. Всъщност именно държавните служители извършвали предаването на съответния имот. Така например в 1343 г. дарението за църквата на някой си Исаха се реализира от местния областен управител: „С повелението и милостта на господин краля, издаде (ИꙀДАДЄ) Владое, кефалия положки...“[20] Точно с глагола ИꙀДАТИ официално се означава акта за намесата на държавата в поземлените отношения[21].

Но нека се върнем отново към камъка с надпис от Горно Новково. Още в първата рецензия наблегнах на особения смисъл в глагола ПРѢДАХЬ. Става дума не за продажба, дарение, размяна, а за административно предаване на имота. Твърде е възможно Гаган да е бил упълномощен да даде планината на Хинто и това да е отразено в каменния белег. При почти пълната липса на запазени административни актове от Второто българско царство надписът от Горно Новково е наистина уникален паметник.

---

[1] К. Попконстантинов. Надпис с дата от с. Горно Новково, Търговищко. — В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 170—171.

[2] Н. Овчаров. Културата на средновековния Търнов. С., 1985 (рецензия). — Археология, 1986, № 2, с. 84.

[3] Ст. Смядовски. Българската кирилска епиграфика IX—XV в. С., 1992, с. 101, бел. 57.

[4] Стара българска литература (под редакцията на Ив. Божилов). С., 1983, с. 64.

[5] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 597.

[6] Хр. Христов. Батошевският надпис. — Археология, 1976, № 4, 65—70.

[7] Н. Харалампиев. По езиковите особености на Сводния патерик. — Език и литература, 1982, № 5, с. 88.

[8] Ст. Новаковиħ. Законик Стефана Душана цара српског. Београд, 1898, с. 65.

[9] Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, III. Скопје, 1980, с. 314, 318.

[10] Граматика на старобългарския език (под редакцията на Ив. Дуриданов). С., 1991, с. 234.

[11] В една наскоро излязла статия доказвам, че Ямболският надпис не е знак за граница, а сведение за разширяване на градската крепост, вж.: Н. Овчаров. Ново тълкуване на Ямболския надпис от 1356—1357 г. — Старобългаристика, 1995, № 2, 102—106.

[12] Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I. Скопје, 1975, с. 188, 257.

[13] Й. Иванов. Цит. съч., с. 582.

[14] Пак там, с. 536, 542, 544—545.

[15] Вероятно много от масивните и неидентифицирани каменни кръстове са били използвани в началото с подобна цел. Вж. каталога на наскоро излязлата книга: Ив. Енчев-Видю. Български народен кръст. С., 1994.

[16] Ст. Новаковиħ. Цит. съч., с. 63.

[17] Споменици..., III, 289—292.

[18] Пак там, 296—297.

[19] Ст. Новаковиħ. Примери књижевности и језика старога и српско-славянского. Београд, 1904, 420—421.

[20] Споменици ..., III, с. 294.

[21] А. Соловјев. „Издава“ по средновековном српском праву. — Архив за правне и друштвене науке, XXXV, 1938, Београд, 133—138.

L'inscription médiévale du village de Gorno Novkovo, dans la région de Tărgovište

N. OVČAROV

(Résumé)

L'inscription médiévale du village de Gorno Novkovo, dans la région de Tărgovište est publiée déjà par K. Konstantinov. S'appuyant sur un estampage précis et après un examen critique sur la précédente publication, l'auteur de cet article apporte une correction à la datation et au sens du texte. Il devient évident que l'inscription a été gravée au cours du XIIIe siècle. La pierre avec le texte servait à marquer et à délimiter l'étendue des propriétés. L'inscription est en même temps un acte de transmission (probablement une sentence juridique), informant qu'un certain Gagan devait remettre à Hinto une montagne (au sens de: colline, hauteur). Par cette lecture, l'auteur du présent article apporte une correction au point de vue de l'auteur précédent qui prend le mot ГОРА au sens moderne de: bois, forêt.

Триумфалният фресков цикъл в кулите на църквата „Св. София“ в Киев

НАДЕЖДА НИКИТЕНКО, РУСЛАНА СЕМЕНЦОВА

Църквата „Св. София“ в Киев е уникален източник за изучаване на своеобразната древноруска цивилизация. „Митрополия русская“ се изследва почти две столетия и въпреки това съществува комплекс от проблеми, кардинален сред които е времето на възникване на църквата. Той е породен от разногласията в летописните източници, които датират основаването на „Св. София“ както в 1017 г., така и в 1037 г.[1] Двадесетгодишната разлика между тези дати говори за това, че Киевската катедрала може да бъде рожба на различни епохи. Едната от тях го приближава към времето на кръстителя на Киевска Рус княз Владимир, а втората — към зенита на управлението на неговия син княз Ярослав Мъдрия. Най-древният оригинален източник за решаване на този въпрос е архитектурно-стенописният комплекс на „Св. София“, чиято идейна програма е изпълнена с актуална за времето на създаването му историческа проблематика, тъй като отразява конкретните изисквания на местната поръчка. Изучаването на архитектурата и стенописите на „Св. София“ в тази насока показва, че църквата е мемориал на кръщението на Рус и в нейната идейна програма ясно изпъква образът на лицата, направили поръчката — княжеската двойка-кръстители на Рус, Владимир и жена му Анна. Съпоставянето на този извод с данните от писмените източници и от изследванията на паметника позволи да се направи заключение, че основатели на „Св. София“ са били кръстителите на Киевска Рус, а самият храм е възникнал в края на управлението на Владимир — началото на това на Ярослав[2].

На общата концепция на ансамбъла според нас е подчинен и светският цикъл от фрески в кулите на катедралата. В древността по кулите се изкачвали на галерията (балкон) членовете на княжеското семейство със свитата си, което обусловило дворцовата тематика на стенописите в тези помещения. Реконструкцията на общото съдържание на стенописния цикъл в кулите е затруднена вследствие на повредите по фреските, а също и поради липса на достатъчно аналогии. Най-компетентно тълкуване на тези фрески са дали византинистите Н. П. Кондаков и А. Н. Грабар. Разглеждайки ги на широк историко-културен фон, те доказват, че това е повествувателен цикъл, чиито сюжети илюстрират придворния живот в Константинопол по време на Рождественските празници, като основните събития се разгръщат на Хиподрума[3]. Смятат, че сюжетите на фреските имат в много голяма степен косвено отношение към живота в Киевска Рус, но не откриват признаците на „русификация“, възхищавайки се „на византийския маниер на византийските василевси“[4]. Д. В. Айналов предположи, че в композицията, определена от Н. П. Кондаков като дворец на Хиподрума, се съдържа сцена за приема на княгиня Олга от император Константин VII Багренородни, забелязвайки външно сходство на сюжета с миниатюра от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица, запечатала това събитие[5]. Мисълта на Айналов не се потвърди от резултатите на реставрационните работи, когато в долната част на фреската се откри изображение на финишираща колесница[6]. В последните години идеята на този учен получи развитие в работите на С. А. Висоцки, който счита, че приемът на княгиня Олга от Константин VII през есента на 957 г. е главна тема на фреските на кулите. Той се основава на основните сцени от цикъла — „Хиподрум" (южна кула), „Церемония при византийския император" (северна кула), а също на Коледните сюжети. Според С. А. Висоцки, първите две композиции отразяват приема на Олга на Хиподрума, където тя е представена в отделна ложа, редом с императора, и в императорския дворец Магнаура. Изобразяването на сцена с коледуване на стълба на южната кула изследователят обяснява с това, че пратеничеството на Олга е попаднало на Новогодишните празници в Константинопол, тъй като официалната Нова година във Византия започвала на 1 септември[7].

Това мнение според нас противоречи както на съдържанието на фреските, така и на каноните на средновековната иконография, на нормите и обичаите във византийския дворцов живот. Ето защо възникна необходимостта от създаване на специална методика за изследване на фреските, която даде възможност да се предложи нова реконструкция на съдържанието на цикъла[8]. Основните ѝ положения се свеждат до следното:

От най-древни времена у всички народи светските изобразителни цикли прославяли своите ктитори, илюстрирайки реални епизоди от техния живот. На тази традиция са подчинени и триумфалните императорски цикли във Византия, към които се доближават стенописите в кулите на „Св. София" в Киев. Обръщането към времето на Олга би нарушило такава традиция. Не е възможно да се види княгиня Олга в сюжетите „Хиподрум" и „Церемония при византийския император". На Хиподрума — своеобразният форум на византийците, жени не се допускали. Даже императрицата следяла събитията на арената иззад обърнатите към нея решетъчни прозорци на църквата „Св. Стефан"[9]. Короната и пурпурната мантия на жената, изобразена в церемониалната сцена на северната кула, не позволяват тя да се персонифицира като княгиня Олга, тъй като царските инсигнии се считали във Византия за символи на власт с божествен произход и заедно със съответния титул се дарявали при сакралната церемония на венчаване за царството. Олга не е притежавала царски титул. Затова не само появата ѝ в царски одежди пред императора, но даже изображение в подобен орант в главния храм на съюзна на Византия държава, каквато е била Киевска Рус, би се възприело като нечувана дързост, оскърбление на особата на василевса и покушение върху властта му. За принципните невъзможности за такива изображения пише А. Н. Грабар в статията си за фреските на кулите на Киевската „Св. София"[10]. Накрая илюстрованите с фрески „готски игри" и коледувания имали място в изпълнената с древни традиции дворцова обрядност от 6-ия до 9-ия ден на Рождество Христово[11]. Това несъмнено датира представените тук събития в края на декември — началото на януари, докато Олга била приета от Константин VII на 9 септември и на 18 октомври.

Фреските възпроизвеждат обстановката и церемониала на приема на посланиците и на царския годеж, който традиционно се съпровождал с обряда коронация на новата владетелка. Представени са кулминационните епизоди на събитията — всенародното честване на посланиците на Хиподрума и техният прием в двореца (в южната кула, водеща до мъжката половина на княжеските галерии); публичното провъзгласяване на годеницата на владетеля за царица от участниците в тържествения парад на Трибунала на Арея (в северната кула, по която се качвала в женските галерии княгинята със свитата си). Липсата на нимб около главата на царицата, който е иконографски атрибут на василевсите, може да се обясни с това, че тук е изобразена не императрицата, а византийската принцеса, коронована като годеница на киевския княз — притежател на царския (кесарски) титул. Тъй като през средновековието династическият годеж нерядко се извършвал задочно, в присъствие на представители на годеника, един от които бил негов двойник (фактотумом), това може да насочи към жената на Владимир — принцеса Анна, наричана в древноруските източници не „царевна", т.е. царска дъщеря, а „царица". Персонификацията (с привличане на аналогии) на действащите лица като Анна, нейните братя — императорите Василий II (обр. 1, 2) и Константин VII, племенниците ѝ Зоя, Теодора и Евдокия, както и съпоставянето на стенописите с конкретната историческа ситуация през 987—988 г. позволява да се направи заключение, че в кулите е разгърнат триумфален великокняжески цикъл. Той представя сключването на руско-византийски династически съюз, положил началото на покръстването на Киевска Рус. Стенописта в южната кула се определя като „Посланиците на Владимир на прием при Василий II", а в северната — „Коронацията на Анна" (обр. 3).

Като не разглеждаме в настоящата работа цялата аргументация на гореизложената хипотеза, ще обърнем внимание на един от важните аспекти на атрибуцията на фреските, а именно — на разшифровката на семантиката в

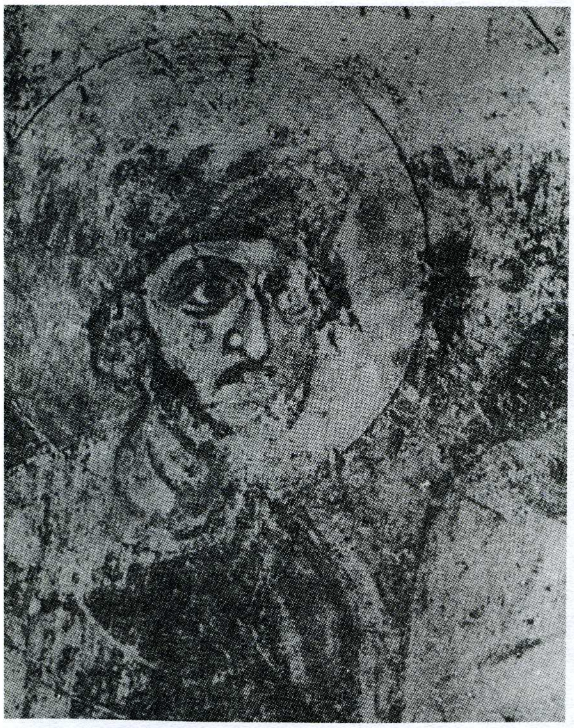

1

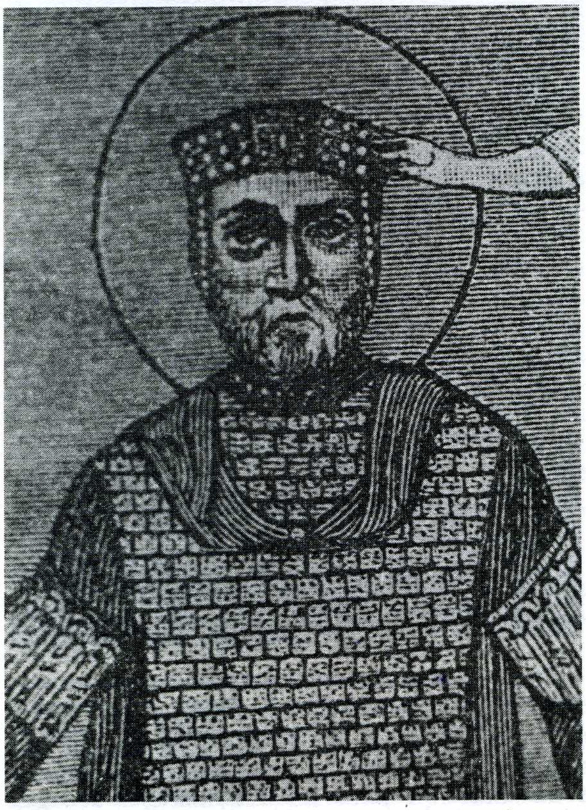

2

• *Обр. 1. Император Василий II в ложата на двореца на Хиподрума. Фреска от южната кула на църквата „Св. София“ в Киев (Василий II — 30-годишен). Fig. 1. L'empereur Basile II dans la loge du palais de l'Hyppodrome. Fresque de la tour orientale de l'église „Sainte Sophie“ à Kiev (Basile II à l'âge de 30 ans)*

• *Обр. 2. Император Василий II във византийска миниатюра от 1019 г., на 60-годишна възраст. Fig. 2. L'empereur Basile II sur une miniature de 1019, à l'âge de 60 ans*

някои театрални и символични сюжети. Един от възможните пътища за изследване на стенописите в дадения контекст е издирването в областта на генетичните корени на религиозните представи и обряди на индоевропейските народи. Според нас, сюжетите на фреските не просто илюстрират придворните развлечения, свързани с конкретните събития, но и възпроизвеждат най-древните ритуали, съпровождащи ясно определени в календарно отношение празници. С дълбока култово-обредна архаичност е белязан например сюжетът „Лов на мечка“ (обр. 4), разположен в северната кула. В археологията и във фолклора се проследява ясна връзка на култа към мечката с името на славяно-българския бог Велес, който с прехода на човечеството към възпроизвеждащо стопанство се трансформирал в бог на изобилието и зърнените (житни) запаси. Както капището на Велес се устройвало в местности с добре проследен култ към мечката, така след приемането на християнството неговите капища започнали да се заместват от църкви. В Ростов на мястото на идола Велес бил издигнат храм, посветен на Богоявление, с което завършват коледните празници, включващи в себе си езическата Нова година (1 януари). С особено разгулни игри били отбелязвани дните между 1 и 6 януари, съпровождани от коледуване, маскиране в обърнати с козината навън шуби, поставяне на зверо-подобни маски, развеждане на мечки и обредни действия по отношение на домашните животни. Тук е налице честване в коледни празници на Велес в т. нар. „Велесови дни“, които завършвали с празнуване на зимното слънцестоене и Нова година. Капището на Велес е едно от най-ранните на територията на Киев през II—IV в.[12] В този период праславяните са влезли в контакт с племената на черняховската култура, които изследователите свързват с германското племе готи. В последния етап на живота в Поднепровието готите взаимодействали вече с исторически известните групи славяни — анти и склавини. В края на IV в., изместени от хуните зад Дунава, готите заселили пограничните области на Византия с права на федерати на Империята. От тях се набирала гвардия, която охранявала двора и императора и имала огромно влияние. На готите било разрешено да съблюдават старинните си обичаи, един от които се изразявал в поздравление на императора на езическата Нова година с устройване на готски военни игри с маскиране и коледарски песни под акомпанимент на бандура (вид тамбура в Украйна)[13].

Именно това събитие е въплътило в същността си посредством готско-славянските контакти езическата обрядност „Велесови дни“, които се сляли с античните Сатурналии и Календи, и е изобразено на фреските в кулите на Киевската „Св. София“. Неслучайно представените ловци и участници в състезанията са облечени с варварски псевдоготски костюми. Варварските костюми и обредни действия били укрепени с традиция, вече малко понятна по времето на Константин Багренородни, но включена от него в дворцовия церемониал във вид на „готски игри“.

Самите гърци, маскирайки се като готи, идвали при императора с поздравления, за което получавали парични подаръци. „Готските игри“ се провеждали в периода на празнуване на античните Календи, сменили Сатурналиите. Сатунарлиите е празник в края на годината, свързан с приключване на селскостопанските работи. След зимното слънцестоене Сатурналиите преминавали в новогодишно празнуване на януарските Календи, които по-късно заимствали от Сатурналиите техния увеселителен простонароден характер. На 1 януари се събирал Сенатът и новите консули встъпвали в длъжност. Това се съпровождало с тържествени приеми, конни състезания и циркови игри, каквито виждаме на фреските на кулите на „Св. София“ в Киев.

В периода на Византийската империя новогодишните празненства се извършват под обединителното название „Брумалии“ (от латинското bruma — зимно слънцестоене). Това свидетелства, че най-древната истинска (скрита) причина за празненствата е слънцепочитанието, борбата на лятото със зимата, на топлото със студеното, т.е. това, което лежи в основата на земеделието[14]. На сводовете на кулите на „Св. София“ са изобразени два соларни знака — колела с осем спици. В свода на южната кула соларният знак е фланкиран от изображения на грифони, в хералдична композиция (обр. 5). Симетрията при изграждане на композицията акцентрира вниманието към главното — символа на слънцето. Отдавна грифонът е свързан със соларния култ (древен Египет, Скития). В древна Гърция той се считал за символ на слънчевата светлина и атрибут на Аполон — слънчевият бог, който притежавал колесницата, водена от бели лебеди ту на север, ту на юг, отразяващо смяната на годишните времена. Налага се аналогия на соларните знаци в кулите с подобна слънчева колесница[15]. Замяната на белите птици с грифони е напълно допустима, както например станало във Византия по отношение на сюжета с възнесението на Александър Македонски. Два грифона заменили райските птици в хералдическата композиция на резбованата плоча на катедралата „Сан Марко“ във Венеция, тъй като в християнското изкуство се извършило преосмисляне на античните сюжети. Непосредствено до изображението на слънчевата колесница в южната кула на киевската „Св. София“ се доближава сюжетът с византийския император на Хиподрума, от една страна, и изображението на коледния „готс-

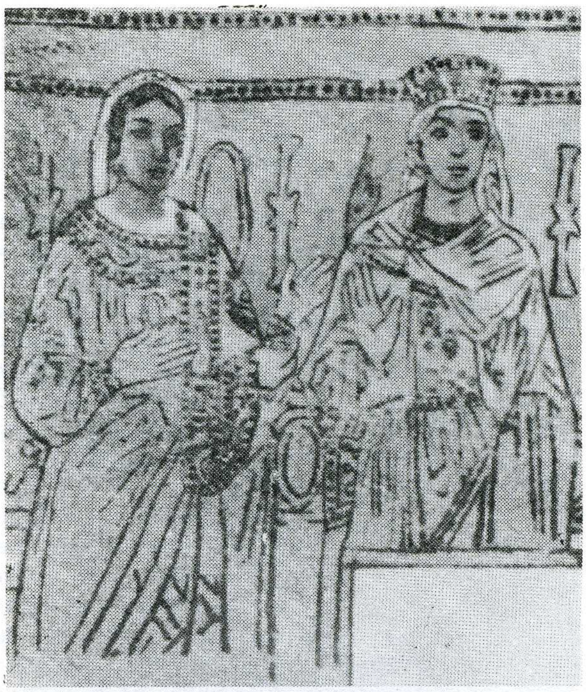

3

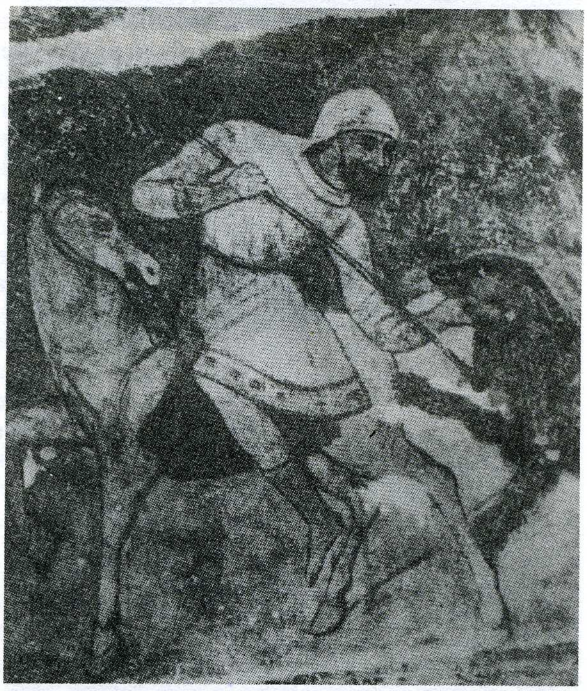

4

• *Обр. 3. Принцеса Анна с придворна дама в сцена, представяща коронацията ѝ. Фреска от северната кула на киевската църква „Св. София“. Рисунка Ф. Солнцев (средата на XIX в.). Fig. 3. La princesse Anne avec une dame de cour, dans une scène représentant son couronnement. Fresque de la tour septentrionale de l'église „Sainte Sophie“ à Kiev. Dessin: F. Solntsev (milieu du XIXe s.)*

• *Обр. 4. Лов на мечка. Фреска от северната кула на киевската църква „Св. София“. Fig. 4. Chasse à l'ours. Fresque de la tour septentrionale de l'église „Sainte Sophie“ à Kiev*

• *Обр. 5. Грифон край соларен знак. Фреска от южната кула на киевската църква „Св. София“. Fig. 5. Griffon à côté d'un signe solaire. Fresque de la tour méridionale de l'église „Sainte Sophie“ à Kiev*

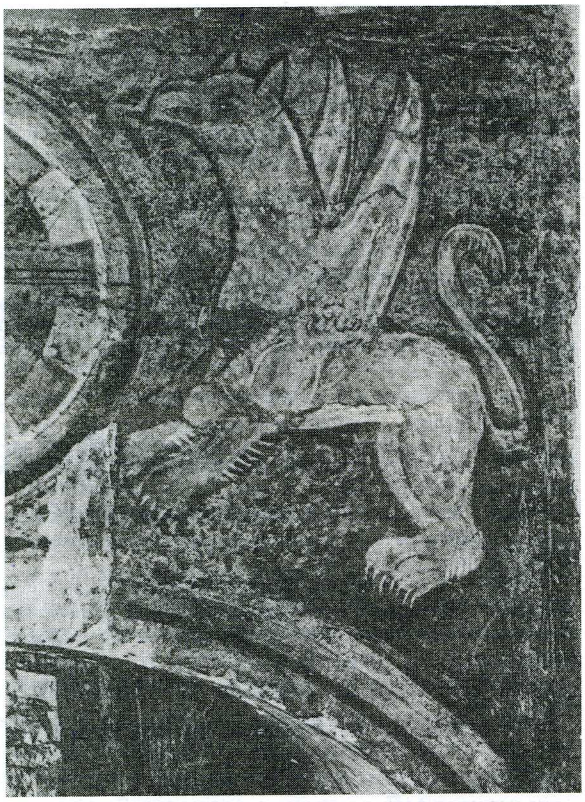

5

ки“ или „жътварски“ пир с раздаване на парични дарове, от друга. В съотношение с тази композиция е фреската „Поздравление с гиганска глава и бут“ (коледувания), разположена по-ниско на стълба в кулата. В античността жертвено прасенце се колело в чест на бог Сатурн. У много европейски народи прасенцето, свинската глава са задължителни атрибути при празнуването на първия ден на Новата година, на който се тачи паметта на св. Василий Кесарийски (оттук у славяните св. Василий е покровител на свинете). Несъмнено фреските на южната кула илюстрират празненства, притъкмени към зимното слънцестоене и езическата Нова година.

Живописта на северната кула е запазена в по-лош вид, но и тук има изображение на соларния знак — колела с осем спици в окръжение на бяла птица и грифони в медальони. Редом с тези изображения са изписани фреските „Борба на маскираните“, „Лов на мечка“ и фрагменти от някакви големи церемониални сцени — „Императрицата с приближените си“, „Император на бял кон“. Тук също е налице коледна обредност: ловуването в цирка се посвещавало на бог Сатурн, маскираните са задължителни участници в януарските Календи, „готските игри“ и „Велесовите дни“. Дълбоко истинска, скрита причина има в изобразяването на мечката. Сценките с церемониален характер също така съответстват на приеми в двореца в първите дни на януари, на които били канени висшите чинове в Империята и представители на чужди държави. След официалния прием ставало пиршество за царското семейство и най-приближените придворни. В тези дни се устройвали улични шествия с парадна конна езда на императора.

Горепосочените сюжети неслучайно са групирани със соларните знаци. В най-древните култури на Индия знакът на търкалящото се колело означавал както колело, така и колесница, и празник на слънцестоенето, и празничен пир[16].

Древнославянският календар на езически моления се състоял от слънчеви фази: зимно и лятно слънцестоене и пролетно равноденствие. Есенното равноденствие не се празнувало, а се причислявало към празника на урожая. Съответстващо на новогодишните гадателни чаши от Лепесовка (IV в.), със символа на слънцето са отбелязани три месеца — януари, март и юли. Показателно е отъждествяването на зимното слънцестояние именно с януари. Коледните празници обхващали и част от януари (24 декември — 6 януари), а удължаването на деня за сметка на съкращаването на нощта става забележимо именно през януари. На дървените славянски календари от XVII—XIX в. със слънчев знак се обозначавал януари — месецът на „разпалването“ на слънцето[17].

От казаното дотук следва, че декорацията на сводовете в кулите на киевската „Св. София“ и в частност соларните знаци, не е обикновена орнаментика, а има дълбоко семантично натрупване и е непосредствено свързана с изобразените сюжети с церемониален, театрален и ловен характер. Тематиката на фреските има сходство с най-древната обредност на новогодишните празненства, отбелязвани под разни названия от различни народи във връзка със зимното слънцестоене. Затова може да се счита, че събитията, отразени във фреските, са станали именно през януари. Това потвърждава хипотезата, свързваща светския цикъл в кулите със сключването на руско-византийския династичен съюз през януари 988 г. Фреските на кулите са се възприемали от съвременниците не просто като илюстрация на историческите факти. Те ги разглеждали като сакрални сюжети, изобразили централното събитие в руската история — покръстването на Киевска Рус, пречупено през съдбата на Владимир и Анна, владетелите-основатели на руската християнска държавност.

[1] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. М.—Л., 1950, с. 15, 180; Повесть временных лет, ч. I: Текст и превод (подгот. текст Д. С. Лихачов; превод Д. С. Лихачов, В. А. Романов). М.—Л., 1950, 102—103.

[2] Н. Н. Никитенко. Историческая проблематика в росписи Софии Киевской. Автероферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1992; Н. Н. Никитенко. Идейна концепція архітектурно-художнього образу Софії Київської. — Архітектурна спадщина України. Вип. 2. Національні особливості архітектури народу України. Киев, 1995.

[3] Н. П. Кондаков. О фресках лестниц Киево-Софийского собора. Записки имп. Русского археологического общества, т. 3, вып. 3 и 4. Спб., 1888, 287—306; А. Н. Грабар. Советское изобразительное исксусство домонгольской Руси и „Слово о полку Игореве“. — Труды Отдела древнерусской литературы, т. 18, 1962, 233—271.

[4] А. Н. Грабар. Цит. съч., 247—248.

[5] Д. В. Айналов. История древнерусского искусства: Киев — Царьград — Херсонес. — Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферопол, 1920, № 57.

[6] А. Д. Радченко. К вопросу об изображении ипподрома в юго-западной башне Софии Киевской. — София Киевская: Материалы исследований. Киев, 1973.

[7] С. А. Высоцкий. Живопись башен Софийского собора в Киеве. — Новое в археологии Киева. Киев, 1981; С. А. Высоцкий. Советские фрески софийского собора в Киеве. Киев, 1989.

[8] Н. Н. Никитенко. К атрибуции фреского цикла башен Софии Киевской — Российское византиноведение: Итоги и перспективы. Тезисы докладов и сообщении на Международной конференции, посвященной 100-летю Русского археологического института в Константинополе (Санкт-Петербург, 24—26 мая 1994 г). М., 1994.

[9] Н. А. Скабаланович. О нравах византийского общества в средние века. СПб., 1886; М. Н. Ремезов. Картины жизни Византии в X-м веке. М., 1898, с. 24; Г. Ласкин. Георгий Кодин о древностях Константинополя. Киев, 1905, с. 72.

[10] А. Грабар. Избрани съчинения. С., 1982, 1, 84—86.

[11] Р. В. Семенцова. Розпис башн Софії Київської з огляду на індоевропейську культурно-релігійну традицію. Доповідь на IX Міжнародному науковому семінарі, присвяченому актуальним проблемам духовно культури східних словян XI—XII ст. (Одеса, травень 1994).

[12] Б. А. Рыбаков. Язычество древней Руси. М., 1987, с. 427.

[13] Д. Айналов, Е. Редин. Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи. — СПб., 1889, 115—116.

[14] Л. А. Ельницкий. Византийский праздник Брумалий и римские Сатурналии. Античност и Византия. М., 1975, 344—346 и с. 350.

[15] Р. В. Семенцова. Грифон у розписі башн Софії Київської. Матеріали наукової конференції „Проблеми збереження та відновленная історичної памяті“. Харків, 1995.

[16] Б. А. Рыбаков. Язычество древних славян. М., 1981, с. 298.

[17] Б. А. Рыбаков. Язычество древней Руси, с. 168, 173.

Le cycle triomphal des fresques ornant les tours de l'église „Sainte-Sophie“ à Kiev

N. NIKITENKO, R. SEMENCOVA

(Résumé)

Les fresques, ornant les tours de l'église „Sainte-Sophie“ à Kiev, forment un cycle triomphal reflétant le mariage dynastique du prince russe Vladimir et de la princesse byzantine Anne, à la veille de la christanisation de la Russie de Kiev (987—988).

Cette définition se confirme par l'iconographie et la symbolique des sujets princiers. Leur interprétation place l'étude des fresques dans le contexte des racines génétiques des conceptions religieuses du cérémonial des peuples indo-européens.

Кварталното ядро около църква № 3 в Калиакра през XIV в. — градоустройство, архитектура, бит

МАРИЯ ЙОСИФОВА

Времето, когато се създава и оформя в завършен вид цялостният архитектурно-градоустройствен образ на средновековния град Калиакра, доколкото може да се съди от стратиграфските наблюдения, откритите материали и като се има предвид историческото развитие, е епохата на Второто българско царство (XIII—XIV в.)[1]. Тогава градът е разделен чрез укрепителната си система на три органично свързани части: вътрешен град, външен и подградие[2]. В градоустройствено отношение външният град, който представлява интерес в случая, не се отличава особено от останалите крайморски градове у нас от онова време, разположени на паолуостров[3]. Проучванията разкриха следния вид на градоустройствената схема: една главна улица, която води от портата на средната до вътрешната укрепителна линия, прорязва територията на града почти до средата. От нея излизат второстепенни улици, които не са били предварително планирани, а най-вероятно са възникнали в историческото развитие на града съобразно теренните условия. Те свързват основните териториални единици — кварталите, в чиято планова схема обединяващият елемент е църквата.

Обстоятелствата, които в своята взаимна обусловеност допринасят за архитектурно-градоустройственото изграждане на външния град в посоченото време, са от различен характер. На първо място сред тях стои необходимостта от удовлетворяване на жизнените потребности от жилища на едно население, което е значително увеличено поради нарасналата тогава роля на Калиакра като укрепена точка по западното Черноморско крайбрежие и особено като столица на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в.[4] Това е една от причините, наложила гъсто жилищно застрояване, разположено по цялата територия на външния град.

Икономическите възможности на населението, а те не са били големи, са другият фактор, изразил се в изграждането на скромна архитектура, която често преупотребява запазените останки от по-стари градежи, използва по-евтини строителни материали, търси скромни планово-пространствени решения.

За оформянето на градоустройствения облик съществена роля е играла и зависимостта от природните дадености, както и завареното строително наследство. Равнинният характер, открит за силните морски ветрове и суровият климат са условия, наложили по-плътното застрояване. То зависело донякъде и от строителните останки, принадлежащи на по-ранните исторически периоди (главно на късната античност). Новите сгради използвали по икономически съображения запазените стени и основи на по-старите или лягали върху заравнените насипи на разрушенията им. Тази зависимост обаче е само частична, както в почти всички средновековни градове, тъй като новите постройки не повтарят напълно предишната планова схема, нито следват старата градоустройствена концепция.

В поредицата от фактори, изиграли особена роля за архитектурно-градоустройственото структуриране, изпъква църквата като институция в средновековната държава и свързаната с това необходимост от задоволяване духовните потребности на населението. Затова върху сравнително неголяма площ се издигнали значителен брой култови сгради, наложили се като акцент в общото пространствено и силуетно решение. Те доминирали с обема си над околните жилищни постройки и се откроявали с красотата на архитектурата и колорита на строителния материал. Били и кварталното средище, затова пред тях възниква площадът като място на обществения живот.

Разкритите досега във външния град на Калиакра четири средновековни църкви[5] позволяват да се направят интересни наблюдения върху градоустройственото решение на кварталното ядро — църквата с пространството пред нея. Докато при църква № 1 и църква № 2 жилищното застрояване се доближава доста плътно до църковните сгради, то около църква № 3 и църква № 4 отстъпва място на неголяма свободна площ, оформена в площад пред църковния вход. Обстоятелството, че кварталното ядро около църква № 3 е сравнително най-добре проучено, дава възможност да се направи по-цялостно архитектурно-градоустройствено изследване.

Кварталът с църква № 3 е разположен зад западния дял на средната укрепителна линия, недалеко от крепостната стена. От изток край него минава главната улица. Кварталното ядро обхваща църквата с отвореното пространство пред нея и жилищните сгради, очертаващи площадчето пред входа ѝ (обр. 1). За възникването на кварталното ядро съществена роля е изиграло обстоятелството, че площта е предлагала удобно градоустройствено решение, обусловено от строителното наследство. Църквата е легнала върху заравнените рушевини на по-стар културен пласт, а скромният площад пред нея е оформен върху част от трасето на късноантична улица с посока изток—запад[6]. Някои от сградите използват елементи от градежите на късноантичните постройки, и то главно в частта им, която някога е лежала фронтално към улицата. Това особено важи за сградите, оставащи северно от надлъжната ос на площадчето, показва, че средновековният строител е разполагал с достатъчно свободна площ, за да изгради кварталното ядро. Той съзнателно е построил църквата в самия източен край на тази площ, за да остави място за площада и най-вече да направи така, че възприемането ѝ като архитектурен център в квартала да бъде най-осезателно.

Самата църква е еднокорабна, едноапсидна постройка, която по всичко изглежда е била увенчана с купол върху стеснен барабан, стъпил върху поясни арки. Ако се съди по плановата ѝ схема, елементите на строежа и украсата, обемно-пространственото устройство и находките, тя е била издигната към средата — втората половина на XIV в.[7]

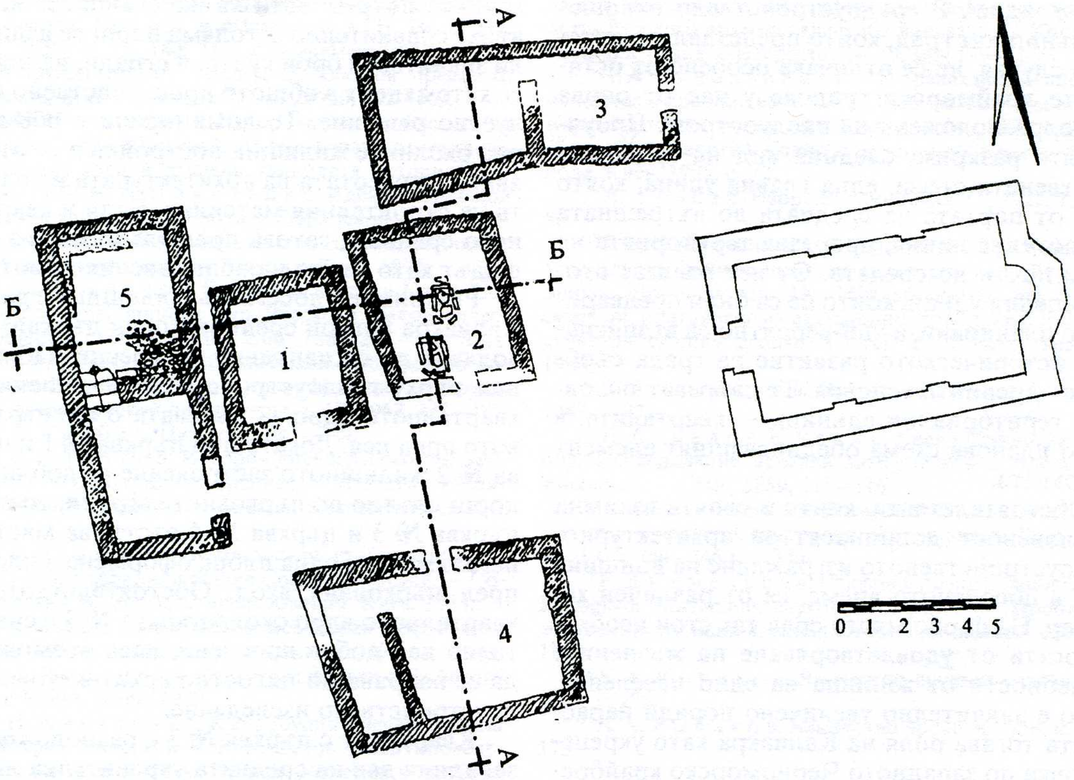

1

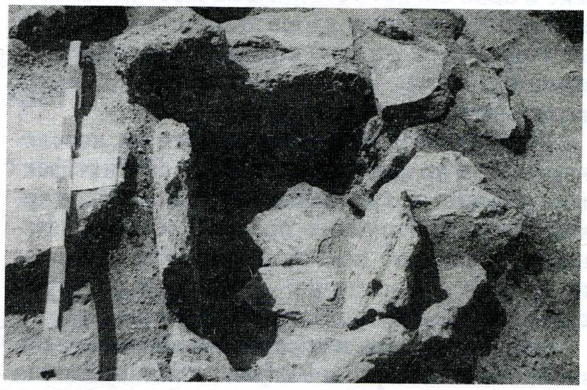

2

Малкият площад пред църквата има Г-образна форма и е разположен върху обща площ от около 140 кв. м. Принадлежи към типа на частично затворените площади, при които движението не пресича динамично площадното пространство. В него се вливат две тесни улици — едната от североизток, която го свързва с главната улица, а другата — идваща от югозапад — със съседното застрояване. Нивото на площада е сигурно засвидетелствано от тук-там запазена настилка от плочести камъни. Равнището, съответстващо на цокъла на църквата, съвпада с терена около пет полувкопани жилищни сгради, които очертават площадното пространство пред църквата. Това са всъщност сградите в кварталното ядро. Две от тях са еднопространствени, а останалите — двупространствени (обр. 1).

Еднопространствените жилища са разположени от северната страна на площада. Те имат почти квадратна форма. Жилище № 1 използва вероятно за южна стена, в която е входът му, каменни градежи на кал от късноантичната епоха (обр. 1). От останалите му стени са запазени еднолицевите облицовки на вкопаната част. Подът му, както и на останалите жилища, е от трамбована пръст. В северозападния ъгъл се откри настилка от плочести камъни и останки от открито огнище. Близо до него бе намерена монета на султан Мурад I (1362—1389).

Много близко по план, градеж и вътрешна уредба е жилище № 2. Интересен елемент в

• *Обр. 1. План на разкритите останки в кварталното ядро край църква № 3 в Калиакра. Fig. 1. Plan des vestiges dans le noyau d'un quartier d'habitation près de l'église No 3 à Kaliakra*

• *Обр. 2. Една от камерите в жилище № 2. Fig. 2. Une des chambres dans l'habitation No 2*

• *Обр. 3. Останки от жилище № 3. Fig. 3. Vestiges d'habitation No 3*

• *Обр. 4. Южната част от жилищното помещение на сграда № 5 с останките от пещта и каменната пейка край нея. Стрелката сочи стълбата. Fig. 4. La partie Sud d'une pièce d'habitation de l'édifice No 5, avec les vestiges du four et le banc en pierre à côté. La flèche indique l'escalier*

• *Обр. 5. Северното помещение на сграда № 5 с еднолицевите зидове пред северната и западната стени. Fig. 5. La pièce située au Nord de l'habitation No 5, avec les murailles crépies devant les murs Nord et Ouest*

• *Обр. 6. Надлъжен разрез на жилище № 5 (с пунктир) и жилище № 5ᵃ. Fig. 6. Section longitudinale de l'habitation No 5 (en pointillée) et de l'habitation No 5ᵃ*

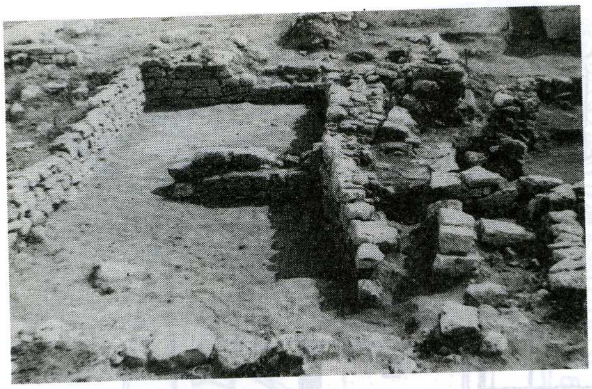

3

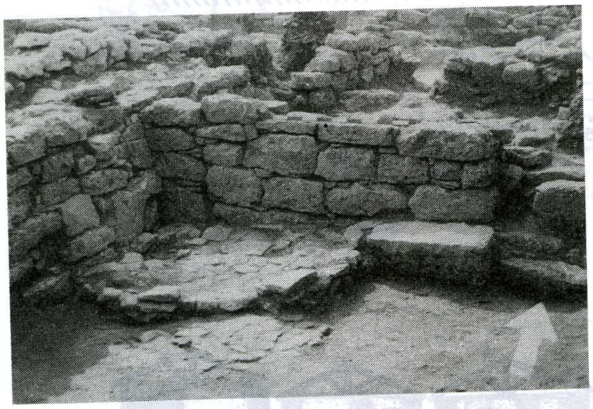

4

5

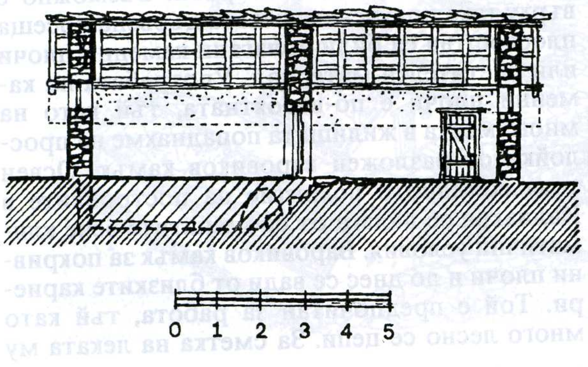

6

него са двете камери, вкопани в пода (обр. 2). Те са с неправилни четириъгълни очертания, оформени са от плочести камъни, побити с лек наклон навън. Дъното на камерите е застлано с плоски камъни. Външните размери на тези съоръжения са: 0,60х0,90 и 1,00х1,20 м.

Жилище № 3 е разположено отчасти зад жилище № 2 (срв. обр. 1 и 3). То е двупространствено, има форма на издължен неправилен четириъгълник. Входът му е на една от тесните страни — източната, и за разлика от входовете на останалите жилища в архитектурния ансамбъл той единствен не е достъпен направо от площада. Двете помещения са разделени със стена, като връзката между тях е изнесена до една от надлъжните стени. И тук се намериха следи от открито огнище, разположено в югозападния ъгъл на вътрешното помещение.

Двупространствено е и жилище № 4 (срв. обр. 1). Неговата главна фасада очертава площада от юг. Тук входът води в източното попросторното помещение, от което се влиза в западното. Възможно е второто помещение да е построено допълнително, но лошото състояние на строителните останки не позволява това да се докаже по категоричен начин.

Жилище № 5 е разположено западно на площада, като го затваря частично (срв. обр. 1). То е двупространствено, разделено чрез стена с посока изток—запад. Подът на южното — външното помещение лежи върху настилката на късноантичната улица. Вратата в западния край на напречната стена (след нея следват три стъпала), въвежда в северното — по-ниското помещение (обр. 1, обр. 4, обр. 6). В югоизточния му ъгъл с откриха останки от пещ с каменна пейка край нея (обр. 4). На 0,55 м пред северната и западната стени се разкриха еднолицеви зидове със средна дължина 2,00 м, разстоянието от които до стените бе запълнено с трамбована пръст и дребни камъчета (обр. 5).

Впоследствие, най-вероятно поради износване, жилище № 5 се е разрушило. Вкопаната част набързо е била запълнена с рушевини от градежа и пръст почти до нивото на пода на южното помещение. След това жилището било издигнато, но вече като наземно. Новото жилище — № 5^{a} (обр. 6) повторило в основи плана на старото. Върху новия под на вътрешното помещение в близост до южната му стена са разположени две настилки от керамични късове и плоски къмъни, подредени в кръг, предназначени за огнището. Животът на това жилище вероятно е бил кратък, тъй като липсват следи от износване и поправки. Било е унищожено явно от пожар, оставил сравнително дебел пласт от пепел и въглени повсеместно по цялата проучена площ на квартала. Непосредствено върху пода се откри находка от 13 монети, датиращи от втората половина

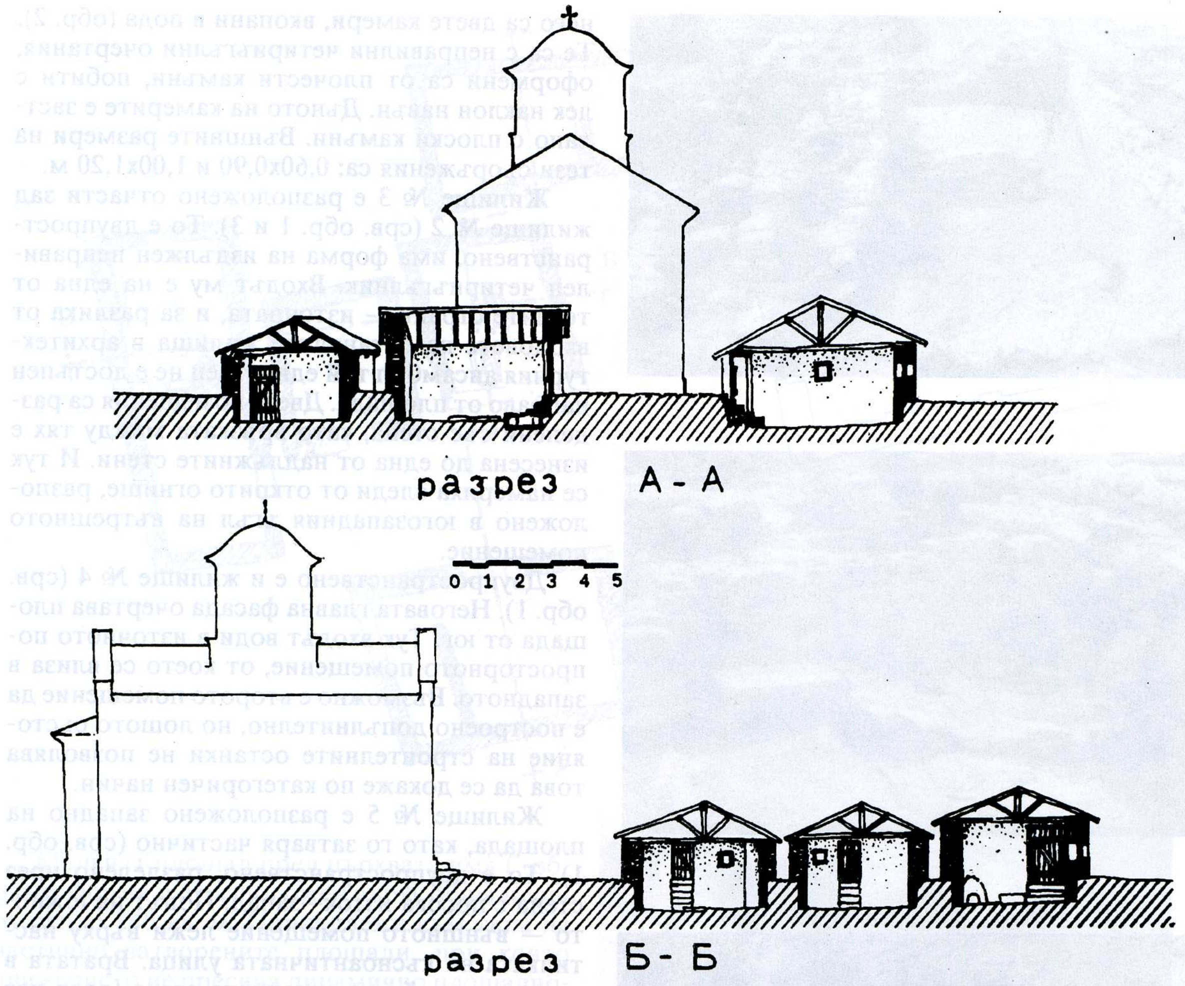

7

• *Обр. 7. Разрези по осите „А–А“ и „Б–Б“. Fig. 7. Section suivant les axes „А–А“ et „Б–Б“*

• *Обр. 9. Възстановка на обемно-пространствената композиция на кварталното ядро край църква № 3 в Калиакра. Fig. 9. Reconstitution de la composition du noyau du quartier d'habitation près de l'église No 3 à Kaliakra*

на XIV в., най-късната от които е на молдавския владетел Петър Мушат (1375—1391)[8].

Сигурни данни за преизграждане на постройките има само при жилище № 5. Напълно е възможно и останалите да са били преустроявани, но запазени следи няма.

Строителната техника, приложена при изграждането на сградите, далеч не е прецизна, доколкото може да се съди по откритите останки. Стените на изкопите на постройките са били облицовани с груби еднолицеви зидове на кал от дялани по лицата къмъни, взети от разрушените късноантични градежи. Поставяни са в неправилни редове, като нерядко за подравняване на градежа са използвани фрагменти от късноантични керемиди. Облицовъчните зидове са дебели до 0,30 м. От конструктивни съображения се налага да приемем, че над земята те се удебеляват до 0,60—0,65 м и стават двулицеви (срв. обр. 3 и 5)[9].

Наличните данни позволяват да се потърси обемно-пространствената възстановка на жилищата (обр. 6,7 и 8). В горната си част двулицевите надземни зидове вероятно са били опасани с вградени сантрачи. Оцелелите парчета гнило дърво в проучените пластове подсказват, че покритието е било дървено. Състояло се е от поредица ребра, стъпили в горния си край върху надлъжно било, а в долния — приковани с гвоздеи към сантрачите. Наличието на множество гвоздеи, намерени в очертанията на помещенията, позволява да предположим, че върху ребрата са били приковани летви от дебели цепени пръти. Възможно е върху така получената рехава дървена носеща плоскост да са били полагани каменни плочи или растителен материал. Употребата на каменни плочи е по-вероятната, тъй като на много места в жилищата попаднахме на прослойки от разложен варовиков камък. Освен това солидното покритие на постройките в Калиакра се налага от споменатите вече климатични условия. Варовиков камък за покривни плочи и до днес се вади от близките кариери. Той е предпочитан за работа, тъй като много лесно се цепи. За сметка на леката му

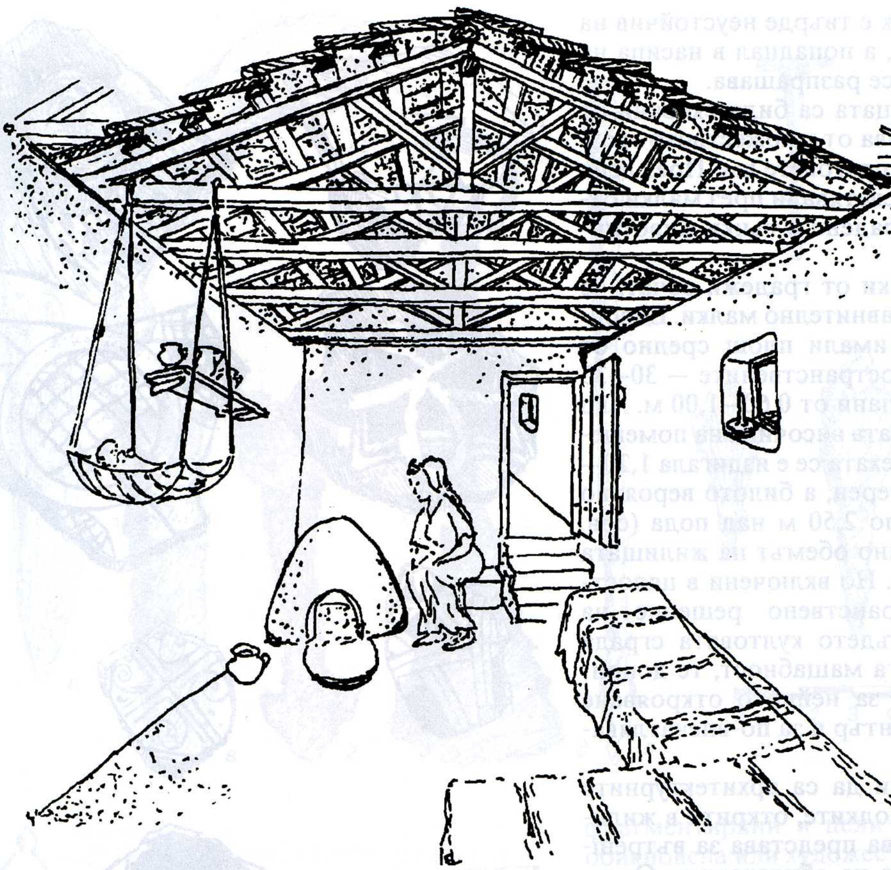

8

• *Обр. 8. Възстановка на интериора в жилище № 5.*
Fig. 8. Reconstitution de l'intérieur de l'habitation No 5

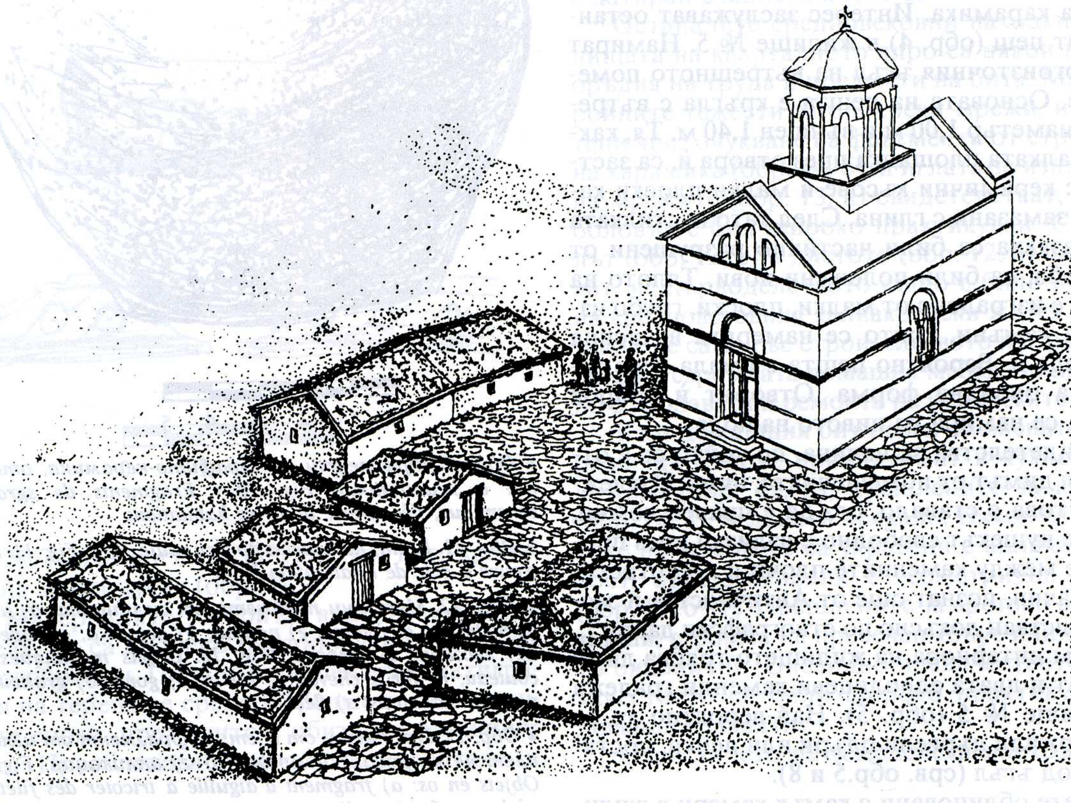

9

обработка този камък е твърде неустойчив на атмосферни влияния, а попаднал в насипа на разрушените сгради се разпрашава.

Вратите на жилищата са били скованi от дъски, което се доказва от множеството гвоздеи, намерени върху праговете им. През деня помещенията са се осветявали през малки отвори в стената, преградени с тънки животински кожи.

Разкритите останки от градежи сочат, че жилищата са били сравнително малки. Еднопространствените са имали площ средно от 10—16 кв. м, а двупространствените — 30—35 кв. м. Те са били вкопани от 0,60—1,00 м. Ако приемем, че вътрешната височина на помещението е 2,40 м, то стрехата се е издигала 1,20—1,40 м над околния терен, а билото вероятно се е извисявало около 2,50 м над пода (срв. обр. 6,7). Следователно обемът на жилищата е бил твърде малък[10]. Но включени в цялостното обемно-пространствено решение на кварталното ядро, където култовата сграда господства със своята мащабност, те допринасят още по-силно за нейното открояване като архитектурен център и за по-впечатляващото ѝ въздействие.

Колкото и семпли да са архитектурните форми и оскъдни находките, открити в жилищата, те дават някаква представа за вътрешната уредба и живота на обитателите. Огнището (обр. 1) се е намирало обикновено в единия от ъглите на помещението. Най-често то е открито, с неправилна кръгла форма, устроено е направо върху пода или е оформено от плоски камъни и фрагменти от битова и строителна карамика. Интерес заслужават останките от пещ (обр. 4) в жилище № 5. Намират се в югоизточния ъгъл на вътрешното помещение. Основата на пещта е кръгла с вътрешен диаметър 1,00 м и външен 1,40 м. Тя, както и малката площадка през отвора ѝ, са застлани с керамични късове и малки плоски камъни, замазани с глина. След като настилката и замазката са били частично разрушени от употреба, са били положени нови. Тялото на пещта е изградено от малки, плоски, грубо изчукани камъни, които се намериха в насипа над пода ѝ. Вероятно пещта е имала леко завишена овоидна форма. Отворът ѝ, широк 0,30 м, се намира на нивото на пода.

Свидетелства за начина, по който се е отвеждал димът от помещенията, няма. Изглежда, че това е ставало, без да е правен комин, така че пушекът свободно е излизал през процепите между каменните плочи и под стрехите — начин, познат още от Античността и засвидетелстван докъсно по етнографски данни[11].

Към интериора на жилището трябва да се отнесат и двата еднолицеви каменни градежа в жилище № 5 (обр. 5). Най-вероятно те са поддържали дървени одъри или пейки, поставени под ъгъл (срв. обр.5 и 8).

Двете облицовани с камък камери в жили-

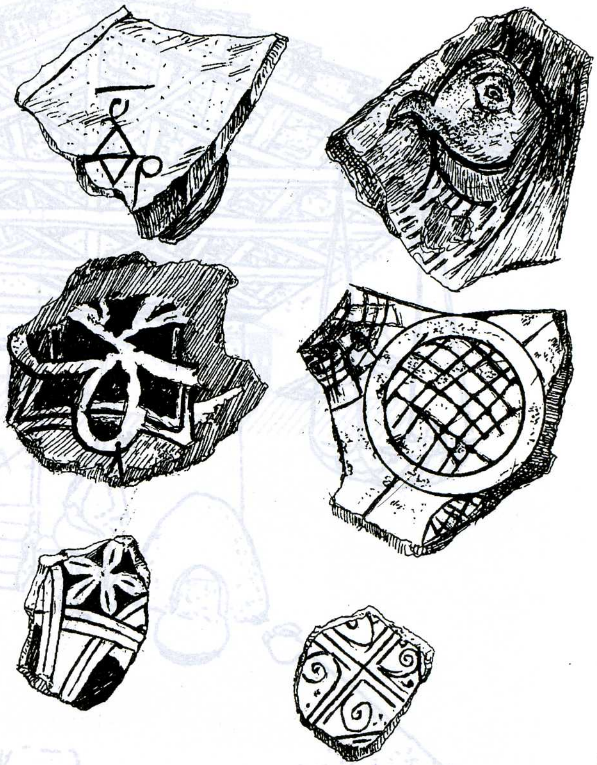

10

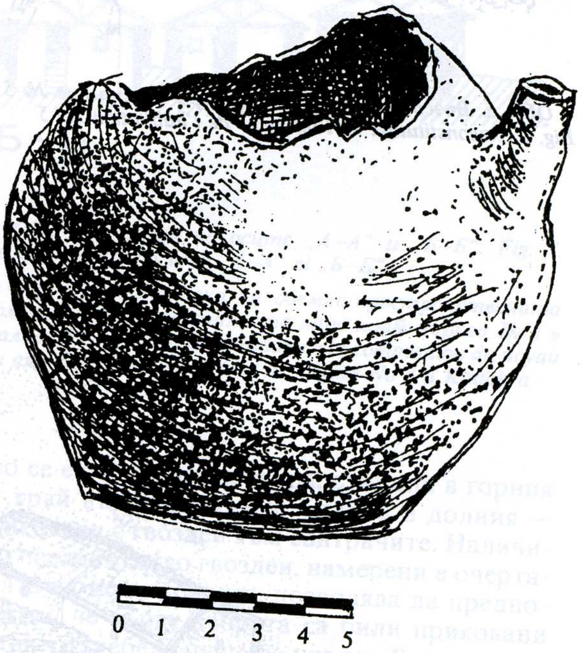

11

• *Обр. 10. Фрагменти от сграфито-керамика, открита в жилищата. Fig. 10. Fragments de sgrafitto céramique, découverte dans les habitations*

• *Обр. 11. Кана, намерена до жилище № 5. Fig. 11. Broc trouvé à côté de l'habitation No 5*

• *Обр. 12. Метални предмети от жлищата: а) нож; б) подкова; в) длето; г) панта; д) огрибка; е) свредел; ж) гвоздеи; з) стрели. Fig. 12. Objets métalliques: a) couteau; б) fer à cheval; в) burin; г) gond; д) grattoir; е) perçoir; ж) clous; з) flèches*

• *Обр. 13. Предмети от кост: а) фрагмент от игла за плетене на рибарска мрежа; б—г) апликации. Fig. 13. Objets en os: a) fragment d'aiguille à tricoter des filets de pêcheurs; б—г) appliques*

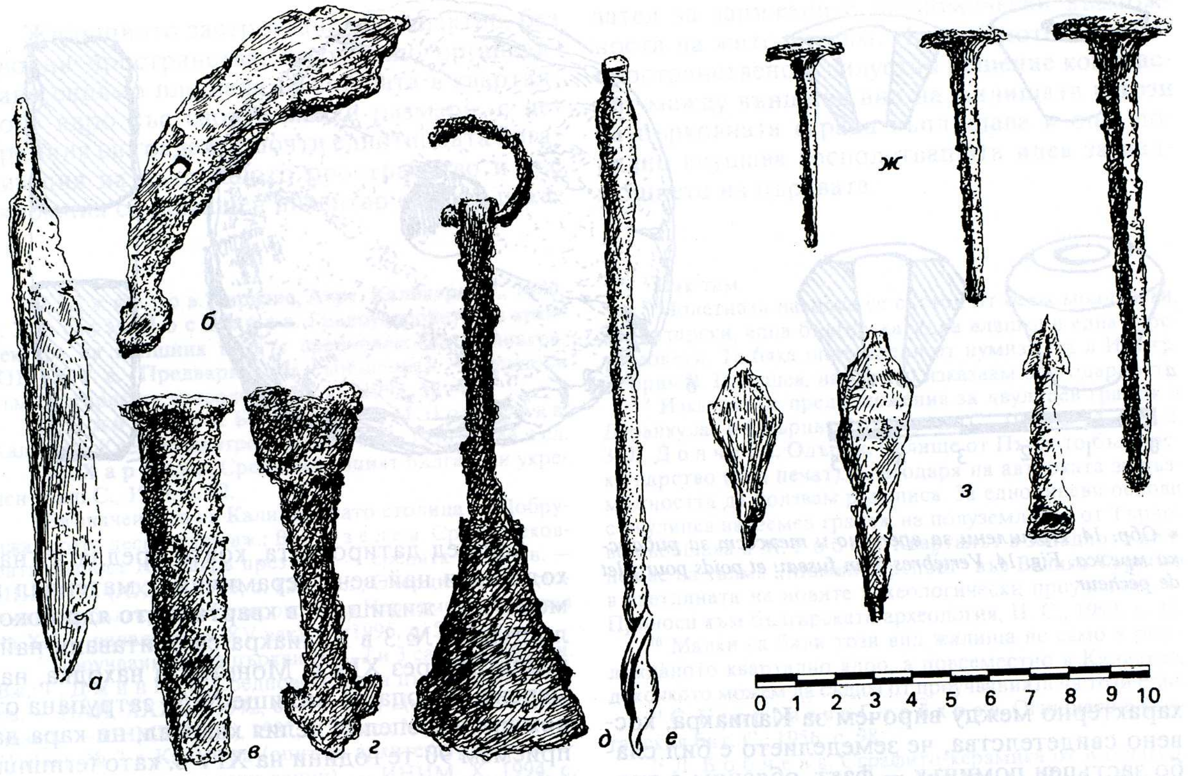

12

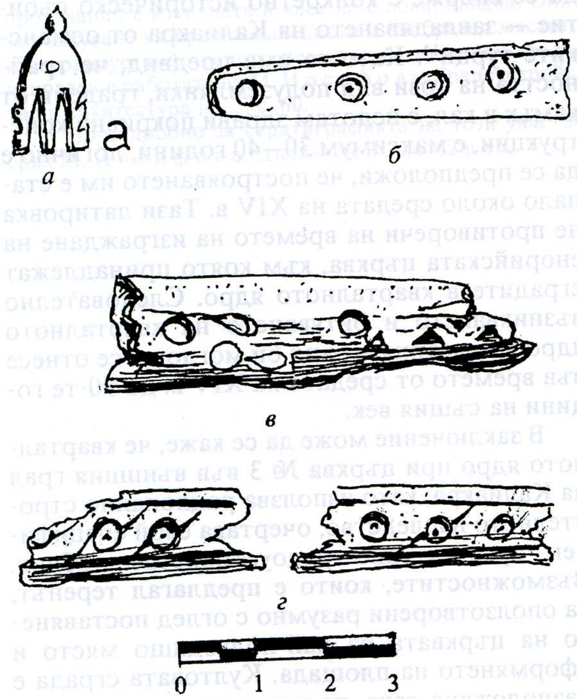

13

ще № 2 биха могли да се тълкуват като хранилища за продукти (обр. 2).

Материалите, открити в архитектурната среда, не са особено разнообразни, нито пък многобройни. Поради нарушената стратиграфия на терена се срещат предмети от различните епохи, през които е обитаван външният град. Преобладаващата част от находките са фрагментирани и цели керамични съдове с обикновена или художествена украса: гърнета; паници; чаши; кани; купи (обр. 9 и 10)[11]. Сред тях се забелязват, макар и малко, вносни (византийски) екземпляри. Керамичният материал е познат и от други разкопани участъци в Калиакра, където също е намерен в жилища и е датиран с монети в XIV в.[12]

Останалите средновековни находки в жилищата на кварталното ядро са някои видове оръдия на труда и предмети на бита. Многобройните тежести за рибарски мрежи, изработени чрез очукване на фрагменти от строителна карамика (обр. 14, б), и иглата за изплитане на мрежите (обр. 13, а) свидетелстват, че риболовът е бил широко практикуван. Свределът (обр. 12, е) и длетото (обр. 12, в) подсказват, че дърводелството също е било познато на средновековния калиакренски жител. Свързано е не само със строителството и изработването на скромната домашна мебел, но предимно с направата и ремонта на рибарските лодки.

Към домашния бит освен споменатите керамични съдове принадлежат и кухненските ножове (обр. 12, д), прешлените за вретено (обр. 14, а), иглата за чепкало. Някои от дръжките на ножовете са украсени с апликации от кост, орнаментирани с геометрична украса (обр. 13, б—г). Прешлените за вретено са керамични, с форма на пресечен конус или по-често биконични. Очевидно предачеството и тъкачеството са били широко практикуваните домашни занаяти.

Отсъствието на земеделски инструменти,

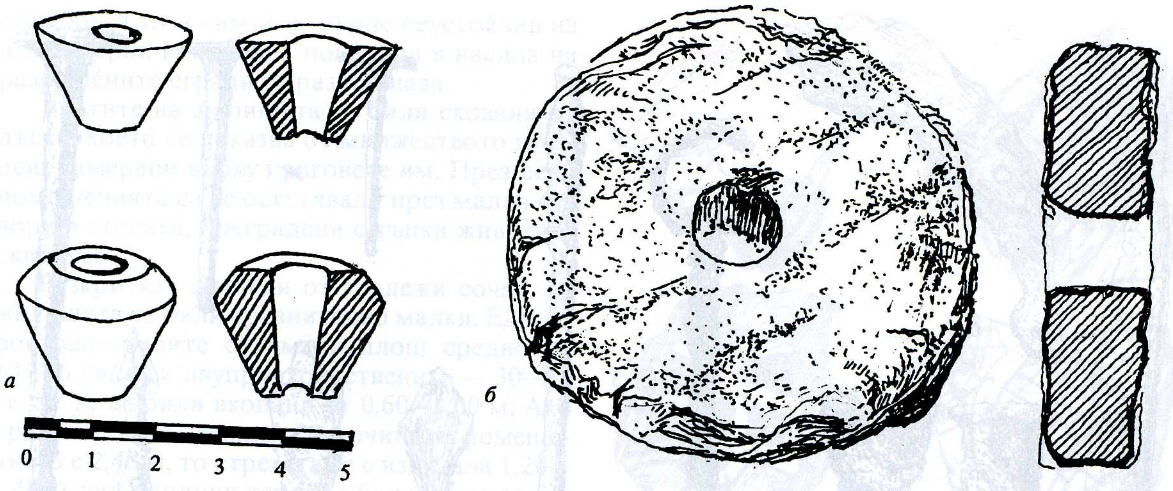

• *Обр. 14. Прешлени за вретено и тежест за рибарска мрежа. Fig. 14. Vertèbres d'un fuseau et poids pour filet de pêcheur*

характерно между впрочем за Калиакра, косвено свидетелства, че земеделието е бил слабо застъпен поминък — факт, обясним с липсата на плодородна земя наоколо. Във и около разглежданите сгради не се откриха останки от занаятчийска производствена дейност, което е също така типично за Калиакра.

Плановите композиции и разкритите в кварталното ядро сгради, както и местонахождението на предметите, не предлагат данни за предназначението на отделните помещения. Все пак ако се съди от наблюденията, направени за жилище № 5, второто след входната врата помещение е служило за жилищно. Тук се намират пещта, пейките за спане, множество битови предмети. Вероятно тук са се извършвали някои домакински дейности, свързани с с приготвянето на храната.

Разположеното до входа южно помещение би следвало да се разглежда като стопанско. Навярно е приютявало животните и е служело за склад на домашния и производствен инвентар. По описания начин трябва да се тълкува предназначението на помещенията и в останалите двупространствени сгради.

Колкото до еднопространствените жилища, ясно е, че техните единствени помещения са поемали едновременно жилищните и стопанските функции.

Полувкопани жилища със сродна планово-композиционна и пространствена структура, макар и изпълнени понякога с други строителни материали, са били широко разпространени в средновековна България. Известни в етнографската литература като „уземни", те се запазват в някои райони, в т.ч. и в Добруджа[13], почти до края на XIX в.

Според датировката, която предлагат находките и най-вече керамичният материал и монетите, жилищата в кварталното ядро около църква № 3 в Калиакра са обитавани най-вероятно през XIV в. Монетната находка, намерена на пода на жилище № $5^{а}$, затрупана от пожара, изпепелил целия квартал, ни кара да приемем 90-те години на XIV в. като terminus ante quem на съществуването му. А това може да се свърже с конкретно историческо събитие — завладяването на Калиакра от османските турци[14]. Като се има предвид, че трайността на този вид полуземлянки, градени от камък и кал, с недотам здрави покривни конструкции, е максимум 30—40 години, логично е да се предположи, че построяването им е станало около средата на XIV в. Тази датировка не противоречи на времето на изграждане на енорийската църква, към която принадлежат сградите в кварталното ядро. Следователно възникването и битуването на кварталното ядро в описания му вид би могло да се отнесе във времето от средата на XIV в. до 90-те години на същия век.

В заключение може да се каже, че кварталното ядро при църква № 3 във външния град на Калиакра, като използва рационално строителното наследство, очертава свой специфичен архитектурно-градоустройствен облик. Възможностите, които е предлагал теренът, са оползотворени разумно с оглед поставянето на църквата на най-подходящо място и оформянето на площада. Култовата сграда е разположена така, че визуално се възприема още с влизането от крепостната порта, а също и от по-високите квартали на града. Площадът, възникнал преди всичко като църковен, същевременно е предоставял възможност на средновековния жител да намери място за обществения си живот. Размерите на площада, близостта му до крепостната порта и главната улица дават основание да се предположи, че той е бил и пазарно средище.

Жилищното застрояване е компактно, без дворни пространства, подходящо организирано спрямо площада. Жилищата в кварталното ядро със своите малки размери, с небрежния си градеж, с почти еднотипната организация на вътрешното пространство и със скромния си домашен инвентар са ярък показател за занижените икономически възможности на жителите им. Но в общото обемно-пространствено и силуетно решение контрастът между външния вид на жилищата и този на църковната сграда въплъщава и още по-силно внушава господстващата идея за надмощието на църквата.

---

[1] Г. Джингов. Тиризис, Акре, Калиакра. С., 1989, с. 38 и сл.; М. Йосифова. Градоустройство и архитектура на външния град в средновековна Калиакра, XIII—XIV в. (Предварително съобщение). — Приноси към българската археология, II. С., 1993, 58—63.

[2] Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра. Крепостно строителство, I. С., 1990, с. 184 и сл.

[3] М. Харбова. Средновековният български укрепен град. С., 1979, с. 82.

[4] За значението на Калиакра като столица на Добруджанското деспотство вж.: В. Гюзелев. Средновековната крепост Калиакра през XIII — средата на XV в. — ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 123 и сл.; Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII — началото на XV век). С., 1995, с. 55 и сл.

[5] Проучванията на църкви № 1, 2 и 3 са публикувани. Вж.: Г. Джингов. Средновековната църква в Калиакра. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 315, 324; Църква № 2 в Калиакра. — ИНМВ, 23(38), 1987, с. 8 и сл.; М. Йосифова. Църква № 3 в Калиакра (опит за архитектурна възстановка по археологически данни). — ИНИМ, X, 1994, с. 81—96. Църква № 4 поради незавършените до момента проучвания в източната ѝ част не е обнародвана. Опит за тълкуване на предназначението ѝ съобразно мястото ѝ в градоустройственото решение на външния град е направен в работата на М. Йосифова. Градоустройство и архитектура на ..., с. 60.

[6] По-подробно за стратиграфията на този участък срв.: М. Йосифова. Църква № 3 ..., с. 82 и сл.

[7] Пак там.

[8] Монетната находка се състои от осем молдавски, две татарски, една българска, една влашка и една турска монети. Те бяха определени от нумизмата в ИМ гр. Добрич В. Парушев, на когото изказвам благодарност.

[9] Изказват се предположения за двулицев градеж в Дуранкулак и Одърци: Дуранкулак. С., 1990, с. 34, обр. 2, 3; Л. Дончева. Одърци. Селище от Първото българско царство (под печат). Благодаря на авторката за възможността да ползвам ръкописа. За еднолицеви основи с двулицев надземен градеж на полуземлянки от Търново съобщава и М. Робов. Кварталът в западното подножие на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново в светлината на новите археологически проучвания. — Приноси към българската археология, II. С., 1993, с. 83.

[10] Малки са били този вид жилища не само в разглежданото квартално ядро, а повсеместно в Калиакра, доколкото можем да съдим от проучванията на този етап.

[11] С. Георгиева-Стойкова. Огнището в българския бит. С., 1956, с. 98.

[12] Л. Бобчева. Сграфито-керамика от Калиакра. — ИНМВ, 15(30), 1979, с. 125, 130, 134; М. Йосифова. Средновековна керамика от Калиакра. — Археология, 1982, № 3—4, с. 60, 68.

[13] Б. Георгиева. Жилище и двор. — В: Добруджа. Етнографски фолклорни и езикови проучвания. С., 1974, с. 128 и сл.

[14] В. Гюзелев. Средновековната крепост ..., с. 128.

Le noyau d'un quartier d'habitations autour de l'Eglise No 3 à Kaliakra au XIVᵉ siècle: urbanisation, architecture, vie quotidienne

MARIA JOSIFOVA

(Résumé)

Dans la seconde moitié du XIVᵉ siècle, devant l'Eglise No 3 à Kaliakra s'élève un groupe d'habitations délimitant une place publique, juste en face de la façade occidentale de l'église. Sa situation et son réseau urbain sont en conformité avec le cadastre des structures antérieures (IVᵉ—VIᵉ siècles). L'église, quoique de dimensions assez réduites, s'élève au point le plus en vue et s'impose au regard dès l'entrée, de la porte des remparts.

Les habitations, en partie enfouillies en terre, sont construites en moellons, liés avec de la terre glaise. D'ordinaire elles sont constituées d'une ou de deux pièces, reliées toujours de la même manière.

Sur ce fond, où les habitations émergent à peine du sol, la silhouette de l'église domine non seulment l'espace, mais amplifie son influence sur les fidèles.

Критики и рецензии

ДРАГИ МИТРЕВСКИ. ДЕДЕЛИ. НЕКРОПОЛА ОД ЖЕЛЕЗНОТО ВРЕМЕ ВО ДОЛНО ПОВАРДАРЈЕ. Посебно издание III. Скопје, 1991. 84 с., 22 табл.

През 1976 г. Археологическият музей на Македония в Скопие започна проучвания по долното течение на р. Вардар, които са част от научноизследователски проект, озаглавен „Долината на Вардар през I хил. пр. н. е.“ В продължение на десетина години във Вардарско-Гевгелийския район са проучени шест некропола от ранножелязната епоха: Гевгели (Сува река и Милци), Марвинци, Гърчище, Валандово и Дедели. На последния от тях е посветена представяната тук монография на Драги Митревски.

Трудът се състои от увод, шест глави, заключителни бележки, обширно резюме на английски език и списък на използваната литература, придружени от богат илюстративен материал — карти, таблици, снимки и рисунки на откритите в гробовете предмети.

Изследването започва с географска, икономическа и климатоложка характеристика на областта („Геоекономски и климатски характеристики на Долното Повардарје и Дедели“, с. 11—12) и кратка история на проучванията („Историјат на археолошките истражувања во селото Дедели“, с. 12—15). Следва каталогът на гробовете и на находките („Гробови и находки“, с. 15—39), в началото на който уместно стои коментар за разкопките на Х. Драгендорф тук през 1917 г. Най-напред са описани гробовете в м. Мелезник (72 броя), следвани от тези в южната периферия на селото (17 броя) и селското футболно игрище (2 броя). Особено важно е посоченото с максимална точност разположение на предметите в гробовете. Това е от голямо значение, тъй като липсват графични изображения, а малко от публикуваните в книгата снимки дават такава информация.

Бележките върху погребалния ритуал („Начин на погребување и погребни обичаи“, с. 40—45) започват с кратка справка за характера и развитието на гробната архитектура в областта на Долен Вардар през ранната желязна епоха. Както и в останалите некрополи от това време, така и в Дедели основен тип гробове са цистите. Изключение тук правят двата гроба, открити под каменни могили, и погребенията в питоси, които авторът определя като terminus post quem и terminus ante quem на некропола.

По-нататък Драги Митревски представя своите виждания за погребалния ритуал, като обръща специално внимание на повтарящите се елементи: специфични съчинения на накитите при жените, полагането на оръжия и тоалетни принадлежности при мъжете, задължителната комбинация на кана и чаша при съдовете и наличието на гутуси в детските гробове. Липсата на антропологически изследвания на целия костен материал обаче прави тези заключения до голяма степен хипотетични.

Не по-малко важни са установеното дву- и трикратно използване на един и същи гроб, както и сигурно засвидетелстваното обредно чупене на съдове на мястото на погребението. Изключително интересна находка е намерената тук каменна могилка (диам. 1 м, вис. 0,60 м), издигната над животински гроб (на овца или коза), който остава встрани от останалите гробове. Това е първото жертвоприношение от подобен характер, открито в този район, но неговите аналогии са не толкова в посочените от Драги Митревски обекти, а в източнотракийските земи, където в съвременни на некропола от Дедели гробове са намирани останки от кон, вол, заек, овца или коза. Авторът не предлага интерпретация на находката и това ме кара да изкажа предположението, че тази жертва е свързана или с избора на мястото за некропол или с честване на паметта на погребаните наблизо мъртъвци.

Тук е мястото за въпроса, засягащ храната, оставяна, според автора (с. 41, 46) в съдовете, слагани в гроба. Дали те наистина са били пълни? Във всички подобни случаи съдовете обикновено съдържат някакви останки или имат отлагания. Очевидно е, а и липсата на резултати от археоботанически анализ го потвърждава, че в Дедели такива не са намерени. Ето защо би било по-точно да се каже, че поставянето им е предизвикано от представата, че мъртвият ще се нуждае от тях в отвъдното. Може да се мисли, че това са най-често използваните във всекидневието съдове, а тяхната форма (дълбоки, със стеснено гърло) подсказва вида на храната, за която са предназначени — за течни или полутечни, кашообразни ястия.

Поразителна е установената от автора организация на гробовете в м. Мелезник. Очевидно става дума за некропол, формиран от групи семейни гробове, разположени в полукръг около празно пространство, в югозападния край на което остава само могилката на жертвеното животно (план № 1, с. 44—45).

Гробните дарове („Гробни прилози“, с. 46—67) са разгледани в три основни групи: керамика, накити и оръжия (оръдия). Особено внимание е отделено на ръчно изработените съдове, които безспорно са една от най-интересните находки в некропола. Те са шест и са засвидетелствани в два типа: кани и съдове с две дръжки. Такива съдове се намерени и на други места, но всички те съставят само 7% от откритата във Вардарско-Гевгелийския район керамика. Тази е причината за слабото ѝ познаване до този момент и схващането, че е по-ранна от съдовете, правени на колело. Находките от Дедели категорично опровергават това твърдение. Керамиката, правена на ръка, е не само съвременна на правената на колело, но и, както основателно смята Драги Митревски, едно от доказателствата за приемственост на културата в този район, тъй като несъмнено следва традициите в керамичното производство още от късната бронзова епоха.

Още по-забележителна е керамиката, правена на грънчарско колело, което Драги Митревски неслучайно нарича „нај провокативниот дел на инвентарот“ (с. 50). Всичките намерени в Дедели 92 съда показват високи технологически качества и унифицираност, можещи да бъдат обяснени само с усъвършенствано производство. Появата на тази керамика в толкова ранни гробове е причина досега тя да се смята за произведена в гръцки ателиета или правена по гръцки образец едва от VI в. пр. Хр. насетне. Авторът с основание определя тези съдове като местни и търси корените на производството им в разпространените в Долновардарския район още в края на бронзовата епоха местни имитации на микенски образци.

Накитите и принадлежностите към облеклото са представени в шест групи: висулки; фибули и игли; накити за ръце; колани; колиета и копчета (с. 52—65). В голямата си част предметите са със сигурна дата и това е позволило на автора да предложи по-точна хронология на миниатюрната бронзова пластика: съдчета с капак във форма на водоплаваща птица, ажурни висулки и др.

Макар и бегло, принадлежностите към облеклото са използвани за някои изводи относно местната носия. Изглежда, най-важен неин елемент е коланът, украсен с големи фалери, който не само притяга дрехата в кръста, но служи и за окачване на множеството метални висулки. Това наблюдение на Драги Митревски е с голяма стойност, защото за начина на носене на тези предмети досега са изказвани най-различни предположения. Не е известно обаче дали те са носени в ежедневието или са само елемент на облеклото при погребение.

Интересен е и фактът, че общият брой на намерените тук фибули (19 заедно с откритите от Х. Драгендорф) ги представя като един незадължителен елемент на облеклото: в пет случая те са намерени в областта на гърдите, в един — към средата на гроба, а в останалите — извън посочените места. От общо 97 гроба с фибули са само 10. Струва ми се, че това би могло да се тълкува като указание, че се носи по-скоро шита, отколкото драпирана дреха; изглежда, именно през този период в местната носия настъпват промени, които я доближават до елинското облекло. В мъжките гробове се срещат два типа предмети, на които Драги Митревски обръща специално внимание: оръжия и принадлежности за бръснене. Докато полагането на оръжия е по-широко разпространена практика, поставянето на бръснач, брус и пинсета е обичай, характерен за Долновардарския район, Вергина, Пателе и Югоизточна Албания. Като подчертава датата на най-ранните находки в тези земи, авторът с основание отхвърля утвърдилото се напоследък мнение, че тези предмети се появяват в гробовете едва към края на VII в. пр. Хр. под влияние на архаичната мъжка мода и свързва обичая с микенските традиции.

Драги Митревски датира некропола („Местото и улогата на некрополата во Дедели“, с. 68—71), като се придържа към хронологията на К. Килиан за района и поставя най-ранните гробове в третата четвърт на VII в. пр. Хр., приравнявайки ги с обектите от Боемица, Бразда и Орешани, а останалите — между 625—575 г. пр. Хр., редом до тези от Кочани и Марвинци. Извън съмнение е, че прецизната датировка на тези затворени комплекси превръща некропола в Дедели в обект, с който в бъдеще ще могат да се сравняват новите находки.

Интересни, но пресилени изглеждат на този фон твърденията на автора за броя на населението, създало некропола в Мелезник (с. 70). Важни обаче са наблюденията му върху типа на разпространените в района селища. Очевидно некрополът принадлежи на няколко малки, пръснати наблизо едно до друго неукрепени села (махали), чието население се занимава с добив и преработка на метал (с. 71). Именно с този поминък според мен трябва да се свърже както оживяването на района към средата на VII в. пр. Хр., така и слизането на това население на юг стотина години по-късно. Драги Митревски не изключва търсенето на източници на метал като мотив за демографско раздвижване, но е по-склонен да подкрепи мнението на Р. Васич, който търси причините в македонското раздвижване.

Заключителните бележки („Заклучни согледби“, с. 72—73) са посветени главно на приемствеността на развитието на културата и на ръста на обществените отношения в Долновардарския район през VII—VI в. пр. Хр. В тях е отделено място и на деронското монетосечене. За съжаление липсващата на с. 73 бележка под № 197 за използваната литература не позволява да се разбере становището на автора по полемиката около дероните и тяхното име, но е странно споменаването на добери и лееи там (с. 73 и бел. 198), където би трябвало да стоят имената на базалти, орески и др., т.е. онези племена, чието монетосечене стои най-близо до това на дероните.

Книгата на Драги Митревски е не само успех за своя автор, но и добър модел за бъдещи публикации на подобни обекти. Тя би добила по-завършен вид, ако богатият материал, открит в некропола, бе използван и за очерк върху бита на населението, което го е създало.

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

Преглед

Археологическата експозиция на Историческия музей — Търговище

На 17 октомври 1995 г. в Търговище се състоя тържество, посветено на откриването на археологическата експозиция на Историческия музей в града. На него присъстваха министърът на културата проф. Георги Костов, заместник-министърът на културата Иван Богданов, ст. н. с. I ст., д. и. н. Димитър Овчаров от АИМ при БАН (първи директор на музея от 1960 до 1968 г.), ст. н. с. I ст., д. и. н. Хенриета Тодорова от АИМ при БАН, доц. Казимир Попконстантинов от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, кметът и заместник-кметовете на Община Търговище, председателят на Общинския съвет, музейни работници от Североизточна България и много граждани.

Тържествата откри Илка Ангелова, директор на музея. След това към присъстващите се обърна Д. Овчаров. В кратко, но емоционално слово той разказа за първите археологически проучвания в бившия Търговищки окръг и за създаването на музея. Александър Минчев, директор на Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Варна, поздрави от името на музейната колегия музейните работници в Търговище за хубавата експозиция и им пожела нови успехи. От името на ръководството на Община Търговище кратко приветствено слово произнесе заместник-кметът и временно изпълняващ тази длъжност Димитър Господинов. Той обяви и връчи на Д. Овчаров, Х. Тодорова и К. Попконстнантинов благодарствени адреси и предметни награди за приноса им в археологическото проучване на Търговищкия край. Парични награди бяха връчени на И. Ангелова и уредниците в музея Г. Гинев, А. Конаклиев и К. Апостолов за приноса им в археологическото проучване и техническото изграждане на експозицията. Парични награди бяха връчени и на други трима служители в музея, допринесли за техническото изграждане на експозицията. В краткото си слово министър Г. Костов изрази задоволството си, че има възможност да присъства на откриването не на бинго зала, а на археологическа експозиция — нещо, което не се е случвало в България през последните пет години. Той определи експозицията като храм на духовността и изказа възхищението си от нейното съдържание и художествено оформление. Министър Костов преряза трицветната лента и я обяви за открита. Пред входа той разля ритуално вода, за да „върви по вода“ на експозицията и археолозите. След това гостите и множество граждани разгледаха залите.

Експозицията е разположена в сградата на бившето училище „Хаджи Руси“, ремонтирано и преустроено за целта. Състои се от антре, фоайе и седем експозиционни зали (обр. 1).

Проектът за художествено оформление е на художника Румен Дочев от София, а аранжировката на Ганчо и Павлина Белеви, художници от Търговище.

Още с влизането в коридора се виждат три големи цветни фотоси на експонати, символизиращи трите големи исторически епохи, застъпени в експозицията: праистория, античност и средновековие. Срещу тях е монтирана метална табела с имената на тези, без чиято финансова подкрепа експозицията не би била възможна: Община Търговище, НДФ „13 века България“, и др.

Десният ъгъл на просторното фоайе е оформен като гардероб, а в левия четири каменни капители, монтирани на тръби и вдигнати високо, предизвикват асоциация за колонада от антична перистилна сграда. На стената вляво от колонадата непосредствено преди входа на I зала е монтирана схематично изработена метална карта на бившия Търговищки окръг.На нея с различно оцветени кръгчета са нанесени известните до този момент археологически обекти.

Първа зала е посветена на новокаменната епоха (втората половина на VII — началото на V хил. пр. Хр.). Пионер в проучването на тази епоха в Търговищко е Х. Тодорова. Тя открива първите неолитни селища и прави сондажни разкопки, които ѝ дават основание да локализира най-ранния неолитен обект в България — „Поляница — платото“ при Търговище, нова раннонеолитна култура, наречена от нея по името на близкото село — „Овчарово“. Проучванията на тази епоха са продължени от И. Ангелова. Тя прави разкопки на три неолитни селища при селата Овчарово, Подгорица и Дриново. Находките от тези разкопки са изложени в залата: керамика; оръдия на труда от камък, кремък и кост; антропоморфна и зооморфна идолна пластика (обр.2). Колекцията от женски идоли с характерната врязана украса е впечатляваща (обр. 3). В отделна витрина е показан макет на раннонеолитно селище по план от разкопките при с. Овчарово.

Каменномедната епоха (V хил. пр. Хр.) е представена във втора и трета зала. Тази епоха в Търговищко е най-интензивно, системно и задълбочено проучена. Още през 1961 г. Мария и Димитър Овчарови провеждат първите сондажни разкопки на селищна могила до Търговище и некропол при с. Лиляк. Десет години по-късно във връзка със строителството на язовири най-напред при с. Овчарово, а след това и до Търговище, Х. Тодорова от АИМ при БАН провежда археологически разкопки на две селищни могили и принадлежащите им некрополи. Проучванията са продължени от И. Ангелова, която разкопава една селищна могила при Търговище, друга при гр. Омуртаг, сондажно селищни могили при с. Осиково, с. Миладиновци и некрополи при Търговище и Омуртаг.

Във втора зала е направена възстановка на енеолитно жилище от селищната могила „Овчараво“ по план, установен при разкопките. Част от пещта, хромелното съоръжение и керамичните съдове са оригинални. Възстановката дава точна представа за това, как и от какви материали са строени жилищата. Във витрина срещу жилището е изложена рядка находка — глинен модел на жилище (интериор). Тук са и две каменни брадви-чукове, шлифовани толкова фино, че наистина предизвикват удивление.

В трета зала са изложени находки от посочените по-горе енеолитни обекти: керамика; оръдия на труда от камък, кремък и кост; идолна пластика от глина и кост; оръжие (върхове за стрели от кост); накити и др. Акцент е несъмнено известната култова сцена от Овчарово, поставена в отделна витрина в центъра на залата. За нея е писано много и тук само ще отбележа, че Х. Тодорова я определи като уникална, даваща възможност да се вникне в духовния мир и религиозните представи и вярвания на енеолитните племена.

Бронзовата епоха (IV—II хил. пр. Хр.) в Търговищко е слабо проучена. Повредени са сондажни разкопки на некропол до с. Васил Левски и селище при Дриново (И. Ангелова). Малко са и случайните находки. Затова на тази епоха е посветена само една витрина в края на трета зала. Показан е бронзов меч от с. Васил Левски, известен на специалистите от научната литература.

Разкопки на обекти от новожелязната епоха (XII—VI в. пр. Хр.) не са правени. Липсват и случайни на-

1

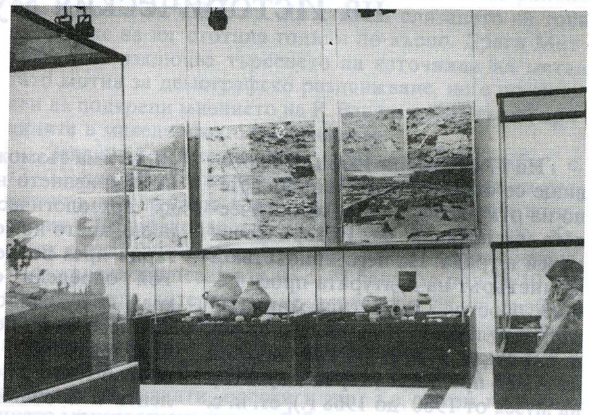
2

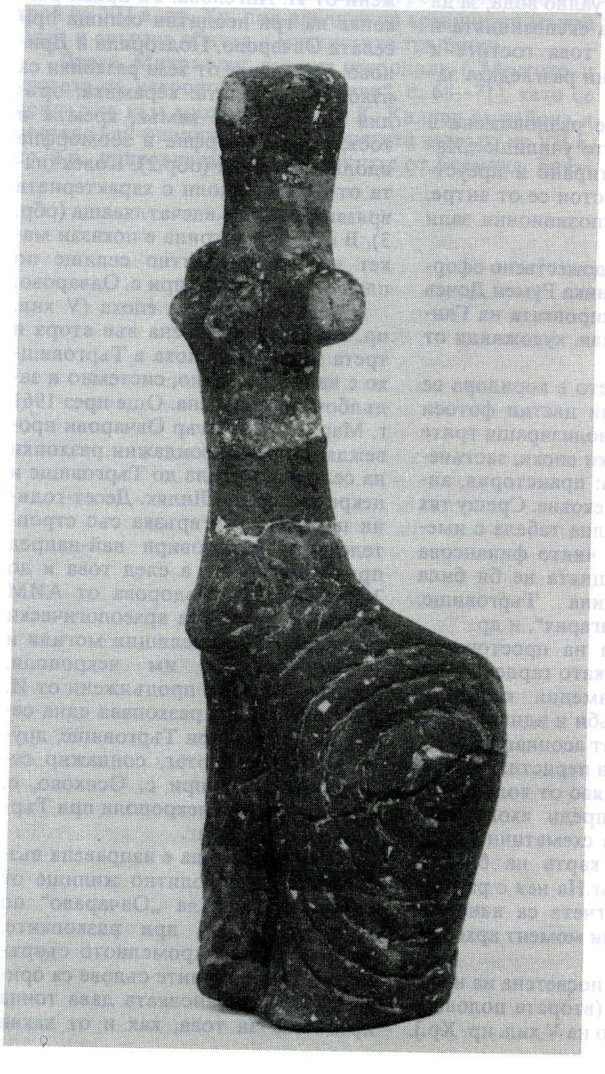
3

4

• *Обр. 1. Сградата на бившето училище „Хаджи Руси“, в която е разположена ексозицията. Fig. 1. Le bâtiment de l'ancienne école „Hadži Rusi“ où est arrangée l'exposition*

• *Обр. 2. Общ изглед от зала I. Fig. 2. Vue générale de la salle I*

• *Обр. 3. Глинен антропоморфен съд — неолит. Fig. 3. Idole anthropomorphe en argile du néolithique*

• *Обр. 4. Общ изглед от V зала. Fig. 4. Vue générale de la salle V*

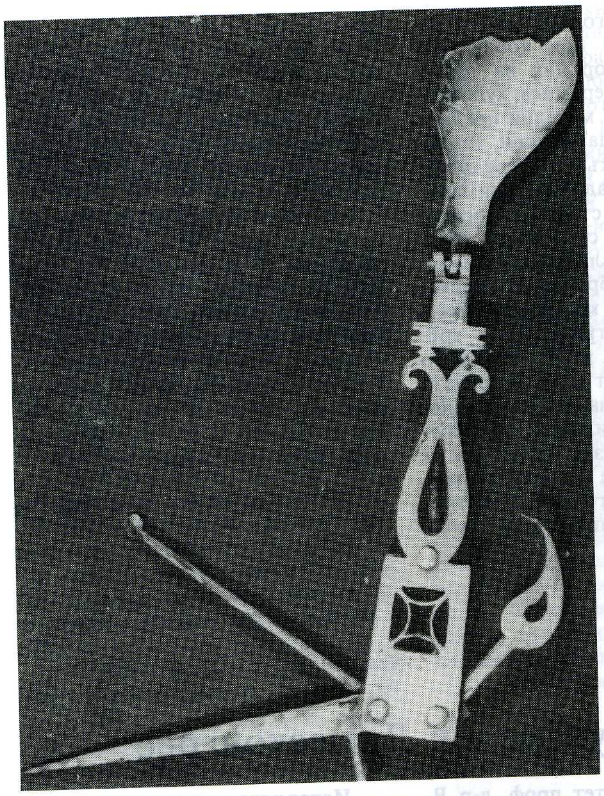
5

• *Обр. 5. Комбиниран сребърен хирургически инструмент от хероона при с. Люблен — II—III в. Fig. 5. Instrument chirurgical combiné en argent, du heroon près du village de Ljublen, IIe—IIIe s.*

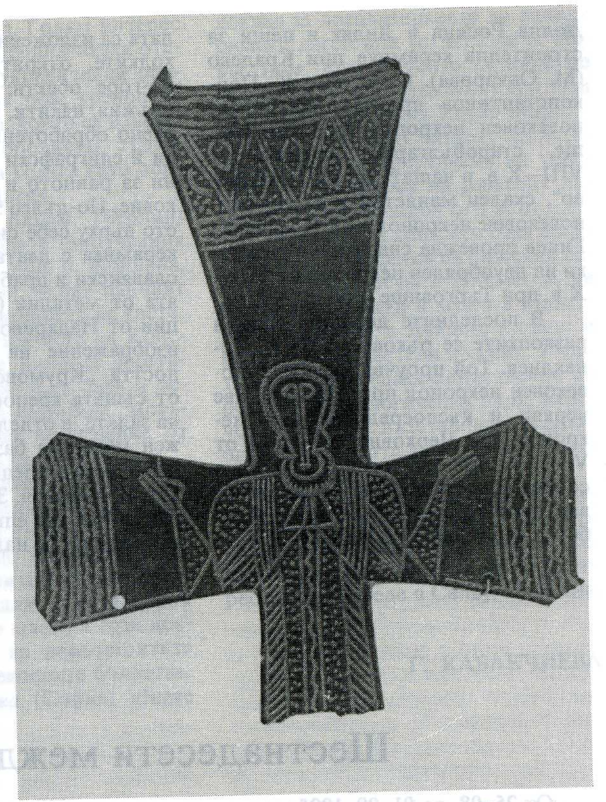
6

• *Обр. 6. Бронзов кръст с изображение на Богородица Оранта от Долна Росица — IX—X в. Fig. 6. Croix en bronze avec une représentation de la Vierge Oranta, de Dolna Rosica, IXe—Xe s.*

ходки, поради което тази епоха не е отразена в експозицията.

Късножелязната епоха (V—I в. пр. Хр.) е представена в четвърта зала. Проучвани са могилни некрополи при Долна Росица (Д. Овчаров), Кралево (К. Попконстантинов, Г. Гинев), Пайдушко (Г. Гинев), спасителни разкопки на разрушена могила при Дралфа и сондажни на тракийска крепост при Кралево (Г. Гинев). Някои от находките са единствени в страната (напр. позлатената хидрия-урна от Кралево), други (чернофирнисовата гръцка керамика и лутерия) са твърде редки. Към последните могат да бъдат отнесени бронзовият шлем халкидски тип и желязната махайра. Интересен експонат е консервираният глинен жертвеник (есхара) от Кралево. Най-известната находка от тази епоха — т. нар. златно съкровище от Кралево — още след откриването му гостува на Националния исторически музей — София, и тук е представено с цветни фотоси. В експозицията са показани и произведения на тракийското изкуство от тази епоха, сред които две глинени култови фигури на кучета и бронзова матрица за украса на гобелета. При тях е и копие на известната бронзова матрица от Гърчиново. От Пайдушко произхожда рядък тип амфора със сив цвят, чийто производствен център засега е неустановен.

Епохата на римското владичество в Тракия (I—IV в.) е отразена в пета зала (обр. 4). Археологически са проучени две вили от типа „рустика" — едната при с. Могилеца, а другата при кв. „Въбел" на Търговище (Д. Овчаров, Г. Гинев), хероон на знатен лекар при Люблен (Д. Овчаров), тракийско светилище на Аполон при Драгановец (К. Попконстантинов), могилен некропол при Могилец (Г. Гинев), плосък некропол при Търговище (Д. Овчаров) и пещи за строителна керамика при Драгановец и Стража (К. Попконстантинов). Най-впечатляващи са находките от първия и единствен засега проучен по археологически път хероон в България, този при Люблен. Мраморната скулптурна глава на лекаря и неговият комбиниран хирургически инструмент, за който няма открит точен паралел в България, задържат задължително вниманието (обр. 5). Не е по-малък и интересът към оброчните плочи от светилището при Драгановец. Като иконография те са тривиални, но като художествено изпълнение някои от тях се нареждат сред най-добрите образци от този вид паметници. Надписите върху оброчните плочи дадоха на науката един нов, непознат дотогава епитет на Аполон — Аулусада. Отделна витрина е посветена на провинциалното римско изкуство от II—III в. — бронзова и каменна пластика, художествена обработка на метал, керамика. Истински шедьовър на малката пластика е бронзова статуетка на Атина Палада.

Мястото и размерите на шеста зала са най-подходящи за показване на част от нумизматичната колекция на музея. В две витрини са подредени монети, циркулирали от V в. пр. Хр. до края на XIV в. Представени са основни типове, като диобол, статер, драхма, тетрадрахма, денар, антониниан, римски колониални, фолис, перпера, грош, някои с единични екземпляри, други като колективни находки. Сред по-интересните са един златен статер на Ал. Македонски, колективна находка тетрадрахми, част от колективна находка от византийски златни перпери и др.

Последната, седма зала е посветена на средновековната археология. Под ръководството на Д. Овчаров са проучени две ранновизантийски крепости: при Долна Кабда и „Крумово кале" при Търговище, сондажно черкви и некрополи при

Долна Росица и Лиляк и пещи за строителна керамика при Кралево (М. Овчарова). След него К. Попконстантинов проучва ранносредновековен некропол при Търговище, старобългарско селище от VIII—X в. в чашата на яз. „Овчарово“, скален манастир и късносредновековен некропол при Крепча. Г. Гинев провежда спасителни разкопки на двуобряден некропол от VIII—X в. при Търговище (обр. 6).

В последните десетина години разкопките се ръководят от А. Конаклиев. Той проучва късносредновековен некропол при Дриново, две черкви и късносредновековен некропол при Черковна, базилика от V—VI в. при Могилец и участва в сондажни разкопки на средновековен център за художествена обработка на метали при Надарево. В залата са изложени голяма част от находките, открити при посочените по-горе обекти: оръдия на труда, оръжия, накити, керамика, художествено обработени метални предмети и епиграфски паметници, типични за ранното и късното средновековие. По-дълго задържат вниманието върху себе си старобългарската керамика с двата си основни типа: славянски и прабългарски; колекцията от метални (бронзови) апликации от Надарево, коланната тока с изображение на грифони от крепостта „Крумово кале“, оръжието от същата крепост и др. В средата на залата, в отделна витрина е изложен макет на базиликата от „Крумово кале“, прецизно изработен от арх. Б. Игнатов. За специално отбелязване са два епиграфски паметника: единият е надпис върху камък, точно датиран в 1281/2 г. и се отнася до имуществени взаимоотношения. Другият е интересен с това, че е първият и засега единствен епиграфски паметник, в който е засвидетелствано името на средновековния град Герилово (Герлово). Датира се към XIII—XIV в.

Първите отзиви за експозицията са много добри. И специалисти, и граждани са доволни, че най-сетне археологическото богатство на Историческия музей — Търговище, събирано в продължение на повече от тридесет години, е достояние на всички. Експозицията се превръща наистина в храм на духовността, извор на родолюбие, антитеза на националния нихилизъм.

Г. ГИНЕВ

Шестнадесети международен Лимесконгрес

От 25. 08. до 01. 09. 1995 г. в известния конгресен център Ролдук до гр. Керкраде, Холандия, се проведе поредният шестнадесети международен Лимесконгрес. Тези конгреси са едни от най-големите интернационални форуми за обсъждане на проблемите на античната археология. В работата му взеха участие над 300 археолози и историци на Античността от почти всички страни на Европа, САЩ, Канада, Израел и Йордания. Присъстваха и много студенти-археолози от Холандия, Германия, Австрия, Франция и Италия. За участие в Лимесконгреса в Ролдук бяха дошли много от най-известните изследователи на античната археология и история: проф. д-р Х. Брунщинг (Лайден) — почетен председател на конгреса, проф. д-р В. Вилемс (Амерсфорт), проф. д-р З. фон Шнурбайн (Франкфурт на Майн), проф. д-р Дж. Блюмер (Амстердам), проф. д-р Дж. Богарс (Наймеген), проф. д-р Р. Брауле (Льовен), проф. Б. Добсън (Англия), проф. д-р Х. Галстерер (Бон), проф. д-р Х. Хорн (Дюселдорф), проф. д-р Т. Фишер (Кьолн), проф. д-р В. Максфийлд (Англия), проф. д-р С. Паркър (САЩ), проф. д-р М. Реде (Франция), проф. д-р Х. Нубер (Фрайбург), проф. д-р М. фон Макензен (Мюнхен) и още мн. др.

От българска страна в конгреса участваха Г. Кабакчиева (АИМ — София), Р. Иванов (АИМ — София) и П. Доневски (Исторически музей — Свищов).

Конгресът бе открит с приветствено слово на президента на Организационния комитет проф. д-р В. Гронман ван Ваатеринг и поздравление от главния референт по културата на гр. Керкраде д-р Х. Г. Богман. Атрактивен момент в програмата на официалното откриване бе докладът на д-р Р. А. ван Роен, Холандия „Астерикс и науката“.

Многобройните и изключително интересни доклади, разглеждащи проблеми на Римския лимес от I до IV в. (общо 89 на брой), бяха систематизирани тематично и работата на конгреса протече в няколко секции. Паралелно с редовната програма ежедневно се представяха постери от участниците, чиито теми не бяха намерили място в редовната програма. Организацията бе много добра и това позволяваше да се чуят доклади в различните секции. Разбира се, трудно е да бъдат споменати всички изнесени доклади. За това накратко ще представя само някои от по-важните и тези, които засягаха теми за Долнодунавския лимес на Римската империя. С особено внимание бяха посрещнати докладите на *проф. З. фон Шнурбайн и проф. М. Реде* за разкопките в Цезаровия лагер Алезия. На проблемите на този римски лагер от времето на самото начало на Римската империя и тяхното разискване бе посветено едно цяло заседание на конгреса.

В. Цаниер (Мюнхен) говори за периода на ранната римска окупация (края на I в. пр. н. е.) в Реция. Тезата си той представи на фона на интересна находка от римски оръжия (стрели, копия, мечове), открити в светилище в областта Обераммергау.

Историята и организацията на Лимеса в Иберия бе темата на доклада на *Л. Курчин* (Испания). Като една от основните задачи на римските войскови части в района, авторът изтъкна контролирането на планинските проходи. Същото мнение за идеологията и организацията на Римския Лимес бе изразено и от *Д. Дж. Брийз* (Англия) по данни от Британия.

В изследването на *В. Менинг* (Кардиф) бе разгледана системата на военните кастели в Британия преди управлението на Флавиевата династия. Показана бе и една рядка и малко известна карта на Римската империя.

С. Паркър (САЩ) обобщи последните резултати от изследването на източната римска граница в пустинята Негев от американските експедиции и се спря по-подробно на разкопките в Джераша. Той изтъкна тенденцията за тесни икономически контакти между римляни и местно население, която се наблюдава през цялата римска епоха.

Особен интерес предизвика докладът на *М. Гихон* (Тел Авив) за Римския Лимес от IV в. в провинция Палестина. Проучванията са провеждани както от местни, така и от английски експедиции и дават възможност да се откроят няколко периода в развитието на Лимеса по източната линия на Империята.

Тема на теоретически разработения доклад на *К. М. Уелс* (САЩ) бяха социалните проблеми на легионерите и техните семейства. Вниманието на автора бе концентрирано около два основни въпроса: как легионерите са получавали гражданско право и за социалния статус на съпругите и децата.

У. Хенсън (Англия) постави за разглеждане редица теоретически постановки и систематизира резултатите от най-новите проучвания за търговията по Римския Лимес в западните провинции.

Резултатите от новите проучвания върху ранното римско присъствие в Панония и връзките с контактната зона намериха място в доклада на *Д. Габлер* (Будапеща).

К. Поци (Будапеща) говори за връзката canabae legionis — главни градове на провинциите в дунавските и рейнските римски провинции.

Н. Гудя (Клуж-Напока) изнесе обобщителен доклад за проучванията на Римския Лимес в Дакия Поролисензис и начина на организиране на укрепителните съоръжения там. От доклада стана ясно колко напреднало е изучаването на Лимеса в Дакия.

А. Матей (Салау) представи най-новите разкопки, северно от Поролисум (Дакия). Голям интерес сред участниците предизвикаха откритите от автора укрепителни съоръжения — дълбок ров, крепостна стена, кули и порта, които са изнесени далеч извън Поролисум, тълкувани от румънския колега като порта на провинция Дакия.

Герда фон Бюлов (Берлин) представи най-новите проучвания на кастела Ятрус при с. Кривина, Русенско. Тя посочи, че най-ранният период от съществуването на кастела се отнася към времето на Константин Велики, т.е. първите десетилетия на IV в. Показани бяха и останките от пещ за керамика, застъпена от казармено помещение от първата половина на IV в.

П. Дичек (Варшава) обобщи изследвания археологически материал от ранноримската военна болница в Нове при Свищов. Находките бяха обединени в графични схеми, което позволи да се покаже по-голям брой от тях. Специално място в този доклад бе отделено на новооткритите надписи на здравеносните божества.

Г. Кабакчиева (София) изнесе доклад за локализирането на ранния римски лагер при устието на р. Искър (ант. Ескус), чиито останки по мнението на авторката лежат под тези на римската колония Улпия Ескус.

П. Доневски (Свищов) представи най-новите проучвания на укрепителната система на римския лагер Нове при Свищов от I в. от н.е.

По време на конгреса бяха организирани посещения на римския лагер и Рийксмузеум в Ниймеген, на римските останки и музея в Маастрихт, на музея в Лайден, а също и редица други кастели по Рейн. Участниците разгледаха единствения по рода си археологически парк, наречен „Археон" с възстановки на селища и култови сгради от различни исторически епохи.

В края на конгреса бяха обсъдени предложенията за място на провеждане на следващия и бе взето решение седемнадесетият Лимесконгрес да се проведе в Салау, Румъния.

Г. КАБАКЧИЕВА

Международен колоквиум за културата Сънтана де Муреш — Черняхово[1] в град Капут край Берлин, 20—24. 10. 95

Колоквиумът бе организиран от две подразделения на Немския археологически институт: Римо-германска комисия (Франкфурт на Майн), отделът Евразия (Берлин). Доклади изнесоха археолози от: България — един, Германия — три, Молдавия — три, Полша — един, Румъния —три, Русия — един, Украйна — четири. Броят на поканените, особено измежду домакините, бе съзнателно ограничен. Така всеки докладчик разполагаше с цял час, за да изложи своите мисли и чуе мнението на присъстващите. В дискусиите се включваха и неколцина колеги-слушатели от Австрия, Германия, Полша и Русия. Заседанията се ръководеха от проф. д-р З. фон Шнурбайн (първи директор на Римо-германската комисия) и проф. д-р Ф. Бирбрауер (университет „Лудвиг Максимилиан" в Мюнхен).

Първия доклад изнесе Й. Йоница (Яш) — „Хронология на КСМЧ". Той разгледа някои хронологически показатели от черняховски погребения като римски стъклени и глинени съдове, двуплочни фибули, костени гребени. В изказванията бе подчертано, че правилната методика изисква първоначално да се корелират всички известни погребения, да се разграничат отделни хоризонти. Чак тогава може да се използват датировките на римските вносни изделия. Възражения предизвика тезата, че пружинният механизъм на двуплочните фибули се е развивал от една към две спирали. В своя доклад — „Връзките между Пшеворската и Велбарската култура, от една страна, и КСМЧ — от друга" — А. Коковски (Люблин) проследи много нагледно придвижването на готите от устието на река Висла в южна и югоизточна посока. Сравнявайки археологически и литературни извори, той разграничава отделните етапи на това преселение. Полският колега стига до извода за прерастване на Велбарската култура в КСМЧ. Затова и ги обединява под израза „готски културен кръг". Аудиторията одобри работата като методика. Същевременно бе споделено, че е налице известна свръхинтерпретация, защото археологически резултати от областта Масломеш (ЮИ Полша) се налагат върху цялата Велбарска култура. Подчертано бе, че Пшеворската култура не се вписва в така наречения „готски културен кръг". Споменатите от автора сарматски материали от Масломеш се нуждаеха от онагледяване според реакцията на отделни учени. Р. Харою (Букурещ) изложи вжданията си за „Края на КСМЧ и фазата на хунската експанзия". За него КСМЧ приключва своето развитие с появата на хуните в Източна Европа. Част от изказалите се настояваха, че тя изчезва по-късно — в началото на V век. Киевският археолог О. Петраускас предложи интересна възстановка на трупоизгарянето като начин на погребване в КСМЧ. Той смята, че не бива да търсим истинска гробна яма, защото една част от кремираните останки се полагат в урна, втора — се вкопават, а трета — остават на повърхността, на мястото на кладата. При това първите две части са много плитко вкопани. Някои колеги изразиха принципно съмнение във възможността да се определи първоначалната дълбочина на вкопаването поради земеделски и ерозионни прояви. Други — подчертаха, че е трудно да се сравнява статистически гробният инвентар при трупоизгаряния и при трупополагания, защото огънят е унищожил много от предметите, положени на кладата. Румънският колега О. Шован (Ботошани) представи богатия некропол Михълъшени (Ботошани, Северна Молдова), състоящ се от 520 гроба с 991 трупоизгаряния и 429 трупополагания. При обсъждането отново се разгоря спор около крайната дата на КСМЧ — 70-те години на IV век или началото на V век. Разисквана бе и необходимостта от разграничаване на евентуална семейна ориентация в рамките на даден некропол. Докладът на А. Левински (Кишинев) „Некрополи на късната Черняховска култура“ отново постави въпроса, кога свършва КСМЧ — в хронологичното стъпало С3 (около 300 —370/380 г. = късноимператорско време) или Д1 (около 370/380—410/420 г. = ранен период на Преселението на народите)? К. фон дер Льое (Мюнхен) представи доклада си, анализиращ кримския некропол Скалистае. С добра методика той защити становището, че първите погребения на това място датират още от края на IV век, тоест по-рано от утвърденото мнение. Чуха се съвети да се обърне повече внимание на керамиката от некропола и на синхронните съдове от Северозападен Крим изобщо. Необходимо е също да се локализира прилежащото на некропола селище. М. Щукин (Санкт Петербург) се спря на структурата на най-голямото публикувано велбарско селище край село Лепесовка (Ю. Волиния). Според него то принадлежи на велбарски вариант на Черняховската култура. Тук, в едни и същи затворени комплекси, е намерена керамика на Велбарската и Киевската култура. Съдовете на последната имат малки различия от формите на класическата Киевска култура по Днепър. А. Попа (Кишинев) анализира каменните градежи в КСМЧ. Той поправя някои досегашни разпознавания, при които всъщност имаме римски селски вили. Редките примери от вътрешността на Барбарикум за сгради, построени по римски модел (камък, хоросан, тухли, керемиди, прозоречно стъкло, план) обяснява с провинциално влияние от Юг, опосредствено от бивши федерати. Така Попа оспорва схващането на Й. Вернер, че преселници от Скандинавия съдействат за разпространението на каменното строителство в КСМЧ. Край молдавското село Собари (Горен Днестър) например е проучено селище на КСМЧ от втората половина на IV век. Една от сградите изненадва със стабилната си, римска техника на градеж. Според присъстващите обаче нито тя, нито глинената лампа с врязан кръст доказват присъствие на християни сред местните жители. А. Попа справедливо се усъмни в правомерността на израза „късни скити“. Б. Магомедов (Киев) представи типология на селищата на КСМЧ. В разискванията той отстоя своето виждане, че няколкото (четири-пет) примера на укрепени селища са действително черняховски. По повод на така наречените „дълги къщи“ бе припомнено, че най-ранният пример за тях произхожда от Пшеворската култура. Този тип сгради са характерни за германите, а не само за готите в частност. Р. Шишкин (Киев) направи изчерпателна характеристика на черняховските селища по долината на река Стугна — десен приток на Среден Днепър (северно лесостепие): топография, площ, гъстота, стопанска дейност. Авторът проследи влиянието на климатичните промени върху черняховското общество. Например значително спадане на река Днепър през IV век разстройва стопанството на местните земеделци. Л. Чебан (Кишинев) обобщи свои наблюдения върху находките от римски монети в територията между реките Прут и Днестър по времето на КСМЧ, тоест III—IV век. В изказванията прозвучаха пожелания за обхващане и на съседните територии, като бе напомнено, че монетните находки са винаги едно „политическо огледало“. Г. Фукс-Гомолка (Берлин) — основен организатор и „виновник“ за колоквиума — запозна присъстващите с предварителните си резултати от изследване на стъклените съдове от КСМЧ на територията на Румъния и Република Молдавия. Тя е събрала над 400 съда от 55 находища. Материалът е разделен в две основни групи — тънкостенни и дебелостенни съдове. Първите са с по-разнообразни форми, а вторите преобладават количествено. Двете групи са представени и в селища, и в некрополи. Болшинството съдове — особено тънкостенните — са внос от балканските дунавски провинции. Работилници за стъкло са открити и на територията на КСМЧ — примерно край Поянещи (Горен Серет). Засега е неясно защо в черняховските комплекси близо до Дунав стъклените съдове са значително по-малко от съответните находка пò насевер. Преобладаващата датировка на стъклените съдове от КСМЧ е втора половина на IV век — ранен V век. Ето защо Г. Фукс-Гомолка допуска (както и други колеги), че КСМЧ изчезва напълно едва във втората четвърт на V век. Последният извод бе оспорен от част от присъстващите. А. Гудкова (Одеса) изнесе своите дългогодишни наблюдения върху излъсканата керамика в северопонтийските градове през III—IV век. За разлика от Черняховската култура в Олбия и Тир формите на главните съдове на ръка се различават от тези, изработени на грънчарски кръг. Втората група керамика носи местната антична традиция. Излъсканите съдове са малко в двата града, чието керамично производство не влияе върху черняховската керамика. Л. Вагалински (София) запозна аудиторията с наблюдения върху излъсканата керамика южно от Долен Дунав (България). Тя е най-честа в периода IV (края?) — началото на V век, което съвпада с писмените сведения за масово заселване на черняховско население в този район. Сред тази керамика преобладават провинциално-римски форми, но отделни съдове могат да се свържат с керамичната традиция на хора, дошли от север. В последвалата дискусия бе обсъждана културноисторическата картина в балканските и в средноевропейските провинции през IV—V век, правомерността на използване на термина „федерати“, достоверността на съответните литературни извори. Заключителен, обобщаващ доклад изнесе Ф. Бирбрауер (Мюнхен) — „Етническа интерпретация на КСМЧ“. По-важните изводи на автора са: КСМЧ принадлежи на преселили се от север готи; тя угасва между 370/380 година под ударите на нахлулите в Източна Европа хуни. Разискванията бяха фокусирани върху два основни момента — мястото на вандали, тайфали, гепиди, сармати, даки и други племена в КСМЧ; крайната дата на КСМЧ.Те продължиха в извънредно заседание в берлинския дворец Шарлотенбург, където участниците разгледаха археологическа сбирка от Керч. Програмата приключи с прием от страна на президента на Немския археологически институт проф. д-р Х. Кирилайс в берлинския квартал Даалем.

---

[1] По-нататък КСМЧ или просто Черняховска култура.

Колоквиумът бе организиран много прецизно — делово, но с необходимите удобства за участници и гости. Предстои скорошно публикуване на изнесените доклади.

Л. ВАГАЛИНСКИ

Две научни конференции, посветени на 35-годишнината от българо-полските проучвания в Нове край Свищов

От 14—18. 11. 1995 г. в учебната база на университета „Адам Мицкиевич“ — Познан (Полша), в Обжистко се състоя международен научен симпозиум на тема: „Къснорімски и ранновизантийски градове на Долния Дунав — IV—VI в.“ Прекрасната атмосфера в бившия дворец на баронеса Изабела Чарторицка и отличната организация на домакините спомогнаха за провеждането на този форум, на който присъстваха археолози от България, Германия, Полша, Румъния и Югославия. Симпозиумът бе организиран от д-р А. Биернацки, който след кончината на проф. Ст. Парницки-Пуделко, стана главен ръководител на Познанския екип на българо-полската експедиция в Нове. Основният акцент на научната среща бе Нове и другите долнодунавски градове през епохата на Домината. Симпозиумът бе открит от ректора на Познанския университет проф. д-р И. Федоревски и от директора на Историческия институт И. Стрелчик. Първият ден бе изцяло посветен на докладите на гостите от чужбина. В. Найденова (София) говори за Рациария през ранновизантийската епоха, която била столица на провинция Крайбрежна Дакия. Г. Зомер фон Бюлов (Берлин) изнесе обобщителен доклад върху най-новите проучвания и проблеми в Ятрус при с. Кривина, Русенско. Р. Иванов (София) засегна проблема за датировката на укреплението Августа II при с. Хърлец, Врачанско. Според него фортификационната система е изградена през управлението на Диоклециан — Константин Велики. П. Доневски (Свищов) изнесе за първи път данни за ранновизантийското селище на хълма Калето в гр. Свищов. В близко бъдеще ще бъдат проучени предназначението и статутът му. М. Чичикова (София) показа научните резултати от проучванията в сектор VIII А на ранновизантийската базилика и некропол, западно от западната порта на Нове и южно от сградата-резиденция. М. Миркович (Белград) говори за църкви и градове в централните илирийски провинции през IV—VI в., а М. Захариаде (Букурещ) засегна въпросите на долнодунавския лимес в провинция Малка Скития.

През втория ден доклади и съобщения изнесоха полските археолози. Т. Сарновски (Варшава) коментира строителната керамика с печати от Плиска, Мадара, Войвода, Преслав и други села в този район. Той направи класификация на военните и цивилни печати, които са от къснорімската епоха. А. Биернацки (Познан) изказа някои виждания върху ранпохристиянския архитектурен елемент и детайли от проконески мрамор в Мизия и Тракия. С. Медекша (Познан) запозна с отоплителната система на римския строителен комплекс на западната част на форума на Нове, а П. Павляк (Познан) чете за структурата на каменна каскада от Нове. М. Змуджински (Вроцлав) говори за типологията на някои новооткрити тамошни амфори.

На симпозиума в Познан—Обжистко се състояха и две кръгли маси. Коментирани бяха изнесените доклади и проблемите на долнодунавския лимес през IV—VI в. Основно внимание бе определено на Нове през тази епоха. Полските колеги показаха три генерални плана на военния лагер и ранновизантийския град. Засегнати бяха проблемите, свързани с датировката на укрепителната система (землено-дървена и каменните периоди), местоположението на канабното селище, трасето на Крайдунавския път, преустройството на сградите от различните периоди в Нове, разположението на военните бараки на I италийски легион и тяхната големина.

Последният ден бе посветен на екскурзии до Познан, като бяха показани забележителностите на града, музеи и сбирка от Берлин на тема: „Битът и културата на древния Египет“, както и посещение на парка-музей в Голухов.

От 19—22. 11. 1995 г. във Викно на Мазурите (Полша) се проведе втора научна конференция на тема: „Нове и римляните на Рейн, Дунав, Черно море и извън границите на Римската империя“. Конференцията бе под патронажа на проф. Ал. Лучак — вицепремиер на полското правителство и под почетното председателство на ректора на Варшавския университет и на проф. Л. Прес, дългогодишен ръководител на Варшавската екседиция в Нове. В нея взеха участие над 70 археолози от Полша, България, Швейцария, Австрия, Чехия, Словения, Белгия, Югославия, Румъния, Германия, Русия. Първият ден на конференцията бе изцяло посветен на проучванията на римския военен лагер Нове. П. Доневски (Свищов) изнесе доклад върху планировката на лагера и възможността на бъдат разквартирувани части на помощните войски между принципията и ретентурата. М. Чичикова (София) представи своята теория за функциите на сградата в сектор VIII А на базата на намерения там надпис и две големи бронзови статуи. Е. Генчева (София) говори за някои елементи на личното снаряжение на римския легионер на базата на находките от Нове. П. Дичек (Варшава) за първи път представи т. нар. „улица на надписите“, открита върху сградата на валетудинариума в Нове, а Й. Колендо (Варшава) предложи първото четене на 7 от намерените надписи. В. Найденова (София) представи своите виждания за култа към Юпитер Долихен в Рациария. Обобщаващ доклад за т. нар. „перистилна“ сграда от сектор IV, придружен от множество спомени от преживяванията на българополския екип в Нове изнесе Л. Прес (Варшава). Първият ден на конференцията завърши с оживена дискусия върху представените доклади и други проблеми от проучванията в Нове.

Вторият ѝ ден бе посветен на изследвания в други римски провинции. Р. Брюле (Брюксел) изнесе доклад за нови проучвания на временните лагери по белгийския лимес. М. Миркович (Белград) изрази предположение относно дислокацията на VIII Августов легион в Сингидунум на базата на открити там тухли с печати на този легион. В. Перко (Любляна) говори за импортите на амфори в Словения, а М. Гойкович (Птуи) за последните открития в Поетовио. М. Захариаде (Букурещ) изнесе много интересни данни за вексилациите на I италийски и XI Клавдиев легион в Дражна де Сус на базата на намерените тухли с печати на тези легиони, датирани от II до IV в. В. Коморочи и П. Черняк (Прага) представиха интересни данни и находки от временните римски лагери, строени по време на Маркоманските войни. Останалата част на деня бе посветена на проучванията в Танаис и степите. В. Чеснок (Ростов на Дон) изложи историята на проучванията в Танаис. Т. Арсениева, Св. Науменко, И. Толочко, Л. Козакова (Москва) говориха за ролята на Танаис като най-североизточната точка на Римската империя. Б. Раев (Москва) представи своето виждане за пътищата, по които произведения на античните работилници са достигнали до донските степи. Беше прожектиран и видеофилм за германските проучвания в Танаис.

Последният ден от конференцията бе посветен на изследванията на римските импорти в т. нар. „Барбарикум“. Бяха изнесени резултатите на Х. У. Фос от проучването на състава и характера на римските импорти в „свободна Германия“. Представен бе нов надпис от Южен Крим, разчетен от Т. Сарновски и В. Зубар, В. Новаковски, Й. Колендо, Й. Триковски, Й. Виеловиейски, Х. Добжанска, К. Домжалски, П. Виеловиейски докладваха за последни открития и изследвания на импорти от римските провинции на територията на Полша. Представени бяха и резултати на полски експедиции, работещи в чужбина. Т. Микоцки (Варшава) говори за резултатите от последните проучвания на полската експедиция в Германия (Хаус Бюргер), а Сл. Ковалски (Варшава) засегна проблемите за строителството и периодизацията на сградата на преториума в Палмира.

Конференцията завърши с тридневна екскурзия до Малборг, столицата на Кръстоносния орден и Гданск. И на двете места бяха демонстрирани постиженията на полските консерватори, спасили от руините уникални паметници, разрушени по време на Втората световна война. Интерес предизвикаха и резултатите от проучванията на неолитните работилници за добив и обработка на кехлибар, намиращи се край Малборг.

Изрядната организация, дело на д-р П. Дичек и чудесната атмосфера на конференцията допринесоха за провеждането на многобройни неофициални дискусии и обмен на мнения по проблемите на Римския лимес, военно дело и култура.

Двете конференции, организирани в Полша, са продължение на добрата традиция на българо-полската археологическа експедиция в Нове за научни срещи на всеки пет години. Те показват нагледно как проучванията само в един римски град допринасят за израстването на цели поколения археолози. За съжаление липсата на достатъчно средства не позволи подобаващо участие на археолозите от България.

Р. ИВАНОВ
Е. ГЕНЧЕВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Георги Китов — Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко. (Монументална тракийска гробница) 1
Александра Димитрова-Милчева — Търговски връзки на провинция Мизия през ранноимператорската епоха в светлината на импортната керамика. 11
Нели Чанева-Дечевска — За някои особености на църковната архитектура от Второто българско царство. 20

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Кънчо Кънчев — Праисторически каменни резци от българските земи. 25
Лазар Нинов — Жертвените животни от могила № 1 край с. Равнище, Ботевградско. 29
Евгения Генчева — Функция и предназначение на предметите от сребърното съкровище при Чаушево. 34
Янко Димитров — Двойно печатче-амулет от Националния исторически музей. 39
Николай Овчаров — Средновековният надпис от с. Горно Новково, Търговищко. 45
Надежда Никитенко, Руслана Семенцова — Триумфалният фресков цикъл в кулите на църквата „Св. София“ в Киев. 49
Мария Йосифова — Кварталното ядро около църква № 3 в Калиакра през XIV в. — градоустройство, архитектура, бит. 54

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Румяна Георгиева — Драги Митревски. Дедели. Некропола од железното време во Долно Повардарје. Посебно издание III. Скопје 1991. 84 с., 22 табл. 65

ПРЕГЛЕД

Г. Гинев — Археологическата експозиция на Историческия музей — Търговище. 67
Г. Кабакчиева — Шестнадесети международен Лимесконгрес. 70
Л. Вагалински — Международен колоквиум за културата Сънтана де Муреш — Черняхово в град Капут край Берлин (20—24. 10. 95 г.). 71
Р. Иванов, Е. Генчева — Две научни конференции, посветени на 35-годишнината от българо-полските проучвания в Нове, край Свищов. 73
А. Хараламбиева — Втора конференция на международната асоциация за изследване на античните бани, Варна, 22—27. 04. 1996 . . . 10
Р. Ненова-Мерджанова — Тринадесети международен конгрес по античен бронз 20

TABLE DES MATIERES

Georgi Kitov — Slavčova Mogila. Une tombe monumentale thrace près du village de Rozovo, dans la région de Kazanlăk. 9
Alexandra Dimitrova-Milčeva — Les relations commerciales de la province de la Mésie pendant la Haute époque impériale à la lumière de la céramique importée. 19
Neli Čaneva-Dečevska — Sur certaines particularités de l'architecture religieuse du Deuxième royaume bulgare. 24

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Kănčo Kănčev — Lames de pierre préhistoriques provenant des territoires bulgares. 28
Lasar Ninov — Les animaux immolés du tumulus No 1, près du village de Ravnište, dans la région de Botevgrad. 33
Evgenia Genčeva — Fonction et destination des objets du trésor en argent de Čauševo. 38
Janko Dimitrov — Petit sceau-amulette double du Musée national d'archéologie (Sofia). 45
Nikolaj Ovčarov — L'inscription médiévale du village de Gorno Novkovo, dans la région de Tărgovište. 49
Nadežda Nikitenko, Rousalana Semencova — Le cycle triomphal des fresques ornant les tours de l'église „Sainte-Sophie“ à Kiev. 57
Maria Josifova — Le noyau d'un quartier d'habitations autour de l'Eglise No 3 à Kaliakra au XIVe siècle: urbanisation, architecture, vie quotidienne. 63

GRITQUES ET OUVRAGE RECENSES

Rumjana Georgieva — Драги Митревски. Дедели. Некропола од железното време во Долно Повардарје. Посебно издание III. Скопје, 1991. 84 с., 22 табл. 65

REVUE

G. Ginev — L'exposition archéologique du Musée d'histoire à Tărgovište. 67
G. Kabakčieva — XVIe Limes-congrès international. . 70
L. Vagalinski — Colloque international consacré à la culture Sîntana de Mureš — Černjahovo, à Kaput, près de Berlin (20—24.10.1995). 71
R. Ivanov, E. Genčeva — Deux conférences scientifiques consacrées au 35e anniversaire des études bulgaro-polonais à Nove, près de Svištov. 73
A. Haralambieva — Deuxième conférence de l'Association internationale pour l'étude des bains antiques, Varna, 22—27. 04. 1996. 10
R. Nenova-Merdjanova — Treizième congrès international sur le bronze antique. 20

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ст. н. с. I ст. д-р ***ДИМИТЪР ОВЧАРОВ*** *(главен редактор), ст. н. с. I ст.* ***АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА*** *(зам. гл. редактор), ст. н. с.* ***ВАСИЛ НИКОЛОВ*** *(секретар), проф. д-р* ***ЛЮДМИЛ ГЕТОВ****, ст. н. с. I ст. д-р* ***ЙОРДАНКА ЮРУКОВА****, ст. н. с. I ст. д-р* ***ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА****, ст. н. с.* ***АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ****, ст. н. с.* ***ГЕОРГИ КИТОВ****, ст. н. с. I ст. д-р* ***ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА***

Литературен сътрудник: ***МАРИЯ УЗУНОВА***

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. „Съборна“ № 2, Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

Технически редактор *Донка Радоева* Коректор *Кирилка Тошкова*

Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 294 Тираж 800
Печатни коли 9,50 Издателски коли 8,86 Поръчка № 121

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ISNN 0324-1203

20203